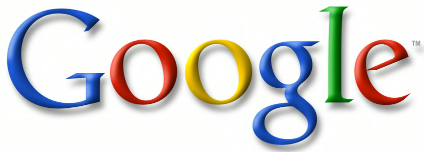

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

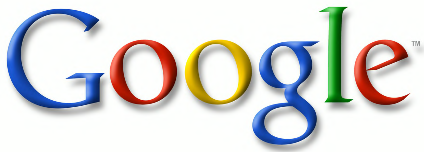
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

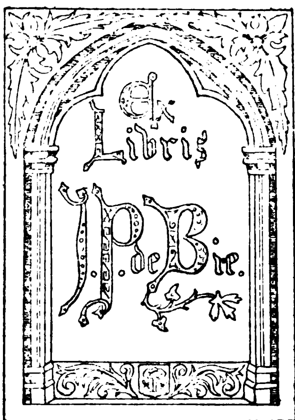
+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.
+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.
+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.
+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

G. A. v. WOERKOM
BOEKBINDER
Oostsingel 8, Schiedam

Ex
Libris
J. P. de Bie.

III HOOFDSTUKKEN OVER

DE HEILIGE LINIE,

GEVOLGD VAN

EEN SCHRIJVEN AAN DEN RAADSHEER

AUG. REICHENSPERGER.

„Des Heeren Majesteit is in den Tempel gegaan, door den weg der poorte die Oostwaards zag." Ezech. XLIII, 4.

„Wij hebben zijne ster gezien in het Oosten, en zijn gekomen om Hem te aanbidden." Matth. II, 1.

„O Israël, quam magna est Domus Dei, et ingens locus possessionis ejus." Baruch, III, 24.

111 F

DE HEILIGE LINIE.

PROEVE

OVER

DE OOSTWAARDSCHE RICHTING VAN KERK EN AUTAAR,
ALS HOOFDBEGINSEL DER KERKELIJKE BOUWKUNST.

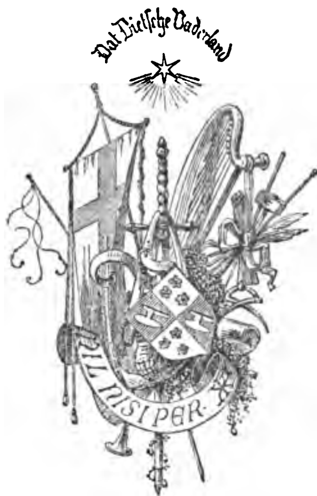
DOOR

J. A. Alberdingk Thijm,

O. Eq. S. G. M.

Lid van de Kon. Akademie van Beeld. Kunsten, van de Maatschappijen en Genootschappen voor Ned. Letterkunde en Schoone Kunsten te Gent, Leiden, Leuven, 's Hertogenbosch, Maastricht, en 's Gravenhage; honorair lid van het Comité flamand de France, en korrespondeerend lid van het Archæol. Diœcezaan-Comité te Trier.

ET ERIT IBI SEMITA ET VIA:
ET „VIA SANCTA" VOCABITUR.
Is. XXXV. 8.

AMSTERDAM,
C. L. VAN LANGENHUYSEN.
1858.

„Zoon des menschen, ftelt uw harte, en ziet met uwen oogen, en hoort met uwen ooren al dat Ik fpreke tot u van al de cæremoniën van des Heeren Huis en van alle zijne wetten; en gij zult uw hart ftellen in de wegen des Tempels, door al de uitgangen van de Heilige Plaatse."

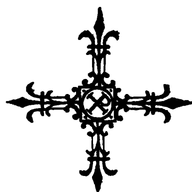
Ezechiël, XLIV, 5.

„De Heere onze God zij met ons, gelijk hij met onzen Vaderen geweest is, ons niet verlatende noch verwerpende.

„Hij neige onze harten tot Hem, dat wij in al zijnen wegen mogen wandelen, en dat wij mogen onderhouden zijn geboden en zijne cæremoniën, en zijne rechten, alle die hij onzen Vaderen geboden heeft."

III Reg. VIII, 57, 58.

N36
T439h

BOISSEREE. PUGIN. EN LASSUS.

GEWIJD.

WIJ BIDDEN U, GOD,
DAT ZIJ, AAN HET EINDE DER DOOR UWEN GEEST DEN VADEREN GEOPENBAARDE HEILIGE LINIE, TOT DE AANSCHOUWING VAN HEM, DIE HET WARE OOSTEN GENOEMD IS, MOGEN ZIJN TOEGELATEN.

"Quand on a ôté aux cérémonies leur objet propre, qui est de sanctifier LA NATURE VISIBLE en la faisant servir à signifier expressément LES MYSTÈRES DU MONDE INVISIBLE, il est facile de concevoir comment on peut en venir à l'indifférence sur l'art dans ses rapports avec le culte. C'est la raison inverse de ce qui arrivait au moyen-âge, alors que LE CATHOLICISME SPIRITUALISAIT LA NATURE MATÉRIELLE, comme il divinisait la science par le contact de la théologie, et sanctifiait le gouvernement de la société par les conséquences de la royauté du Christ."

Dom GUÉRANGER, *Institutions liturgiques*, II, 442.

* * *

Ik heb de namen van Sulpiz Boisſerée, Augustin Welby Pugin, en Jean-Baptiste Adolphe Lasſus, in het frontaal van dit opſtel geſchreven. Dat drietal eerbiedwaardige dooden, onze tijdgenoten, vertegenwoordigt reeds drie belangrijke perioden in onze kunstzaak.

De lieden haasten zich om de goudaders van Amerika te openen; zij haasten zich, om uit de ſteenkool het loon der hoog opgevoerde nijverheid te trekken — maar ook in andere richting ſnelt de menschelijke geest met eene veerkracht vooruit, die de zegepraal der goede beginselen moet vervroegen. Toch zal zich de bezielde houtskoolſtift van den christen kunstenaar niet meten met de grove kracht der bergſtof. Dat behoeft zij ook niet. De nijverheid doet ons den oorlog niet aan: we hebben alleen tot vijand den half onder zijn eigen zwaarte verſlagene, die uit het *mariage de convenance* van Klasſicisme en Realisme geboren is. Wij wenschen ons met die huishouding niet te bemoeyen. Zien wij om ons heen.

Boisſerée had den ſtoot gegeven, en won den denkenden enthuziasten Duitscher voor den Dom van Keulen. Pugin heeft een fellen ſtrijd geſtreden: maar zijne overwinning is thands volkomen. Hoe kan het anders in het vaderland van Allan van Wolsingham, van Shakeſpere, van Thomas Percy, en Walter Scott; waar het klassicisme nooit oprechtelijk aanvaard is, waar *St Paul's* zich altijd de mindere van den *San Pietro* heeft moeten bekennen; en waar des niet-te-min eene bisſchoppelijke eeredienst en kerkvoogdij, met vele herinneringen, vele overblijfsels, vele *regrets* van de Moederkerk, is ſtaande gebleven! Lasſus, ſchoon reeds vijftig jaren oud, werd gerekend tot de jonge architekten van de nieuwere tijd. Niemant heeft méer dan hij het koene woord aan de wijze daad verbonden — en was meer bevoegd eene opinie te hebben over de christelijke bouwkunst, die hij, in moeyelijker dagen dan de tegenwoordige, tegen het prætensiëuze *corps* der Akademisten van 1847, in beſcherming nam. Ook voor het begrip der echte beginselen, mag men vastſtellen, dat de geest der drie architekten in klimmende reden gaat: Pugin, genialer en ſtouter in opvatting en toepasſing dan Boisſerée; Lasſus, vollediger, volleerder, rijker aan vormen en

diepzinniger dan beiden. Zoo ſtaat het in onze nabuurlanden. De wijsgeeren der restauratie hebben Boisſerée laten arbeiden, om dat men niet voorzag, op wat omkeering dat uit zoû komen. De Kerk heeft zich in Duitschland met warmte bij de beweging aangeſloten, en Bisſchoppen ſtaan aan de ſpitse. Pugin was te midden der gisting verrezen, en had den zwaarsten post; hij heeft er zijn leven aan geofferd: zoo behoort het. Lasſus heeft niet alleen de bloem, maar ook de vrucht van zoo veel arbeids en de ſnelle vermenigvuldiging der goede beginselen mogen zien. De krachtige regeering van Napoleon den Derde is misſchien bij machte vele der traditiën van het eerste bonapartistische Keizerrijk en van de romeinsche dagen te doen herleven — de kerkelijke bouwkunst zoû hem te ſterk blijken: de Gothiek wijkt zoo min voor de legioenen en den ſtandaart des Adelaars, als voor het filozofiesch parlementarismus van den Julikoning. Men bouwt, in 't algemeen, geen heidensche kerken meer in Frankrijk. Het Ministerie bevordert de Gothiek in het Noorden, de Romaansche Architektuur in het Zuiden. 1) Wij ſlaan, hier in Noord-Nederland, doorgaands de beweging daarbuiten min of meer naauwlettend gade, en later nemen wij er iets uit over. Bij onze belgische broeders aanvaardt men allicht (vaak ál te licht) wat uit Frankrijk komt, en in de laatste jaren ook wel een en ander uit Groot-Brittanje: maar voor de krachtige en algemeene opleving der Gothiek beſtaan er in Belgiën eenige beletselen, die wij hier niet volledig uit-een kunnen zetten. Echter, Belgiën heeft wat wij misſen, talrijke ſchoone kerken; bovendien, de kunst van Jan van Eyck, Hemlinck en Quinten Masſijs: er is maar weinig noodig om het geheel op de baan der christelijke *Renaisſance* te-recht te brengen. Een weinig minder dweepen met Rubbens aan de kunstakademie, met Fénelon op de middelbare ſcholen — een weinig meer ingenomenheid met wat er van het aaloude vlaamsche volksleven is overgebleven — een weinig meer aanmoediging van de ernstige beoefening der beſtaande monumenten — en Belgiën is voor de goede zaak gewonnen.

Dus, gij wenscht herleving eener verouderde kunst? Wat gij in de heidensche *Renaisſance* afkeurt, wenscht gij op ander gebied overgebracht te zien? — Geenszins: ons tijdvak moet van zijn eigen adem leven. Maar ik verlang herleving der eenig ware en eeuwige BEGINSELEN. Ik wensch, daartoe, grondige, veeljarige beſtudeering van de

1) „Ann. Archéol." XIV, 53.

beste gewrochten, waarin die beginselen zich verwezenlijkt hebben; en dan wensch ik dat men verder ga.

Ik wil niet verbergen, dat de volgende bladzijden ten doel hebben niet flechts om te verhalen wat geweest is, en te hérhalen hoe men dat begrepen heeft; zij moeten niet flechts veler oôren openen voor de ftem der christelijke monumenten; maar zij mogen ook, hier en daar, eene vingerwijzing inhouden, hoe men, bij de ftichting van nieuwe bouwerken, die ftem verduidelijken zal. Het choorhek der tegenwoordige maatfchappij is veelzins wechgevallen, en over de balie heen kan ieder de H. Geheimenisfen van naderbij waarnemen. Daarentegen is het gemeenfchapsleven en zijn de traditiën en gemeenfchappelijke geestesvoorftellingen des volks verminderd of verzwakt. Die beide verfchijnsels moeten den kunstenaar opwekken zijne fymbolen meer duidelijk onderfcheidbaar te maken, uitvoeriger text onder de melodiën en harmoniën zijner opera te leggen. Zoo doende is er, voor wie de moeite neemt zich met de konstruktieve en æsthetische hoedanigheden van den christelijken tempel bekend te maken, nog vrij wat groots, met geheel nieuwen glans, aan het licht te brengen.

Ik heb hier dus niet alleen de verklaring, rechtvaardiging en lofprijzing van een belangrijk kunstbeginsel willen beproeven; ik heb mij ook veroorloofd daarin een wenk voor onze architekten te leggen.

Ik noodig hen uit, de fymbolische beteekenisfen, in de verdeeling en verciering hunner kerken, voor oogen te houden, die met het zegel der eeuwen gewaarmerkt zijn, en waar ik hunne aandacht bij heb ingeroepen. Heeft tot dus-verre het fymboolftelsel in de beftemming van de kerkdeelen fomtijds gewankeld, doordien latere tijdperken fomtijds geen genoegzame kennis genomen en rekening gehouden hebben van de befchikkingen der vaderen — men zal dan nu, naar hartelust, der Gothiek eene nieuwe periode kunnen openen, door zich, bij iedere nieuwe kerk, ernstig af te vragen, welke harmonische reeks van zinnebeelden in het verrijzend gedenkteeken zullen optreden.

Wat het lot der zaak zal zijn, die ik bepleit heb, is mij bekend. Het hangt famen met de geheele toekomst der kunst. De Heilige Linie is de *fpina dorsalis* van de kerkelijke bouwkunst; en de kerkbouw is het middenpunt en de voltooying aller kunstbeoefening. Als de Heilige Linie valt — zal men zich hierin troosten, dat de geheele kunst valt, en dat men aan het begin van het Einde ftaat, waar

althands onze geöriënteerde kerkässen nooit hebben nagelaten heen te wijzen, en dat zij dus niet behoeven te duchten. Wij weten van onzen eenigen Leeraar en Meester „wat voorbij zal gaan en wat niet voorbij zal gaan": wat kunnen wij anders wenschen dan de vervulling van dat woord? — Maar voor dat dit woord ons het Hemelsch Jeruzalem ontſluit, gelijk onze Patroon de H. Thomas er de paleizen van gebouwd heeft, hopen en gelooven wij, dat het menschdom er hier op aarde nog menig maal het beeld van begroeten zal, in de welgevormde en tot volkomen ontwikkeling en voltooying gekomen christelijke Kathedraal: deze toch zijn de Middeleeuwen ons ſchuldig gebleven.

Voor ik eindig, nog de goede betuiging, dat ook ik aan de in den loop van mijn betoog medegedeelde leeringen, legendarische bizonderheden enz., over-een-komstig het voorſchrift van Paus Urbanus VIII geen hooger waarde in het kerkelijk ſtelsel toeken noch wensch toegekend te zien, dan waar zij voor den Stoel van Petrus zouden gerekend worden aanſpraak op te hebben.

En hiermede geef ik deze met warme liefde behandelde ſtudie mijnen lezers over. Ik vraag vergeving, zoo de toon der overtuiging wat harder klinkt, dan ik, in de kennis mijner zwakheid tegenover eene zoo machtige ſtoffe, kan bedoeld hebben. God weet, dat het mij te doen is om de zegepraal der æsthetische waarheid, en dat ik, als ſchildhouder van haar blazoen, niets liever wil dan vergeten te worden, wanneer dit het gevolg mag zijn der ſchittering van haar die ik liefheb.

Alb. Th.

Amsterdam,
des feestdaags van den kunstrijken frankischen
zanger, den H. Martelaar Præjectus,
(25 Jan.) 1858.

I.

Als de heilige ziener van Patmos zijn adelaarsblik door het Hemelsche Jeruzalem heeft laten weiden, zegt hij met duidelijke woorden: »Geenen tempel heb ik in haar gezien.... en de ſtad behoeft zon noch maan, dat die haar lichten zouden" [1]). In de eeuwigheid, waar God-zelf en zijne Heerlijkheid alles onmiddelijk bezielen en vervullen zal [2]), waar men nacht noch nevel [3]), geene fluyerende vormen meer zal kennen — maar allen, die geſchreven ſtaan in het boek des levens [4]), God in zijne glorie van aangezicht tot aangezicht zullen aanſchouwen, daar zullen, bij het genieten der Waarheid en Schoonheid zelve, geene beelden meer noodig zijn, als vertegenwoordigers van geestelijke verſchijnsels, daar zullen in geene ſtoffelijke banden de betrekkingen meer gelegen zijn tusſchen God en zijne ſchepselen, daar zal de geest geene vormen meer behoeven om op andere geesten te werken. Maar zoo lang de morgenſtond dier eeuwigheid nog niet voor ons is aangebroken — zoo lang deze ſtoffelijke aarde onze woonplaats is en het ſtof met zijne grenzen ons maar al te dikwijls belemmert in de werkingen van den geest — zoo lang, honderd maal 's jaars, van een bete broods, ons aardsche leven, met al zijne tijdelijke, maar toch vaak belangrijke gevolgen afhangt — zoo lang wij even zeer zilver of papier behoeven als wijsheid en zedelijkheid, om met vertrouwen op welſlagen door het leven te kunnen wandelen — zoo lang, hoe vergeestelijkt ons elektro-magnetiesch verkeer moog ſchijnen, de ſteenworp van één enkelen baldadigen knaap genoeg is,

1.2) „Apoc." XXI, 22, 23.   3) T. a. p. v. 25.   4) T. a. p. v. 27.

om Amsterdam en Rome negen dagreizen van elkander te verwijderen, en twee duim ſtaal in de borst van een enkel belangrijk man zoude volſtaan, om de tijdelijke orde der waereld het onderste boven te keeren — zoo lang erkennen wij, voor een goed deel afhankelijk te zijn van het ons omringend ſtof; zoo lang kunnen de vormen, die op ons werken ons ten goede leiden of ten kwade, zoo lang bedienen wij ons van vorm en beeld, als dienaars van den geest, om met eene uit ziel en lichaam ſamengeſtelde maatſchappij in betrekking te blijven en om ons-zelven te kunnen herkennen in de uitgeſproken gedachte.

De ſtoffelijke vormen, die wij als middelaars laten optreden tusſchen onze neigingen en begrippen en de genen aan wie wij ze willen openbaren, zullen, voor alles, DOELMATIG moeten zijn; dat is — zullen moeten beandwoorden aan den maatſtaf ons in de hand gegeven door het doel, dat wij willen bereiken. Wenschen wij een Franschman kennis te geven van den inhoud eeniger gedachte — we zullen die gedachte in een fransch kleed hebben te ſteken; we zullen, den dooſſtomme niet trachten te overreden door ſlechts hoorbare woorden, we zullen den oververzadigde niet trachten te belezen met een gerecht van linzen: we zullen de vorm van ons argument laten bepalen door de vatbaarheid van hem op wien wij werken willen, en we zullen tevens, bij het uitdrukken onzer gedachten (ook zonder bedoeling van meêdeeling aan anderen) de wetten hebben te eerbiedigen, die wij-zelven ontdekt hebben, toen wij ons rekenſchap van de leer der vormen gaven. Geen taalkunstenaar, die zijne wetenſchap liefheeft, zal zich te-vrede houden met het opſchrijven zijner gedachten in eene gebrekkige vorm.

De mensch is een REDELIJK wezen: van daar dat hij de EVENREDIGHEID kan waarnemen en waardeeren, die er niet alleen tusſchen ſtoffelijke voorwerpen beſtaat, maar ook tusſchen ſtoffelijke vormen en geestelijke begrippen, ja, gewaarwordingen des gemoeds. Er zijn trekken van onmiskenbare gelijkheid aan te wijzen en aan te brengen tusſchen de ſtoffelijke en

geestelijke waereld; alle vormen pasfen niet voor alle gedachten. Het is door het kenmerkend onderfcheidene van deze vormen naast gene, dat we de gedachten kunnen onderfcheiden, welke die vormen bekleeden. Waren doffe tonen even gefchikt om vrolijke gedachten te vertolken, als heldere en blijde — dan zouden we nooit weten, of wij een treur- of een vreugdemuziek hoorden. Waren zekere beelden even gefchikt om godsdienstige gedachten te vertegenwoordigen als zekere andere — dan zoû men aan de beelden niet kunnen zien, of zij de deugd dan de ontucht verpersoonlijkten, en zoû men geene vormen kennen, waarmeê men meer kans had den toefchouwer te verheffen dan hem te verlagen. Het is waar, dat even zeer als opleiding en gewoonte het onderfcheidingsvermogen van den mensch kunnen ontwikkelen en aanfcherpen, zij het ook min of meer kunnen verftompen of vervalschen — zoo dat de evenredigheid, die er tusfchen zekere zielsgedachten en zekere vormen beftaat, voor hem beneveld, ja foms verloren is geraakt, en hij, bijv., eene zeer waereldsche en zinnelijke muziek niet wraken zal, als drageresfe der heiligste voorftellingen. Maar in 't algemeen weet de rede, bij redelijken, haar gezach toch te handhaven, en na kortere of langere dwalingen, keert zij te-rug in het bezit van den maatftaf, waarmeê de evenredigheden van gedachten en vormen getoetst en gewaarmerkt worden.

De mensch, toegerust met een ingefchapen Godsdienstzin, die hem met liefde deed luisteren naar de openbaringen Gods, hem onmiddelijk of langs den weg der overlevering toegekomen, heeft fteeds naar vormen gezocht, om het gevoel en de denkbeelden in uit te drukken, die door het bewustzijn zijner betrekking tot eene hoogere waereld in hem worden opgewekt. Met andere woorden, gelijk de mensch zich-zelven en zijn familiegeluk en zijnen maatfchappelijken werkkring, den voorwerpen zijner aardsche genegenheid, eene tent fpande, een huis bouwde, eene befchutting toeftelde, die het kenmerk droegen van het doel, waartoe zij vervaardigd waren, zoo bereidde de mensch ook woonfteden voor zijnen God, perkte

offerplaatsen af, trok tempels op, wijdde personen, voorwerpen, handelingen in, die eene godsdienstige bestemming hadden. Daar de kunst niets anders is dan het vermogen om, in evenredige zinnelijke vormen, onstoffelijke gedachten te openbaren — en daar de Godsdienst bij uitnemendheid is de onderwerping van deze stoffelijke waereld aan een hoogeren geest; zoo laat het zich gemakkelijk begrijpen, dat de kunst, voor alles, er op uit was de gedachten die zich verbonden aan haren verheven oorsprong, aan den geest, dien men, voor 't minst, als den *bestierder* der menschelijke zielen eerbiedigde, in vormen te kleeden eenigszins geëvenredigd aan haar voorwerp.

Zoo vinden wij, zelfs bij volken van wie 't niet blijkt dat zij hunne dagelijksche behoeften wisten te veredelen, door er in te voorzien met middelen die een kunstigen vorm hadden aangenomen, — zoo vinden we zelfs bij hen, naast de eenvoudige, en schier natuurlijke hutten, waarmeê zij hun huislijk geluk overhuifden, tempels, godsdienstige beelden en andere gedenkteekens, die, door hunne groote en niet zelden grootsche afmetingen, hoogere denkbeelden, op æsthetische wijze, verzinnelijkten.

De oudste geschiedenissen der volken, die wij kennen, zijn geenszins hoofdstukken eener beredeneerde zuiver stoffelijke natuurkunde, of natuurlijke historie in de smaak het zij van Plinius, het zij van Buffon, het zij van Humboldt. De volken, in hunne kindsheid, en hunne historische organen hebben wel wat anders te doen dan de anatomie en chemie te beoefenen. Die analyze is voor later wechgelegd. Jonge volken beginnen met de syntheze, en deze methode laat het, ook maar een oogenblik, afzonderen van den Schepper buiten het geschapene, of (wilt ge liever) bestaande niet toe. De volken zijn dan nog vol van het ontzaglijk geheim der eerste wording van den mensch en de maatschappij; dit neemt al hun denk- en gevoelvermogen in beslag, en van daar dat de koele, geheel objektieve ontleding uitblijft.

De oudste volken hadden een diep, zij het dan ook niet altijd *juist*, gevoel van het wezenlijk onderscheid en de innige

betrekking tusſchen God en den mensch, tusſchen den Hemel en de aarde, tusſchen het eeuwige, geestelijke, en het eindige, ſtoffelijke.

Het volk aanvaardde de meeste der meeningen niet, die door de pythagoreïsche [1]) en andere wijsgeeren van Griekenland wegends de gedaante der aarde werden aangekleefd; ook niet de zeer juiste over haren kogelvorm en het beſtaan van tegenvoeters. In het Oosten en in het Westen ſtelde men zich algemeen de aarde voor als een lankwerpig vierkant [2]), dat, een tapijt gelijk, lag neêrgeſpreid voor het verblijf der zaligen, den »Throon" (= hemel). Het vierkant was, in hunne ſchatting, de ordelijke type bij uitnemendheid, de ſchoonste vorm, de κοσμος = de waereld [3]). De plans hunner ſteden ſchijnen niet zelden op kleiner ſchaal dat zelſde waereldvlak te hebben moeten voorſtellen; hunne tempels waren doorgaands eene afbeelding van Hemel en Aarde beide [4]). De indische tempel der Harmonie door Nonnus, nog in de Vᵉ Eeuw beſchreven, wat is hij anders dan eene afbeelding van het Heelal [5])? In

1) Ziet hier, hoe Plutarchus zich daarover uitlaat (volg. de vertaling van Amyot): »Lon tient auſſi que ce fut Numa, qui feit baſtir le temple rond de la deeſſe Veſta (auquel eſt gardé le feu eternel), voulant repreſenter non la forme de la terre, que lon dit eſtre Veſta, mais la figure du monde univerſel, au milieu duquel les Pythagoriens veulent que ſoit le ſiege et le ſejour propre du feu, lequel ilz appellent Veſta, et diſent eſtre l'unité: car ilz ne tiennent point que la terre ſoit immobile ny ſituée au milieu du monde, ny que le ciel tourne à l'environ, ains au contraire diſent qu'elle eſt ſuſpendue à lentour du feu, comme du centre du monde: et ſi ne veulent point que ce ſoit l'une des premieres et principales parties de l'univers, laquelle opinion lon dit, que Platon meſme teint en sa vieilleſſe, que la terre eſtoit en autre place qu'en celle du milieu, et que le centre du monde, comme le plus honorable ſiege appartenoit à quelque autre plus digne ſubſtance." »Numa Pompilius", XIX (»ΝΟΥΜΑΣ", XI, Ed. v. Schaefer, Dl I, bl. 109).

2) J. Kreuser, »Der christl. Kirchenbau", Bonn, 1851, I, 32; K. Ch. W. F. Bähr, »Symbolik des Mosaischen Cultus", Heidb. 1839, I, 167—168; verg. »pildnus Germanie", die ſchier waereldkaart is, in Hartmann Schedels »Buch der Croniken", verduitscht door Georgius Alt, uitg. te Neurenburg, »Dec. 1493", achter blad CCLXXXVJ.

3) Zie de filologen en ſymbolisten, aangeh. door Daniël Ramée, in zijn »Histoire de l'architecture chez les peuples de l'antiquité", waarvan eene nederl. vertaling verſchenen is bij Kruseman te Haarlem: verg. bl. XLVI en LVIII.

4) Bähr, t. a. p. I, 98—99.

5) Zie de »Dionysiaques", Fransch van Fuestli en Boitet, aangeh. bij D. Ramée, bl. XL.

de ægyptische tempels, in de perzische krochten aan Zoroaster toegeschreven, in de koepeldaken der pelasgische kunstenaars, vindt men stap voor stap de afbeelding van Hemel en Aarde, van de elementen, van zon, maan en sterren te-rug. De H.H. Chrysostomus en Hieronymus, verklaren den Tabernakel der Israëlieten als een beeld der geheele waereld [1]), eene interpretatie, die twee nieuwere wijsgeeren van geheel verscheiden richting, offchoon, als onlangs meesterlijk bewezen is, niet van zoo verscheiden gemoedsleven en levensrezultaten, volkomen aannemen [2]). Bähr teekent hierbij aan: »wir werden die speciell sogenannte »Wohnung" (*cella*) als ein Bild des Himmels aufzufassen haben, während der Vorhof dem andern Theile der Schöpfung, der Erde entspricht" [3]), en herinnert ons, hoe de H. Paulus in zijn brief aan de Hebræën zegt, dat nu de Hoogepriester niet slechts eenmaal 's jaars tot het Heilige der Heiligen doordringt, maar dat Christus het Hooge Heiligdom is binnengegaan, namelijk den Hemel-zelven, waarvan het Heilige der Heiligen eene afbeelding was [4]).

Bij alle geloovige volken heeft men de bouwkunst voor eene hemelsche openbaring gehouden. Wij weten uit de H. Bladeren, dat Jehovah, die in het »Huis zijner Heiligheid" [5]) woont, zelf de Bouwheer van de plaatsen zijns welbehagens in het Oude Verbond geweest is. »Bij zijnen name" heeft de Heer geroepen Bezeleël, den zone Uri, om werkmeester te zijn tot het opslaan en inrichten van den Tabernakel, en hij is vervuld met »den Geest Gods, met wijsheid, met verstand, en met wetenschap, om te bedenken en te maken werken van goud en zilver en metaal; om kostelijk gesteente te graveeren, en houtwerk te maken" [6]). Ook heeft God »Bezeleël en

---

1) Chrys. »Hom. in laud. concept. S. Joh. Bapt.", *Opp.*, II, 793 en »In Diem Natal." D. n. I. c. III; Hieron. »Epist. 64 ad Fabiol." 9.

2) Grotius, »Annot. in N. T., Matth. XXVII, 51. Görres, »Mythengesch." II, bl. 525.

3) T. a. p. I, 79.

4) »Hebr." IX, 3, 11, 12, 24.

5) »Ps." X, 4.

6) »Exod." XXXV, 30—34.

Ooliab Achisamechs geleerd door wijsheid, dat zij zouden kunnen maken verfcheiden werken der timmerlieden, der tapijtwerkers en borduurwerkers, van hemelsblaauw en purper-zijde, en van roode herverwde zijde, en van witte zijde, dat zij alle dingen weven, en allerhande nieuwigheden vinden konden" [1]).

Voor den bouw van Salomons tempel beloofde God aan David, dat Hij hem een huis maken zoude, en dat zijn zoon een huis zoude maken »in des Heeren naam" [2]), en deze belofte Gods was het Salomon gegeven te voltrekken, als zijn groote werk, toen hij tot vrede en tot wijsheid gekomen was [3]); »zoo heeft de Heere Salomon wijsheid gegeven, gelijk Hij hem gezeid hadde" [4]).

En wat brengt Koning Cyrus tot den bouw des tweeden tempels? — De Heer heeft zijnen geest verwekt en hij heeft openbaarlijk doen uitroepen: »De Heere God des Hemels heeft mij geboden, dat ik hem een huis timmeren zoude in Jeruzalem, 'twelk is in Judæa" [5]).

Zelfs heeft God zich gewaardigd aan Noë de afmetingen en inrichting zijner arke voor te fchrijven [6]).

En niet alleen Gods uitverkoren volk vereerde hunnen Heer als beftierder hunner voornaamste bouwerken — ook de belijders van Godsdiensten, die nog maar weinig van het oorfpronkelijk licht in hunne nevelen bewaard hadden, fchreven den Goden de uitvinding der bouwkunst toe. Bij de Hindoes was Brahma de waereldbouwer en vormenbeelder, en deze zijne krachtsontftrooming werd in het beeld van Wiswakarma voorgefteld [7]). De Ægyptenaren huldigden Osiris, als uitvinder der bouwkunst [8]). »Bij Babyloniërs en Chaldeeuwen was Oannes

---

1) »Ex." XXXV, 35. 2) »II Reg." VII, 11, 13.
3) »III Reg." V; »I Paral." XXII. »III Reg." VIII, 12–21.
4) »III Reg." V, 12. 5) »I Esdr." I, 1, 2; VI. 6) »Gen." VI.
7) »Asiat. Researches," Dl VI, bl. 391, zie N. Müller, »Glauben, Wissen u. Kunst der alten Hindu", bl. 457. Eene afbeelding van Brahmaas beeld als bouwkunstenaar, vindt men, volgends Ramée, bij Langlès, »Monuments de l'Inde", pl. 64.
8) Diodorus Sic., I, XIV.

de bouwer van ſteden en tempels" [1]). Bij de Grieken werd Vesta voor de *ſchepster* der bouwkunst gehouden [2]), terwijl Pallas-zelve de kunst aan den »Harmonide" Phereclus, Tectons nazaat, leerde [3]). De Etruskers ſchreven de uitvinding van meet- en rekenkunde aan Janus toe.

In het bouwen zagen dan ook de oude volken inderdaad een ſcheppen onder en in navolging van God, en het was niet zonder reden, dat bij de Indiërs een bouwmeester een man van uitſtekend vromen en oprechten wandel moest wezen [4]).

En wat is nu de allerkennelijkste trek, dien de voornaamste gewijde gebouwen en gedenkteekens van alle tijdperken tot op den tijdelijken triomf van het ongeloof en den ondergang der volken toe, gemeen hebben?

HUNNE RICHTING VAN HET OOSTEN NAAR HET WESTEN EN VAN HET WESTEN NAAR HET OOSTEN.

Wij raadplegen niet alleen de christen volken, in hunne eerste en tweede bloeitijd — offchoon wij daarmede voor ons doel zouden kunnen volſtaan: wij ondervragen ook de monumenten der Heidenen; want ook uit dezer mond heeft de God der waarheid zich zijn lof bereid; en de dagen zijn nog niet verre, waarin de Christenen, naast de israëlitische profeeten en typische helden, het woord gaven en het oor leenden aan Pythagoras, aan Plato, aan Virgilius, aan Seneca, niet om eenig letterkundig belang, nog veel minder, om de heidensche, of zoogenaamde klasſieke theoriën in de plaats der christelijke te ſtellen, maar om ook van deze lippen de minder of meer zichzelve bewuste verkondiging van den Christus [5]) te hooren. Het

1) H. F. Link, „die Urwelt u. d. Alterthum", volg. Bähr t. a p. Beroseus, een grieksch ſchrijver van de IIIe Eeuw vóor Chr., verhaalt dat Oannes den Babyloniërs ſchrijven, cijferen en bouwen leerde — drie wetenſchappen, die inniger verwant zijn dan wij in 't Westen gewoon zijn te denken. Verg. D. Ramée, „Hist. de l'arch. chez les peupl. de l'antiquité" — Introd., ch. IV.

2) Diodor. Sicul. V, 68. 3) Hom. „Ilias", V, 59—61.

4) Zie Ram-Raz, „Essay on the archit. of the Hindus", aangehaald door L. Batissier, in zijn „Hist. de l'art monumental" etc. (Paris, 1848), bl. 17.

5) Zie, bij voorbeeld, „Le vitrail de la nativité", ontworpen en beſchreven door Didron volgends de tradities der Ooster- en Wester-Kerk en den „Guide de la peinture", in zijn „Manuel d'iconographie".

exkluzivisme laten wij over voor de liberalen, in filozofie als in politiek. Wij weten dat de waarheid één is en in onveranderlijke absolute objektiviteit haar leven in zich-zelve heeft, en dat haar bestaan en hare elementen dus wezendlijk gants onafhankelijk zijn van de minder of meer gebrekkige voorstelling, die wij menschen er ons van maken; wij weten, dat die waarheid voor zoo ver zij den menschen geopenbaard is, slechts wordt gevonden en verkondigd in de éene, apostolische, en katholieke Kerk, die zich kenmerkt door het bezit van een zichtbaar en onbetwistbaar opperpriesterschap: maar wij weten ook, dat Gods regen en zijn zonneschijn over alle akkers uitgaan en dat er schier in alle dwaling, en zeker bij alle dwalenden eenige waarheid gevonden wordt: vooral zoo de overtuiging der dwalenden zich het krachtigst openbaart niet in twijfel en ontkenning, maar in geloof.

Welk hoofduitwerksel hadden de geheimzinnige bouwbeginselen dan, door de oudste, ook de tot heidendom vervallen volken, in hunnen schoot bewaard? — Dat het lankwerpig tempelvierkant zich uitstrekte, met den vorm, dien men der aarde toeschreef, van het Oosten naar het Westen. Doorwandelen wij aan de hand van bereisde en belezen gidsen eenige der belangrijkste streken der architektonische oudheid.

In Indië, op de westelijke afhelling der noordelijke Ghautsbergen, bevindt zich, bij de sterkte Mhar, een in de rots uitgehouwen tempel. Deze grot is 18,28 el lang, 9,14 breed, 3,04 hoog. Aan het oostelijk einde zit een afgod op zijn troon [1]).

Door de granietpoort ten Westen krijgt men toegang tot het Kailasa, het beroemdste verblijf der indische Godheden — den onderaardschen hoofdtempel van Elora, wier kunstwonderen de levendigste vertegenwoordiging zijn van dat godsdienstig systeem, hetwelk eenmaal over eene uitgestrektheid als die van Kadix tot St Petersburg gehuldigd werd en nageleefd en de daarbinnen liggende landen met tempels overdekt heeft [2]).

De ingang der indische hoofdgrot van Karli (tusschen Bom-

1) Ramée, t. a. p. I, bl. 16.
2) „The Wonders of Elora", door Kapt. Seely, aangeh. bij Ramée, I, 12.

bay en Poena) ligt ten Westen. Aan het oostelijk einde verheft zich de Chattah of baldakijn van Boeddha [1]).

Vijf of zes eeuwen voor de geboorte van het heil der waereld verhieven zich de reuzenbeelden van Shahama en zijn leerling Salsala, naar het Oosten gekeerd, »alsof zij de morgenstond toelachen en tegen den avond een donker gelaat aannemen" [2]).

En ter zelfder tijd stond reeds op den oostelijken muur aan den ceylonschen Bo-Malloa, die Boeddhaas heilige boomen draagt, het reusachtige beeld van den afgod [3]).

Liggen de kleine ingangen der ontzaglijke tempelgrotten in de rots Damboeloe-Galle op het eiland Ceylon ten Zuiden, — aan het westelijk uiteinde van het tweede dier heiligdommen, waarin men tot 50 standbeelden van Boeddha geteld heeft, verrijst de afbeelding van Koning Kirtisfirie, den laatsten grooten weldoener van Damboeloe [4]) en een man, die tot de jongste geschiedenis behoort.

De grootste der beroemde tempelgrotten van Kennere op het eiland Salsette kenmerkt zich door de bizonderheid, dat hare lengte van 27½ el (bij eene breedte van 11,6) zich niet alleen O.-W.-waards uitstrekt, maar dat zij in drie beuken is verdeeld, en aan het einde van het middenschip hare apside heeft, niet anders dan als of zij tot model voor eene christen baziliek had gediend [5]).

Zullen wij, om ook eenigszins moderner werken te gedenken, de beroemde pagode van Chalembaram nog noemen, die Batissier beschouwt als den »type le plus complet de l'architecture religieuse des Indous"? Ieder der zijden van dit groote bouwwerk is met juistheid naar een der vier windstreken gericht. Offchoon het geheel zich in zijne grootste afmeting van het Zuiden naar het Noorden strekt, zijn de heilige os Nandi en de godes Parvati, vrouwe van Sjiwa, in een heiligdom ge-

1) Ramée, bl. 20. Hij citeert G. Visc. Valentia, »Voyages and travels to India" (Lond. 1811). Wij vragen vergeving voor de wellicht inkonsequente spelling der oostersche namen.

2) T. a. p. bl. 29. 3) T. a. p., bl. 37.

4) J. Davy, »Account of Ceylan", bl. 469 en volg. aang. bij Ramée, bl. 42.

5) Ramée, bl. 17.

plaatst, dat men Deva Sjabeï heet, waarvan de ingang tegenover het Oosten ligt, en waarin de beide afgoden naar het westelijk einde eene plaats vinden [1]).

De Perzen mogen geene plastiesch vruchtbare Godsdienst gehad hebben, de 9 ellen-hooge pylonen van Persepolis' hoofdpaleis ſtaan tegenover het Oosten en in de zelfde richting zijn er de ſymbolische dieren geplaatst [2]).

In de vallei van Moerghab, op 50.000 ellen van Schirar, verrijst een blank marmeren rots. Ten Oosten in deze rots zijn de zoogenaamde beeldhouwerken en uitholingen van Roestan aangebracht — grafplaatsen waarvan eenige aan het geſlacht der Achæmeniden behooren [3]).

De oudste pyramiden van Ethiopië, die van Meroë, zijn tachtig in getal. Hare portieken zijn met den voorgevel, waar zij hare ingang hebben, naar het Oosten gekeerd [4]).

Aan den tempel van Tirhaka, het zoogenaamde Typhonium, te Djebel-el-barkal, zijn de kapiteelen der zuilen ſlechts aan twee zijden met Athor- of Venushoofden vercierd; namelijk aan de Oost- en Westzij [5]).

Wat nemen wij in Ægypten waar? — Dat de linker Nijloever met de meeste gedenkteekens prijkt, en dat de Ægyptenaren de gewoonte hadden de ingang hunner tempels naar den Nijl te keeren; zoo dat de meerderheid der ægyptische heiligdommen hun ingang ten Oosten hebben.

Het Rhammesſeion of paleis van Sesostris heeft zijn oostelijken gevel en galerijen het rijkst vercierd, en als eenige eeuwen later Ptolomæus Soter II den goden van het Thebaansche en Hermonthische gebied offeranden opdraagt, dan buigt hij zich neder onder den pyloon, die met de, alweêr ten Oosten gekeerde, ſteenen van het vervallen Rhammesſeion is opgebouwd [6]).

---

1) Batissier, „Hist. de l'art monumental", 1848, bl. 14.

2) Raméo, t. a. p. bl. 52—54. Ramée haalt hierbij aan J. G. Rhode, „Die heilige Sage und das gesammte Rel.-Syst. der alten Bactrier, Meder und Perser", bl. 221.

3) T. a. p. bl. 62. 4) T. a. p. bl. 110. 5) T. a. p. bl. 118.

6) Champollion, „Lettres écrites d'Egypte et de Nubie", doorgaande aangehaald bij Ramée. Zie dezen bl. 164—167.

En wat waren het anders dan de ſtralen van de morgenzon, die, naar de geliefde overlevering der geleerden en toeristen meldt, den »Kolos van Memnon", het oostelijkste der twee zittende Faraobeelden, die reeds 1680 jaar vóor Christus op den linker Nijloever zijn opgericht, aan het zingen bracht? — Wachters aan den vervallen hoofdpyloon des verdwenen Amenofions overſchouwen die beide maskers van Amenophis III den 1450 ellen breeden ſtroom en de gantsche thebaansche vlakten [1].

Wanneer men het groote en prachtige paleis van Rhamses-Meyamoun binnentreedt, dan beweegt men zich van het Oosten naar het Westen, en te midden der noordelijke en zuidelijke kolomgalerijen, ziet men tegenover zich, hoe de Oosterzon de reusachtige uitgehouwen overwinningen van den Koning aan den westelijken pyloon beſchijnt.

Een der oudste monumenten, die onze aardbol heeft aan te wijzen, is het ægyptiesch Labyrinth, waarvan de geſchiedſchrijver Manetho de bouwing toeſchrijft aan Labares, den zoon van Sesostris den derde. Men zegt, dat het, matig gerekend, tot 3000 jaren voor het begin onzer tijdrekening opklimt. Ziehier de voornaamste afmetingen van dit gedenkteeken, dat onder zijn twaalf paleizen 1500 zalen verborg: van het Noorden naar het Zuiden was het 733 ellen breed; maar van het Oosten naar het Westen had het eene lengte van 1111 ellen.

En wien, die zich met ons in het verheven Ægypten verplaatst, ligt niet de vraag op de lippen: »Laat ons zien, welke de richting zij van de as des Grooten Tempels van Karnak, uitmuntend te midden der wonderen der door geene akademiën gekortwiekte kunst?" Hooren wij het andwoord van Jul. Braun [2] — den energischen theorist, van wien het alleen te betreuren valt, dat de bladeren der H. Schrift hem niet even zeer tot eerbied en geloof ſtemmen als de hiëroglyfen

1) Ramée, bl. 163. Zie Jul. Braun, »Geſchichte der Kunst in ihrem Entwicklungsgang, etc. auf dem Boden der Ortskunde nachgewieſen", I (Wiesb. 1856), bl. 85.

2) T. a. p. bl. 128.

der ægyptische »Humanität": »Da ſtreckt er ſich — der Groſzer Tempel — wie das Rieſengeripp eines zwölfhundert Fusz langen vorſündfluthlichen Thiers unter den Palmen. Das ist die Doppelſtirn ſeiner Pylone, der gewaltigſte Tempelſchädel Ægyptens, mit ſeinen tauſendjährigen Narben".... »Dieſer Tempel machte Front nach Weſten, nach dem hier etwas entfernten Strom", den Nijl, die, als providentiëel, het Oosten en het Westen ter rechter en ter linker zijde had, om de ſtrekking der tempelasſen te helpen bepalen.

Aan den grooten tempel van den God Phtha, den Ægyptischen Vulkanus, waren de propylæën, die Asychis gebouwd heeft de ſchoonste — en deze zagen naar het Oosten.

De pyramiden van Memfis, de merkwaardigste monumenten van Ægypten, om hare grootte, haren ouderdom en hare beteekenis, zijn met hare hoeken naauwkeurig naar de vier windſtreken gericht [1]). Kruipt men de grootste pyramide, door eene ſchier verborgen opening, aan de noordzijde binnen — de hoofdkant valt in het Oosten te zoeken. Ten Oosten van de tweede en derde pyramide ſtaan de kleine tempels, die den begraven inwoners der bouwgevaarten gewijd waren: »im Oſten, um ſich nach Weſten, wo der Verſtorbene wohnend gedacht wird, zu wenden," zegt Jul. Braun [2]). En waar anders heen, dan ten Oosten zoû de groote Sfinx de reusachtige oogen richten, die met zijn aangezicht van 28 voet over den tempel heen ziet, tusſchen zijne voorpooten, en een afgodsbeeld is van den aalouden Zonnegod [3]). En van het Oosten, altoos van het Oosten gaan de talrijke rotsgraven in, die zich op de pyramidenvelden van Memfis voordoen, en niet zelden is op den Westwand eene deur verbeeld, die naar gene zijde van het graf ſchijnt te moeten heenvoeren [4]).

De jongste asſyrische ontgravingen (wij hadden dit reeds vroeger moeten doen opmerken) hebben bewezen, dat de paleizen van Niniveh volkomen met hunne vier zijden, op de wijze der indische en ægyptische tempels, of met hunne vier

1) Ramée, bl. 198, 207. 2) Jul. Braun, t. a. p. I, 27.
3) Jul. Braun, t. a. p. bl. 28. 4) Jul. Braun bl. 30.

hoeken, op de wijze der ægyptische pyramiden, in de vier windſtreken hebben geſtaan. Van den Moedsjelibe, een assyrische bouwval in de nabijheid van den Belustempel, bevond men reeds vroeger de zijden naauwkeurig georiënteerd [1]).

Daar is ons weinig bekend van de kunst der Fœniciërs: van dat weinige behoort tot het belangrijkste de hun toegeſchreven Giganteja of Reuzenbouw op het eiland Gozzo; dit merkwaardig paar tempels, dat men als kerken met twee kruisen geneigd zoû zijn te beſchouwen, en waaraan men vijf rond-apsidiale kruis- en choorſluitingen vindt, ſtaat met zijn breeden gevel naar het Oosten gewend [2]), en, volgends een italiaansch archæoloog, zat de fœnicische Godes Astartee aan het westelijk einde.

En als gij eene ſtem uit de nieuwe waereld wilt hooren — de mexikaansche tempels worden van hunne vier zijden juist bepaald door de meridiaan en parallel der plaats [3]). Gaat gij nog verder W.-waards door, en komt weêr naar de oude waereld over, dan doe ik u in 't voorbijgaan opmerken, dat de zijden der chineesche ſteden zoo veel mogelijk de vier windſtreken aanzien [4]).

En al zijn er uitzonderingen op den regel, dat de tempels der oude volken met hunne asſen naar het Oosten werden getrokken, gelijk de kompasnaald het Noorden zoekt — al ſchouwt Sjiwaas tempelingang op het eiland Elefant en even zoo die van den ethiopischen tempel van Dakkêh naar het Noorden — al merken de geleerden op, dat de onregelmatige tempel van Semne op den linker Nijloever naar het Zuiden gericht is [5]) — Daniël Ramée wist wel wat hij zeide, toen hij verklaarde: »De tabernakel [der Joden] was naar het Oosten gekeerd, hetgeen beteekent, dat deszelfs ingang naar de opgaande zon was gerigt, gelijk dit met de heilige gebouwen der oudheid in het algemeen het geval is" [6]).

1) Lübke, »Geſchichte der Architektur", bl. 24.
2) L. Batisſier, t. a. p. bl. 76. 3) Batisſier, t. a. p. bl. 318.
4) Batisſier, t. a. p. bl. 33.
5) Ramée, bl. 127, verg. Jul. Braun, t. a. p. 113. 6) Ramée, bl. 93.

Ziedaar dus genoegzaam duidelijk gemaakt, dat zoowel die groote volken, die Babyloniërs, die Ægyptenaren, die Perzen, waarmeê de bijbelsche geſchiedenisſen ons van der jeugd af ſchier gemeenzaam hadden gemaakt, zoowel als die geheimzinnige Brahmanen, waarnaar onze europeesche aandacht van volwasſen mannen, zoo niet door innige liefde voor de wetenſchap der waereld en des menschen, dan toch door het heen- en wedervliegen van de landmaal al lichtelijk wordt heengetrokken, de assen hunner tempels ontleend hebben aan de paralellen onzer aarde.

Hoe het ſtond met de denkbeelden der Israëlieten daarover, zien wij later. Dit maal wenschen we den Heidenen de eerste plaats te geven.

Menig, die ons tot hiertoe gevolgd heeft, zal wellicht zeggen: Nu ja, dat die tot geen zelfbewustzijn ontwaakte volken, die ſlechts den donkeren morgenſchemer van den griekschen middag beleefd hebben, zich door hunne priesters hebben laten leiden in den bijgeloovigen zin om hunne tempels naar de opgaande zon te richten — daar is niets vreemds aan: maar hoe dachten de Klassieken er over? — Ik zal hier met weinige regels op andwoorden: vele zouden dit opſtel tot een boek doen aangroeyen — en als wij in deze oeverture ons thema kunnen doen hooren, doen weêrklinken, en zoo mogelijk een weinig doen waardeeren, — dan laten wij het ſchrijven der opera aan bevoegderen over.

Zien wij de Grieken!

Het Parthenon, de heerlijkste peripteros, die door den helleenschen geest ontworpen is, ſtond met zijn voorhoofd, waarop de geboorte van Pallas-Athene door Fidias was uitgehouwen — naar het Oosten. De Wijsheid-zelve kon niet anders dan ten Oosten worden gekeerd, van waar alle licht opging, en dat in de verbeelding der volken hooger lag dan het Westen [1].

De Tempel van Theseus, gebouwd 468 jaren voor den aan-

1) Kreuser, t. a. p. bl. 33. Ramée, t. a. p. bl. 326. Zie het plan van het Parthenon door Cockerell, in de Grieksche Reize van den Deen Broenſted (pl. 38).

vang onzer tijdrekening, en door Lübke te-recht genoemd »ein der edelsten Werke der Blüthezeit", ſtond met zijn gevel naar het Oosten [1].

De Tempel der »nike apteros", der ongevleugelde (der gevestigde) Overwinning, op den Akropolis, ſtond met zijn voorgevel naar het Oosten, zeker opdat Phœbus-Apollo hem vroegtijdig beſtralen zoû [2].

Waar wendde de hoofdportiek des Tempels van Erechtheus op den Akropolis zijne kolommen heen? — Naar het Oosten [3].

Zoo handelde het fijnst beſchaafde volk der oudheid, met zijne vier volmaaktste monumenten.

En welke regel gold bij de Romeinen?

Te vergeefs, zoo gij een goed geheugen hebt, voert gij mij hunnen Toskaanschen Jupiter Optimus Maximus te gemoet, die vijf eeuwen vóor Chr. van zijnen kapitolijnschen zetel reeds afſtaarde naar het Zuidwesten [4]. Hij zoû, in tegenſtelling met het Pantheon beſchouwd, dat zijn kolomgevel ten Noord-Oosten gekeerd heeft, alleen nog maar bewijzen, dat het voorſchrift van Vitruvius om den ingang aan de Westelijke zijde te bepalen op groote voorbeelden rustte; dat er, even als bij de ægyptische en indische monumenten ook te Rome waren, die hunne rechter en andere die hunne linkerzijde naar het Zuiden gekeerd hielden, en dat, indien er weinige tempels beſtaan mogen hebben die bepaaldelijk N.-Z.waards gebouwd waren, men er ſtichtte, die ver genoeg van de O.-W.-linie afweken om ze tot de andere windſtreken te betrekken. Inderdaad het zoû kunnen zijn, dat de bewoners van het latijnsche ſchiereiland het te druk met ſtaatkunde en krijgskunst, met het bouwen beurtelings van waterleidingen en badſtoven, van beurzen en ſchouwburgen hadden, om nog te kunnen gehoor-

1) Ramée, t. a. p., bl. 323. 2) Ramée, bl. 328.

3) Zie Lübke, t. a. p. bl. 83.

4) Zie, voor de richting der romeinsche gebouwen, de »Pianta topografica di Roma antica, (1832—40)" van Canina, die in »Bilderheft n°. 1 zur Beſchreibung der Stadt Rom, von Ernst Platner, Carl Bunsen, Ed. Gerhard u. Wilh. Roeſtell." *Cotta*, 1833, den bekenden grooten *vol d'oiseau* van de vorige eeuw, de »Pianta della Città di Roma", uitgegeven ald. in 1832, dien van Becker, en anderen.

zamen aan de traditie, die bij alle andere volken weêrklonken had.

De Tempelingang van Antoninus althands vinden we Zuid-Zuid-Oostwaards gericht [1]), en die van Remus, ter plaatse waar nu, beter georiënteerd, de kerk der H. H. Cosmas en Damianus ſtaat, alsook die van Antoninus en Faustina, op den bodem der kerk van S. Laurens (*in Miranda*), met den achtergevel naar het N.-N.-O.

Op het Tibereiland lagen de tempels van Jupiter en die van Æskulaap en van Faunus recht tegenover elkaâr, in W.-N.-W.—O.-Z.-O.lijke richting.

De romeinsche bazilieken, gelijk men er ſedert Cato den Censor eenige geſticht heeft, vallen misſchien als gedenk- en eergebouwen niet buiten ons onderwerp: we willen bij de ſtoffe, die zij ons ter overweging en redetwist bieden, echter dit maal niet ſtilſtaan [2]). Aan de n.-oostelijke ſmalle zijde der Basilica Ulpia ontdekt men een halven cirkel, dien men, tot op Zestermann, voor eene zetelnis of apside gehouden heeft. Echter teekent ook reeds Canina op hare z.-o.lijke lange zijde de hoofdingang aan. Wij willen de n.-o.- en z.-w.lijke richting der talrijke gebouwen in Romes IVe, VIIIe en Xe Regioen over 't geheel niet beſpreken. Maar ziet hier eenige bouwerken die, bijna alle, naauwkeurig georiënteerd waren: de ſchouwburgen van Statilius Taurus en Pompejus; de baden van Agrippa, de Portiek der C Kolommen, de Bazilieken Marciana en Matidia, de Tempel van Neptunus, de Tempel van Isis, de beide Tempels van Serapis, de Minerva en de Minerva *calcidica*, de Tempel van Juturna, en, nagenoeg, de Tempel van Mars. Daarentegen lagen de Tempeltjens van Zon, Maan en Aarde naar het Z.-O. t. Z.

---

1) Dit is niet de tempel dien men doorgaands, en ook nog door Nibby („Itin." bl. 29) „il Tempio di Antonino" genoemd vindt. Volgends Canina lag hij ter plaatse, waar thands het „Palazzo Chigi" ſtaat, en is de ſchoone gevel, die den naam van Antoninustempel draagt, een gedeelte van de portiek en tempel van Neptunus geweest.

2) Zie het merkwaardig boek van Zestermann, „Die Antiken und die Christlichen Basiliken" (Leipzig, 1847).

De Tempels van Venus en de Stad door den bouwkundig innoveerenden Keizer Hadrianus, onder protest van Apollodorus [1]), met de voorgevels W.-Z.-W. en O.-N.-O.-waards gebouwd, zoo dat de ruggen der Godesſen ſlechts door een muur van elkander geſcheiden waren, en de dubbele tempel eene ſoort van amfiproſtyle wordt, volgen de zelfde golvende beweging van het Oosten naar het Westen, die we bij de meeste der tot dus verre aangehaalde tempels waarnemen.

Voor *lichte* afwijkingen van de O.-W.-linie zullen we later gegronde redenen vinden. Maar wat aangevangen met tempels als bijv. die in het IX[e] Regioen, welke, met Agrippaas Pantheon aan 't hoofd, N.-Z.waards, of die van Apollo en van Cybele, Bacchus en Juno, die (X[e] Reg.) *ſchuins* tegenover elkander lagen — N.-N.-O.- en Z.-Z.-W.waards?

Wij hebben, voor het belang van ons betoog, niet noodig te onderzoeken, of bij de richting dezer laatstgenoemde tempels nog een andere oorzaak gegolden heeft dan de gelegenheid; wat wij noodig hebben te bewijzen, is niet, dat in alle tijdperken der romeinsche geſchiedenis het algemeen beginsel der richting der tempels van het Oosten naar het Westen ten ſtrengste geëerbiedigd is — maar dat deze richting, ja zelfs de beſtraling van den voorgevel door de Ooster zon in 't algemeen, als regel bij de Romeinen gegolden heeft. Dat bewijs wordt zonder erg, doch afdoende geleverd door een ſchrijver, wien men in dezen het hoogste gezach niet betwisten zal. Hooren wij Plutarchus, die laat genoeg in de geſchiedenis optreedt, om van een lang verleden getuigenis te kunnen geven, en wiens geestesrichting er wel heenleidde om zijne helden te willen opcieren (offchoon hij hun zoo doende misſchien niet eens altijd recht doet), maar niet om diepzinnigheden te vermoeden, waar zij zouden ontbroken hebben. Wilt gij den Græko-Romein keurig oud-Fransch hooren ſpreken? — Ik vermoed, dat Amyot meer bevoegd is om hem te vertolken dan wij-zelf en ſommige onzer lezers. Zie hier wat hij

1) Zie Ramée, t. a. p. bl. 412.

zegt [1]): »estans les temples tournez vers le soleil levant, l'adorateur en y entrant monſtre le dos à l'orient, à ceſte cauſe ſe tourne vers celle part, et puis ſe retourne devers le dieu, faiſant le tour entier, et parachevant la conſommation de ſa priere par ceſte double adoration qu'il fait devant et derriere".

Daar de tempels naar de opgaande zonne gericht zijn, keert de biddende zich bij de ingang om, en zich vervolgends naar den God wendende, volbrengt hij den geheelen omdraai en voltooit zijn gebed door deze dubbele aanbidding, van voren en van achter. Dit voert Plutarchus aan, ter verklaring van de ronddraaying, door Numa Pompilius, bij de aanbidding en begroeting der Goden, voorgeſchreven. Wij hebben ons niet met deze bepaling van Koning Numa in te laten; we hebben niet te vragen, wat er gegronds is aan den twijfel, die wegends het gantsche tijdvak van den priesterlijken Koning is gerezen: maar 't is ons van belang, dat de wijsgeer en geſchiedſchrijver Plutarchus, de Priester van Apollo, die tot de bedienaars van het Delfiesch Orakel heeft behoord en in de mysteriën van Bacchus was ingewijd, die Ægypten, Griekenland en Rome doorreisd en beſtudeerd had, als een bekend feit zonder opzet vermeldt, ter zake van romeinsche eeredienst, dat de tempels met hun voorgevel naar de opgaande zonne ſchouwden.

Wij komen tot de Israëlieten, tot dat volk, met wie wij eenſtemmig mogen uitroepen: welke volken hebben Goden als onze God! en wier voorgang, ook in de formen der Godsvereering, in verhouding ſtaat tot de Godsdienst der Christenen als de ſchaduw tot het beeld-zelf.

Hoe belangrijk dit gedeelte van ons onderzoek zij — wij

---

1) Ten overvloede, voor de meer dan wij met Hellas' taal vertrouwden, deelen wij hier het volgend fotografietjen meê, naar G. H. Schæfers uitgave: »δόξειε δ' ἂν μᾶλλον ὁ προσκυνῶν, ἐπεὶ πρὸς ἕω τῶν ἱερῶν βλεπόντων ἀπέστραπται τὰς ἀνατολὰς, μεταβάλλειν ἑαυτὸν ἐνταῦθα καὶ περιστρέφειν ἐπὶ τὸν θεὸν κύκλον ποιῶν καὶ συνάπτων τὴν ἐπιτελείωσιν τῆς εὐχῆς δι' ἀμφοῖν. »ΝΟΥΜΑΣ", XIV. Bij Amyot is het B. XXIV.

zullen kort kunnen wezen: want de feiten liggen met klaarheid in de heilige bladeren vóor ons.

Toen de Tabernakel naar Gods voorfchriften gemaakt was, ftrekkende zijne lengte van het Oosten naar het Westen, hebbende twintig berderen naar de Zuidzijde, en twintig berderen Noordwaards en zes berderen tegen het Westen [1]), en de zilveren voeten waren er onder bevestigd, en het deksel van roodgeverwde ramsvellen en de gordijnen van hemelsblaauw en purper en fcharlaken en fijn getweernd linnen waren geplaatst en de Arke en het Outer waren ingedragen en met den voorhang bedekt [2]), en de voorhof was afgeperkt en de behangselen gehecht aan hunne pinnen, toen werd in de woestijne Sinaï aan de Levieten de bewaking van het Heiligdom opgedragen, »dat ze waakten en gadefloegen al wat den dienst der gemeenten aanging voor den Tabernakel der getuigenis"; en »de geflachten der Gersonieten zullen hun leger maken achter den Tabernakel, ten Westen"; en »de geflachten der Caathieten zullen zich legeren aan de Zuidzijde des Tabernakels"; »de geflachten van Merari zullen hun leger ftellen aan de Noordzijde"; maar »die zich legeren zullen Oostwaart, vóor den Tabernakel des Verbonds, tegen den Opgang, dat zullen zijn Moyses en Aaron met zijne zonen, hebbende de bewaring der Heiligdomftede, in 't midden der kinderen Israëls" [3]). Zoo dan ook beteekent in het Hebreeuwsch het Oosten de voorzijde, het Westen de achterzijde [4]). Bij de Indiërs heet, volgends Wilford [5]) het »Oosten" *Para* en *Purra*, dat is »van voren", het »Westen" *Apara* en *Paschina*, d. i. »van achteren". Bij de oude Ierlanders, meldt Bähr, heet het Oosten *Oirthear* — »van voren", het Westen *Jar*, »van achteren". Bij dit volk werd voor het Zuiden een woord gebruikt dat »rechts" beteekende en van

1) »Exodus", XXVI, 18, 20, 22, XXXVI.
2) T. a. p. XL.
3) »Numerus" III, 7, 23, 29, 35, 38.
4) Bähr, »Symb. des Mos. Cultus", I, 212.
5) »Asiat. Res.", bij Bähr, II, 212.

het woord *thuaidh*, linker hand, is afgeleid het woord *Tuath*, waarmeê men de Noordpool aanduidde. Zoo hield men dan voor den ſtand bij uitnemendheid, dat men met het aangezicht naar het Oosten ſtond, hebbende dus het Westen achter zich, het Zuiden ter rechter en het Noorden ter linker hand. Deze laatste bizonderheid wordt ook, naar ik zie, door de sanskrietsche woorden *Dakſchina*, rechts, of (zoo als Jac. Grimm het ſpelt) *dak'sina*, en *Vama*, links, bevestigd en ook tevens door het hebreeuwsche *jamin*, dat en »rechts" en »zuidelijk", en *ſmaul*, dat zoowel »links" als »noordelijk" uitdrukt [1]).

En echter — ieder weet, dat in den Tabernakel, en in den hem nagebouwden Tempel, het Allerheiligste Westwaards van het Heilige was gelegen, en de Joden bij het bidden zich niet naar het Oosten keerden. Van waar dit verſchijnsel? — Wij lezen bij Ezechiël [2]), dat vijf-en-twintig afgodische mannen, aan de ingang des Tempels te Jeruzalem, »tusſchen het portaal en den Autaar, hunne ruggen tegen den Tempel des Heeren keerden, en hunne aangezichten ten Oosten", en dat »zij aanbaden tegen den Opgang der zonne". Wie herinnert zich hier de door ons aangehaalde woorden van Plutarchus niet en vergelijkt niet daarmede het voorſchrift van Vitruvius, waarbij door genen verklaard wordt, hoe men Westwaards den God kan vereeren zonder Oostwaards in eene eerste hulde aan de zon te kort te komen, en hoe, door het voorſchrift des laatsten, het godenbeeld in de zelfde richting met de rijzende zonne geplaatst wordt, om niet ter eener of anderer zijde te misdoen? Wie begrijpt niet, dat, ontſlagen uit een land, waar de aanbidding der zon zulk eene groote uitbreiding had als in Ægypten, de Israëlieten moesten behoed worden voor het gevaar van aan hunne afgodische neigingen toe te geven, en zich met de zonaanbidders te verbroederen? Van daar dan ook dat de Profeet die aanbidding der zonne voorſtelt als een gruwel, die de andere afgoderije

1) Volgends Jacob Grimm, »Geſch. der Deutſchen Sprache", bl. 980—996; 2e dr. bl. 681—690.

2) VIII, 16.

te boven gaat [1]) en dat God hem vraagt: »Hebt gij, zone des menschen, dat gezien? Valt 'et den Huize Juda licht deze afgrijslijkheid te doen, dat zij, de aarde met boosheid vervullende, omgekeerd zijn om mij te befpotten — Ik zal handelen in gramfchap, en Ik zal niet fparen" [2]). Men leest inderdaad gelijkelijk bij fommige Kerkvaders en bij de Rabbijnen, dat de getrouwe Joden zich biddend naar het Westen keerden, om daardoor te getuigen, dat zij de zon geenszins aanbidden wilden [3]). Zij keerden zich echter ook wel naar het Zuiden, om redenen, hierachter te vermelden.

Welke anders de geheimnisvolle eere was, waarin het Oosten bij de Joden gehouden werd, blijkt uit de richting van Tabernakel en Tempel-zelven en voords uit vele plaatsen der H. Schriftuur. Maar bij dat vurig volk moest, om het misbruik, menig gebruik worden ingetoomd of zelfs verboden. Van daar, dat zoo vele wetten, voor de Joden verbindend en tot hun welzijn onontbeerlijk, door het godlijk gezach, dat zich in de Kerk der Christenheid openbaart, zijn gewijzigd of opgeheven. Maar dit hebben de Christenen zich eeuwen lang dag aan dag dankbaar herinnerd, dat de »Rechtvaardige van den Oosten gewekt zoû worden" [4]) en inderdaad gewekt is van den Oosten; God heeft »van den Oosten den vogel en van verre landen den Man van zijnen wille opgeroepen" [5]). Ja, »des Heeren Majesteit is in den Tempel gegaan door den weg der poorte, die ten Oosten lag" [6]), maar »de poorte die Oostwaards ziet zal gefloten zijn; zij en zal niet geopend worden, geen man en zal door haar ingaan, want de Heere, Israëls God, is door haar ingegaan, en zij zal voor (d. i. ten behoeve van) den Prince gefloten zijn" [7]).

Dit brengt ons eene fchrede verder in ons onderzoek. Gevaar voor zonvergoding en Isisaanbidding beftond bij de Christenen niet meer. Zoo mochten zij dan met volle vrijheid de

---

1) »Ezechiël", VIII, 15. 2) T. a. p. 18. 3) Bähr, I, bl. 211.
4) »Isaïas", XLI, 2. 5) »Isaïas", XLVI, 11. 6) »Ezech.", XLIII, 4.
7) »Ezech." XLIV, 2, verg. XLVI, 1, 2, 12, en de verklaringen, door den H. Hieronymus van deze verhevene Schriftuurplaatsen gegeven.

ſtem des harten involgen, die hen dreef de aaloude zede van Gods ſchepselen na te volgen en, hunnen Vader in den Hemel en Gods Zoon, ter zijner rechter hand, aanroepende, zich naar dat Oosten te keeren, van waar Gods licht en warmte over de aarde pleegt uit te gaan, en waar dag aan dag, als ten getuige zijner onuitputtelijke liefde, het zinnebeeld verrijst des verſtands en der liefde, het beeld van wie de »Zon der Gerechtigheid" genoemd is, de zonne, bij wier »Dageraad" de Onbevlekt-ontvangene, de tedere, oodmoedige en verheerlijkte Moeder van Christus en van ons, zijne broederen, wordt vergeleken. »Des Konings poorte ligt Oostwaart" [1]), zoo ſprak het geloovig volk van oude dagen — en dit had eene gants nieuwe beteekenis gekregen; want zie, »wij hebben Zijne ſterre gezien in het Oosten, en zijn gekomen om hem te aanbidden" [2]). Als Ezechiël de zinnebeelden der Vier Evangeliën profeteert [3]), worden zij »in de ingang der poorte van het huis des Heeren, die Oostwaards was," geplaatst, en »is de heerlijkheid des Gods Israëls daar over hen" [4]). De »koninklijke weg zoû bereid worden van den opgang der zonne" [5]); »al die God liefhebben moeten blinken als de zon, die in haren opgang ſchijnt" [6]) — geen wonder dat ze door zich naar het Oosten te wenden den weêrglans dier zonne zoeken. »Talloze ſchrijvers," zegt Cotelier, »geven getuigenis van de zede der oude Christenen, om zich, bij het bidden, naar het Oosten te wenden" [7]). Hooren wij de »Constitutiones Apostolicæ", eene verzameling, die ten minste opklimt tot de IIIᵉ Eeuw [8]). Wij halen de latijnsche vertaling aan: »Oportet

1) »Ezech." XLVI, 2; »I Paral." IX, 18. 2) »Matth." II, 2.
3) »Ezech." X, 14. 4) T. a. p. 19. 5) »Apoc." XVI, 12. 6) »Jud." V, 31.
7) Hij citeert: Clemens Alexandrinus (»Strom." VII, bl. 724), Basilius (»de Spir. S." hfst. XXVII), Chrysostomus (»ad Daniëlis VI, 10), Pseudo-Justinus (Quæſt." CXVIII; »ad Orthod."), Pseudo-Origenes (»ad Jobi" I, 3), den ſchrijver der vragen aan Antiochus (»Quæſt. XXXVII), Germanus Conſtantinop. (»Theoria Myſtica", bij den aanvang), Joh. Damascenus (»Orthod. fidei" B. IV, hſt. 13), Gregentius (»Diſput. cum Judæo", fol. 61), en anderen.
8) »Eine Sammlung von urchriſtlichen Bräuchen und Verordnungen, die wahrſcheinlich um das J. 250 n. Chr. zuſammengetragen wurde, und ſchon aus den Zeugniſſen der älteſten Kirchenväter und den Sitten der Kirche als ächt erprobt werden kann". Kreuſer, t. a. p. bl. 29.

enim in Ecclefia fapienter, fobrie, ac vigilanter ftare, auribus ad verbum Domini intentis. Deinde cuncti pariter confurgentes, et in Orientem contemplantes, egreffis catechumenis et pœnitentibus, orent Deum, qui afcendit fuper cœlum cœli, ad Orientem, ac recordantes antiquam poffeffionem Paradifi, ad Orientem fiti; unde primus homo, Dei mandato neglecto, perfuafus confilio ferpentis, ejectus fuit." Alwederom nieuwe aanbevelingen voor het geloovig rouwmoedig en dankbaar opzien naar het Oosten, als het uur des gebeds heeft geflagen! Dáar klom Christus ten Hemel [1]), waar hij ons eene plaats had bereid, dáar lag het oude Paradijs, waaruit de mensch, door de overtreding van Gods geboden, verdreven was. De Legende zegt, dat daar het Kruis ftond, onswaart gekeerd, ter plaatse waar de Boom der kennis geworteld was.

De oude fchrijvers maken er dan ook volftrekt geen punt van onderzoek van, of de Christenen, biddende, zich naar het Oosten keerden. Zij befpreken, verklaren en lofprijzen eenvoudiglijk het feit. [2]) De xxxvij^e^ vraag aan Antiochus en hare beandwoording luidt bij den aalouden fchrijver der vragen, die op naam van den H. Athanasius zijn uitgegaan, aldus:

»Uit welken hoofde bidden wij, Christenen, Oostwaards, en de Joden naar het Zuiden [3])?

---

1) Zingt Gode lof, die op den Hemel des Hemels klimt ten Oosten." Ps. LXVII, 34.

2) De H. Leo echter was geen voorftander van deze gewoonte die, trouwens, nooit tot *verplichtend* voorfchrift in de Kerk fchijnt gemaakt te zijn. Er een duurzaam verbindend kerkelijk *gebod* in te willen zien, was eene van de dwalingen der Manichæën:
»ἀναθεματίζω τοὺς μὴ πρὸς ἀνατολὰς μόνον, τῷ ἀληθεῖ θεῷ εὐχομενοὺς, ἀλλὰ τῇ οὐ ἡλίου κινήσει συμπεριφερομένους, ἐν ταῖς μυρίαις αὐτῶν προσευχαῖς." Verg. S. Aug. »de hæresibus", »Disput. contra Fortun." bij den aanvang; en B. XIV, als ook »contra Fauftum" hft. XI. Aldus Cotelier, t. a. p.

3) Men ziet hieruit, dat de O.-W.lijke richting van Tabernakel en Tempel nog een anderen ftand bij den biddende toeliet dan tegenover het Westen. »Judæi et Osfeni oppofitum ori habere volebant templum atque oppidum Hierofolymitanum, III Reg. VIII, 48, II Paral. VI, 34 etc. Dan. VI, 10, Eufebius, Hift. Ecclef. III, 6, Epiphanius, Hærefi XIX cap. 3, Hieron. ad Ezech. VIII, 16 & Dan. VI, 10, Theodoritus, ad eumdem quarti majoris Prophetæ textum." De Samaritanen baden naar den berg Garizim, »qui funt ab Oriente vertentes fe ad Occidentem, et qui ab Occidente ad Orientem; item qui funt ab Aquilone, ad Meridiem, quique a Meridie, ad Septentrionem, in montem intenti precantur."

» Andw. Niet een en het zelfde andwoord en bewijs valt er voor deze zaak bij te brengen. Het is niet het zelfde de Joden te voldoen, de Heidenen te leeren, en iets den Christenen uit te leggen. Zoo zeggen wij tot de Joden, dat de geloovigen oostwaards (κατὰ ἀνατολὰς) bidden, om dat de H. Geest ons dit door David bevolen heeft, fprekende aldus: » Adoremus in loco ubi fteterunt pedes Domini (Ps. CXXXI, 7)" — *Laat ons aanbidden ter plaatse waar de voeten des Heeren geftaan hebben.* En als ons de Joden vragen: waar de voeten des Heeren ftaan? dan leert hun de Profeet Zacharias met deze woorden: » Et ftabunt pedes Domini in monte Olivarum ad Orientem (κατ' ἀνατολὰς) contra Jerusalem (Zach. XIV, 4)" — *En de voeten des Heeren zullen ftaan op den berg der olijfboomen, die tegen Jerusalem is, Oostwaards.* Van hier, dat de Joden-zelve, te Jeruzalem biddend naar het Oosten, bidden in de richting des Olijfbergs. Dit zij dan den Joden genoeg. Aan de Heidenen behooren wij te zeggen, dat wij Oostwaards bidden, niet als of God door de Oostelijke ftreken omgrensd wordt; maar om dat hij God is, en het Ware Licht wordt genoemd. Daarom, wanneer wij naar het gefchapene licht heenfchouwen, aanbidden wij niet dat licht, maar zijnen Schepper; in dit glansrijk element vereeren wij den allerglansrijksten God aller eeuwen en elementen. De geloovigen, eindelijk, mogen hooren en leeren, dat om de volgende reden de H. Apostelen den Christenen bevolen hebben dat de kerken naar het Oosten zouden zien, opdat wij namelijk het Paradijs, waaruit we vervallen zijn, ons oude vaderland en onze eigen-

---

Naar het Zuiden baden ook fommige afgodendienaars, alsmede de Mohammedanen (wanneer zij zich namelijk Noordwaards van de Kaaba van Mekka bevinden*). Naar het Noorden fommige der Manichæen (S. Aug. »Lib. de hæresibus"). Ook leest men van de Brahmanen dat zij (hoewel wij hunne tempels naar het Oosten gekeerd vonden) al biddende recht naar den Hemel zagen. Ook vindt men vermeld, dat men zich des morgens al biddend naar het Oosten, 's middaags naar het Zuiden, en 's avonds naar het Westen gekeerd heeft. J. B. Cotelier, in zijne voortreflijke aanteekeningen op de „Patres qui temporibus apostol. floruerunt." Uitgave van Leclerc Antwerp. 1698, Dl I, bl. 264.

*) Kreuser, t. a. p. bl. 43.

lijke luchtstreek zouden blijven gedenken, en dat wij God den Heer zouden bidden, dat Hij ons te-rug wil voeren ter plaatse, waaruit wij, als ballingen, verworpen zijn (ἀποκαταστήσαι ἡμᾶς). De Profeeten hebben inderdaad den Joden geleerd heen te schouwen naar het Zuiden (εἰς νότον) om dat de Heer uit het Zuiden van Jeruzalem, of uit Bethlehem moest geboren worden: van hier, dat de Profeet zeide: »Deus a Theman veniet, id est ab Austro (ἐκ νότου). Habac. III." [1])

De kerken der Christenen zouden naar het Oosten hebben te zien! Wat waar, geheimzinnig en nuttig was voor de volken der oudheid in hun deels onvolkomen, deels diep vervallen godsdienstigen toestand — ging schitteren van waarheid, klom in zinrijkheid van beteekenis en werd vervuld van troost en blijdschap voor de Christenen. Van het Westen naar het Oosten heet, sints de dagen van S. Dunstan, DE HEILIGE LINIE [2]). »Het Huis onzer Duive" (de kerk namelijk, boven wier autaar in vroeger dagen de zilveren duif-ciborie met het H. Sakrament was geplaatst) »het Huis onzer Duive zij eenvoudig", zegt Tertullianus, hooggelegen en tegen het Licht; want de gestalte des Heiligen Geestes" (de duive) »bemint het Oosten, waardoor Christus verbeeld wordt" — met andere woorden de Duive sta met het altaar ten Oosten: »Amat figura Spiritus Sancti Orientem, Christi figuram [3])". »Conversi ad Orientem respicimus et adoramus faciem Christi crucifixi," zegt de H. Joh. Damascenus [4]). Men zegt, namelijk, dat de Heiland aan het kruis gehangen heeft tegen het Oosten, met het aangezicht naar het Westen, als heenziende naar het middenpunt der christelijke eenheid [5]). »Wanneer de ouden eene kerk bouwden," zegt Isidorus, »dan richtten zij haar Oostwaards, waar de zon bij de dag- en nachtevening op-

1) »Scriptor Quæstionum ad Antioch. Resp. ad Quæst. 37"— *Opp. S. Athanasii*, uitg. der Benediktijnen, Dl II, bl. 276.

2) Kreuser, t. a. p. bl. 43.

3) Tertull. »Adv. Valentinian. c. III."

4) Aangeh. bij Kreuser (bl. 42), die hier ook naar Origenes en Clemens Alexand. verwijst.

5) Bona, »Opp." bl. 440; Molanus, ed. Migne, bl. 311 en 348.

gaat, opdat de biddende naar den rechten zonneopgang (namelijk Christus) heenzage" [1]). En was dit bij de ouden de bedoeling, het was het bij de lateren niet minder — tot op de hoogverlichte dagen der nieuwere wijsgeerte toe: overvloedig zal dit hieronder blijken; inmiddels gedenken wij den ſpoorſlag van Wilh. Speculator, den ſchrijver van het Rationale der XIII[e] Eeuw: »ad Orientem, id est ad Christum, qui noſter Oriens" [2]) — »het waarachtig Licht, verlichtende alle menschen, die komen in deze waereld" [3]): »Christus sol et Deus verus" [4]).

Zoo dat dan de redelijkheid en zinrijkheid der bouwing van de huizen Gods op DE HEILIGE LINIE aan geen twijfel of tegenſpraak onderworpen kan zijn — hetgeen dan ook den grooten Paus Innocentius den Derde er toe bracht, met ſchriftuurplaatsen de oorbaarheid van het christen gebed naar het Oosten te ſtaven [5]).

Maar wat is er nu te verſtaan door de richting der kerken naar het Oosten? Wij hebben gezien, dat als regel bij de oude volken in 't algemeen gegolden heeft, dat de poorte des tempels naar het Oosten gekeerd zij. Omtrent de christelijke kerken vindt men in de »Conſtitutiones Apoſtolicæ" de volgende belangrijke plaats. Het is eene leering, die aan den H. Clemens wordt toegeſchreven, maar in elk geval door de meest bevoegde beoordeelaars geacht wordt te behooren tot de dagen van der Apostelen onmiddelijke opvolgers: »dat het gebouw der kerk lankwerpig behoort te zijn, naar het Oosten gekeerd, ter weêrszijde ſakristijen naar het Oosten hebbende, en gelijk een ſchip zij" [6]). Die vergelijking van het ſchip wordt verder uitgewerkt. De Bisſchop is, volgens de lat. vertaling, de »magnæ navis gubernator", die de Diakenen tot matrozen ſtelt, welke de plaats der broeders, ſchepelingen, moeten verzorgen en in orde

1) Isid. »Orig." XV, 4.
2) Wilh. Spec. (Durandus), »Ration." V, 2, num. 40.
3) »Joann." I, 9. 4) Cyprian. »Ep. ad Magn." XIV.
5) Kreuser, t. a. p.
6) Ὁ οἶκος ἔστω ἐπιμήκης κατ' ἀνατολὰς τετραμμένος ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τὰ παστοφόρια πρὸς ἀνατολήν, ὅστις. t. a. p. bl. 263.

houden. De lankwerpige gedaante heeft de christen kerk met den grondvorm der tempels bij alle volken gemeen, zoo als wij hierboven hebben aangegeven [1]). In het Vierkant en in den Driehoek achten de fymbolisten de Tijdelijke en Eeuwige orde vertegenwoordigd. De driehoek is een zinnebeeld der H. Drie-eenheid; het rechthoekig vierkant geldt, gelijkzijdig, voor een zinnebeeld van het eindige en ftoffelijke, verlengd, als wij zagen, voor een beeld van de aarde, den grooten tempel Gods. De twee elementen, het Goddelijke en het eindige, worden dan ook door de machtigste en fchoonste der kunsten op de treffendste wijs met elkander verbonden en aanfchouwelijk gemaakt: de Gothiek, namelijk, komt tot hare hoogste bevruchting en ontwikkeling door de vereeniging van den geometrischen Drie- en Vierhoek. 't Is hier de plaats niet, om daar dieper in te treden; maar dit ftaat vast, dat met den vierkanten typus, waarin men de ftoffelijke orde befloten rekende, over-een-komt de vorm, dien men aan de arke van Noë toefchreef, namelijk een verlengde kubus of parallelopipedum. De H. Augustinus fpreekt, bij herhaling, zeer beteekenisvol, over dat vierkant: »Arca Noe, quæ figuram geffit Ecclefiæ ædificata est lignis quadratis"; *de Ark van Noë, die de afbeelding der Kerk was, werd uit vierhoekig hout gebouwd*; »en dit beteekent," gaat de H. Augustinus voort, »dat de Christen den vierkanten fteen gelijk zal zijn; de Christen valt niet, in welke bezwaren hij ook geraken moge; al wordt hij omgekeerd, hij valt niet; hij ftaat even als de vierkante fteen. *Sicut arca de lignis quadratis ædificatur, ita et Ecclefia de fanctis conftruitur.*" [2]) »Arator en andere kerkleeraars", zegt Kreuser, »gewagen mede van het vierkant der Arke [3]). Echter is het de ark niet alleen, welke als model voor de christen kerken gediend heeft. »Meer

1) Uitzonderingen, als fommige zonnetempels der oudheid, en eenige ronde of achthoekige kerken van christelijken oorfprong, welke laatste doorgaands oorfpronklijk doopkapellen of grafmonumenten waren, erkenne men, zonder dat ze den regel verzwakken.

2) »In Ps. LXXXVI", en »Dialog. Quæft." LXV qu. LII: »quadratum enim in quacumque parte posueris, fortiter ftat."

3) T. a. p. bl. 30.

dan Salomon" was hier de »goddelijke Wijsheid"-zelve [1]), zoo als Paulus zegt — geen wonder dat de herinnering des tempels van Salomon ook in den vorm der christelijke kerken leven bleef: »nu was het Heiligdom geopend", dat den Joden gesloten bleef, en was Christus het Hémelsch Heiligdom binnengegaan [2]) — ons was bevolen de gedachtenis te vieren des offers van zijn vleesch en bloed, en ons voegde 't de edelste vermogens van den menschelijken geest te gebruiken, om Hem heiligdommen te stichten, die de herinnering van het gantsche verleden des verborgenen en aan het daglicht getredenen Christendoms levend hielden. De heerlijke nieuwe tempel, door den profeet Ezechiël gezien, was evenzeer een lankwerpig vierkant [3]); terwijl de eeuwige Godstad, het Hemelsche Jerusalem, of met andere woorden de Christelijke Kerk, den H. Joannes desgelijks als vierhoek verschijnt [4]).

Maar hoe moet dat lankwerpig vierkant, waarvan eene der smalle zijden welhaast eene doorgaande nisvormige uitbouwing zal vertoonen, nu worden gericht, opdat men er van zoû kunnen zeggen, dat de kerk naar het Oosten gekeerd is? Moet de zijde, waarin die nis wordt waargenomen, en welke, binnenwaards, de zetelplaats des Bisschops is, naar het Oosten staan? of moet het de andere smalle zijde, waarin de deuren der kerk geplaatst zijn?

Kreuser leest, uit de bovenmeêgedeelde bepaling der Apostol. Konstituties, dat de zijde der zetelnis, in welker nabijheid ook het autaar staat, naar het Oosten moet liggen. Het laat echter twijfel toe, of dit wel zoo blijkbaar in de Konstituties bedoeld wordt. De latijnsche vertaling heeft: »ædes sit oblonga, ad Orientem versa, ex utraque parti Pastophoria versus Orientem habens, et quæ navi sit similis." Die pastoforiën wat zijn dat? Cotelier, de uitgever der Konstituties, andwoordt daarop, dat dit ieder-een genoegzaam bekend is. Welnu, dan

1) »I Corinth." I, 24. De geleerde Kreuser brengt talloze plaatsen uit de Kerkvaders bij, waar de Zaligmaker de Wijsheid des Vaders heet. T. a. p. 14.
2) »Hebr." IX. 3) Hfdst. XL.
4) »Apoc." Verg. haar XVIe-eeuwsch plan: »Annal. arch." D^l^ XV, bl. 307.

zal althands Basilius Faber, de fchrijver van den »Thesaurus eruditionis fcholasticæ" 't wel weten. En hoe verklaart deze »pastophorium"? — »παστοφόριον, atrium templi, facerdotum domicilium, *die facriftey*, *priefter-wohnung*." »Atrium" nu beteekent, toegepast op eene christen kerk althands, voorhof. Cotelier wijst ons het gebruik van het woord aan, als van eenerlei beteekenis met γαζοφυλάκιον in het IV° Boek der Koningen, hft. XXIII, v. 11 en bij Ezechiël, XL, 17, en ftelt het gelijk met *exedra*, *thalamum*, *cellarium*. En wat lezen wij op die beide fchriftuurplaatsen? Wij lezen daar van woningen van Kamerlingen en Levieten en van fchatkameren, die zich nabij de ingang van den tempel bevonden. Hieruit volgt, dat eene kerk, die met hare pastoforiën gezegd wordt naar het Oosten te ftaan, daar met haren gevel en ingangen heengekeerd is: iets dat noch Kreuser, noch zekere andere en minder bekwame bepleiters van het oriënteerbelang hebben ingezien. Maar wat dan? — Tweërlei is mogelijk; en even voldoende. Kreuser kan gelijk hebben: hij heeft de pastoforiën onbefproken gelaten, maar hij had kunnen zeggen, dat daarmede waarfchijnlijk bedoeld worden de »fakristijen", die de Grieken, »aufser dem Mittelringe oder der Apsis", als »Nebenapfiden" aan de fmalle zijde hunner kerken uitbouwden, die zij *dulapion* of *diakonikon* en *proskomide* noemden [1]), en welke men, naar binnen gevoerd, ter weêrszijde van de hoofdapsis in de S.-Sophiakerk van Konstantinopel te-rugvindt. Ook aan de latijnsche kerken fchijnt men reeds in de VIII° Eeuw en misfchien vroeger een *prothesis* en een *fecretarium* gehad te hebben, althands die van S. Clemens te Rome fchijnen tot die tijd op te klimmen [2]); en wie denkt hierbij niet aan den oorfprong der zijkapellen, die men aldus, en boogswijze vermenigvuldigd achter het choor om, bij honderden middeleeuwsche kerken aantreft? Zouden ook de Konstituties, wanneer ze van den gevel der ingangen wilden fpreken, niet

1) Kreuser, t. a. p. bl. 143.
2) L. Batisfier, »Hist de l'art mon.", bl. 365, 366, 373.

veeleer die ingangen noemen dan zekere »Nebenbauten", waarvan bij die oude kerken elders niet blijkt? Wat volgt in de Konstituties, pleit ook voor deze opvatting. Zij laten, namelijk, onmiddelijk op de vermelding der Oostwaards gerichte pastoforiën volgen: »In medio autem ſitum ſit Epiſcopi ſolium"; waaruit afgeleid kan worden, dat tusſchen de Oostwaards gerichte pastoforiën de kathedra of Bisſchopszetel geplaatst is; en deze ſtond zeer zeker *tegenover* de ingang der kerk: alzoo zal dan de ingang naar het Westen zijn gericht geweest. Maar wat leeren ons nu de monumenten?

De vroegste kerken, waarvan men kan zeggen, dat ze naar de regelen der liturgie en der christelijke architektuur met zekere vrijheid gebouwd hebben kunnen worden, zijn almede de kerken van Keizer Konstantijn geweest. Het is bekend, dat er ſedert Cato den Censor te Rome zekere gedenk- en praalgebouwen geſticht zijn, die het midden hielden tusſchen een tempel en een paleis, en die, met den naam van »bazilieken" of »koninklijke huizen", als volkshallen gebruikt werden, waar men vergaderde met ſtaats- of handels-bedoelingen, of bloot tot gezellig verkeer, en waar ook recht geſproken werd, hoewel Zestermann en Kreuser, met veel ſchijn van grond het algemeen gevoelen beſtrijden, dat de bazilieken bij uitnemendheid hoven van justitie waren [1]). Toen Konstantijn zijne overwinning op Maxentius behaald had werd hem de »basilica Constantini" toegewijd, en men vindt van den tempel van Matidia vermeld, dat hij baziliek werd genoemd uit hoofde zijner grootte [2]). Nu heeft men elkander langen tijd naverhaald dat Konstantijn op verſcheiden plaatsen den Christenen de bazilieken tot kerken inruimde, en vele nieuwe kerken, onder den naam van bazilieken ſtichtte; Zestermann daagt echter een ieder uit, in éene enkele der beſtaande christelijke kerken de ſporen aan te wijzen, dat ze vroeger tot heidensche baziliek heeft geſtrekt: maar onbetwistbaar blijft het, dat de naam

1) Zestermann, »Die antiken u. die christl. Basiliken", bl. 73, 104 en volg.
2) Canina, »Ind. tipogr. di Roma Antica", bl. 220.

op de eerste christen kerken overging: en niet ten onrechte — want zij hadden in den aanleg veel met de oude bazilieken gemeen, en voorzeker, zij waren »Koningshuizen" (βασιλεύς=Koning) bij uitnemendheid [1]). Keizer Konstantijn ſtichtte onder anderen te Rome de voormalige baziliek van S[t] Pieter en die van S[t] Jan van Lateranen [2]) — en deze beide Godshuizen hadden, evenzeer als die welke er later voor in de plaats zijn gekomen en nog heden beſtaan, hunnen voorgevel, niet hunne apside of zetelnis, naar het Oosten gekeerd. De baziliek van Santa Maria Maggiore, mede eene der oudste gebouwen van Rome (geſticht door den H. Liberius A° 352), heeft ook haren voorgevel in de oostelijke richting (Z.-O.) De baziliek *di Santa Croce in Gerusalemme* daarentegen, in de nabijheid van het Sesſorium, van welke men de ſtichting aan Konstantijns heilige moeder Helena toeſchrijft, is met het choor naar het O.-Z.-Oosten gekeerd. De kapel van Helena aan den Kalvarieberg ſtaat evenzeer op de HEILIGE LINIE, gelijk trouwens de geheele drieledige bouw daar ter plaatse [4]).

Van de eerste S.-Sophia-kerk te Konstantinopel, een monument door Konstantijn aan de Sophia, dat is de Wijsheid Gods, dat is den Christus, door wiens kruis hij overwonnen had, gewijd, is geen blijkbaar ſpoor in het heerlijk kunstwerk door Justinianus herbouwd, te-rug te vinden. Toen de Keizer de ſtichting dezer Kerk, na veel arbeids en met groote opofferingen, volbracht had en hem de deuren geopend werden, liep hij naar het ambo en riep in geestdrift uit: »Eere zij God, die mij waardig heeft gekeurd dit werk uit te voeren: ik heb u overwonnen, Salomon — νενίκηκά σε, Σαλομῶν" [4]). En toen de Keizer dezen uitroep deed, kon hij opwaart ſchouwen naar het

1) »Basilicæ prius vocabantur regum habitacula, unde nomen habent. Nunc autem ideò divina templa basilicæ nominantur, quia IBI REGI OMNIUM Deo cultus et ſacrificia offeruntur." S. Isid. »Origin." B. V, hſt. IV.

2) Nibby, »Itinerario di Roma", D[l] I, bl. 177.

3) Nibby, t. a. p. bl. 240.

4) Zie bijv. K. von Raumer, »Paläſtina", bl. 205 en het plan.

5) Ducange, aangeh. bij Batisſier, t. a. p. bl. 388. Vermoedelijk heeft dit feit plaats gehad niet bij de volbouwing in 548, maar toen altaar, ciborium en ambo geplaatst waren en de kerk gekonsakreerd werd, in 559.

aangezicht van Christus en naar het Oosten heen — want het choor der St Sophia ligt, even als alle de kerken van den griekschen ritus, in de richting van het graf van Christus [1]).

De Eerw. Cahier, die, met den onlangs tot fmart aller christen archæologen overleden Pr Martin, zoo vele diensten aan onze kunstzaak bewezen heeft, doet opmerken, dat, in de tijden van ketterijen, die de vereering der zon als het beeld van Christus leerden, men dikwerf bezwaar vond om door het oriënteeren der kerken deze leer fchijnbaar te billijken, en dat men aan dit gevaar dikwerf »den ouden regel" heeft opgeofferd [2]); en inderdaad door sommige Heidenen werden de Christenen wel voor een soort van Ghebers of vuuraanbidders gehouden [3]). Maar deze vrees en deze befchuldiging waren toch niet in ftaat het christen gemoed van zijn dierbaar Oosten af te trekken. Lübke zegt [4]), dat de meeste bazilieken het chóor naar het Oosten hadden, en de ingang in het Westen; Eusebius, die zijne zaken van meer nabij wist dan onze nieuwelings geberlinizeerde Westfalinger, geeft eene fchoone beschrijving van de baziliek door Bisschop Paulinus omstreeks 312 te Tyrus gebouwd, en zegt uitdrukkelijk dat de voorgevel met zijne deuren naar het Oosten [5]) zag. Die kerk van Tyrus treedt op als een type der Heiligdommen van de IV[e] Eeuw, en het is meer dan waarfchijnlijk, dat de bazilieken van Konstantijn naar de zelfde regelen zullen gebouwd zijn, die door zijn vriend Eusebius met zoo veel liefde geprezen worden, ja, offchoon Bunsen en Zestermann het niet eens zijn omtrent de verbinding van Konstantijns Kalvariebaziliek aan de plaats van het H. Graf, keeren toch beiden de kerk met hare ingang naar het Oosten [6]).

Het is onbetwistbaar, dat als regel voor de bazilieken gegolden heeft, dat zij naar het Oosten gericht waren — enkele

1) Batisfier, t. a. p. bl. 388.
2) »Ann. de phil. chrétienne" D. XIX, blz. 342, aangeh. bij Batissier, blz. 362.
3) Kreuser, t. a. p. bl. 43. 4) »Geschichte der Architektur", bl. 132.
5) »Hift. ecclef." B. X, Hft. IV.
6) »Die Basiliken des christlichen Roms" (München), bl. 34; Zestermann, t. a. p. bl. 145.

reizen met den gevel, waarachter de bisſchopszetel geplaatst en waaraan al zeer vroeg de apſide is uitgebouwd geweest, veeltijds met den gevel der ingangen. Bonanni, die het te Rome wel weten kon, zegt, dat de bovenlichten der kerken, en in zonderheid die van DEN NAAR HET OOSTEN GEKEERDEN GEVEL, door welke de baziliek de ſtralen der zon en den weêrglans der hemelen ontvangt, beſchouwd moesten worden als een zinnebeeld van het verkeer der zielen met God, terwijl de deuren de aanraking van het Heiligdom met de buitenwaereld, of het hierbeneden, vertegenwoordigen [1]). Uit den tweederlei aanleg der bazilieken — uit de richting het zij van de ingang, het zij van de zetelnis naar het Oosten, volgde eene verſchillende inwendige verdeeling.

De regel toch ging door, dat de Priester, bij het doen der H. Mis, met het aangezicht naar het Oosten behoorde gekeerd te zijn. Van daar dat, hoewel de tegenwoordige S^t^.-Pieterskerk, zoowel als de vroegere, hare zetelnis in het Westen heeft, het hoofdautaar naar het Oosten gericht is; met andere woorden, dat Pius IX, officiëerende boven het graf der H. Apostelen, achter het altaar ſtaat, hebbende zijn gelaat naar het volk in het groote ſchip gekeerd en dus werklijk Oostwaards. Ook het autaar in het graf der Apostelen ſtaat naar het Oosten [2]). En daar is, bij den aanleg van ten minste 25 der oudste kerken van Rome, op gerekend: Men doorbladere ſlechts het bekende plaatwerk van Knapp en Gutenſohn, uitg. door Bunsen, om deswege allen twijfel op te heffen (München, Cotta).

Alvorens het ſymbolismus der kerken zich volkomen had ontwikkeld en gevestigd, en vooral zoo lang de invloed der historische voorbeelden van de meeste romeinsche bazilieken ſterk bleef heerschen, moet het ons niet verwonderen, dat

---

1) Abbé Gerbet, »Rome chrétienne", Dl I, bl. 288.

2) »Sopra la confessione, e sotto il maestoso baldachino e la gran cupola, è situato, sopra sette gradini, questo magnifico altare, il quale è isolato e rivolto, secondo l'antico stilo, verso l'oriente, dove il somma Pontefice soltanto celebra la messa." Nibby, bl. 567.

zich het eenparig ftelsel van de oriënteering, gelijk men het later heeft opgevat en toegepast, minder deed gelden voor de kerken, dan voor hare inrichting en uitwendige ombouwing. Zeíden wij reeds, dat de Priester, in den regel, met het gelaat of met den rug naar het volk is gekeerd, al naar mate de voorgevel der kerk Oost- of Westwaards gericht is, Crescimbeni zegt, en naar het fchijnt te-recht, dat het ambo (of geftoelte) des Evangelies in fommige kerken rechts, in andere links was geplaatst, alleen wijl hunne zetelnisfen deels tegen het Oosten, deels tegen het Westen liggen, »denn", zoo teekent Bunsen [1]) hierop aan, »durch die Lage derselben wurde in ehemaligen Zeiten, in welchen der Priester bei Verrichtung des Mefsopfers jederzeit gegen Morgen stehen mufste, bestimmt ob derselbe mit dem Gesichte oder mit dem Rücken gegen das volk gewendet war, und daraus folgte nothwendig auch eine Veränderung der Lage des Ambo des Evangeliums;" Mabillon zegt, volgends den zelfden fchrijver, dat, bij Oostwaards gerichte kerken, de fakristij aan de rechter hand was gelegen, links bij de westelijk gerichte [2]). Kan ook de verhoogde »Opheffing" van Hostie en Kelk niet dagteekenen van de tijd, dat de Priester doorgaands met den rug naar het volk begon te ftaan, en zoû van deze zijne ftelling ook de plaatsing van het kazuifelkruis van voren of van achteren niet afhankelijk geworden zijn? De bepaling van het Matronæum en het Senatorium, en verder van het kerkpand der vrouwen en mannen van minderen rang, fchijnt ook in verband geftaan te hebben met de richting der kerk: nemende de mannen altijd de zuidelijke, en de vrouwen de noordelijke beuken in [3]). De klokketoren, eindelijk, ftond bij de oude italiaansche kerken aan de voorzijde, en wel »derselben

1) "Befchr. der St. Rom", bovenaang., I, bl. 435.

2) Bunsen, t. a. p. bl. 439.

3) Amalarius althands teekent, omtrent het jaar 820, aan: "In conventu ecclefiaftico feorfum mafculi, et feorfum feminæ ftant. Quod accipimus a veteri confuetudine... mafculi ftant in auftrali parte et feminæ in boreali" ("De ecclef. offic." III, 2). F. von Quast erkent dit dan ook: "Ueber Form, Einrichtung und Ausfchmückung der ält. Chr. Kirchen", bl. 33; Bunsen, t. a. p. bl. 432, fchijnt de verfchillende plaatsing van mannen en vrouwen, naar de richting der kerk, niet in het oog gevat te hebben.

zur Rechten, wenn die Tribune" (de zetelnis) »gegen Morgen, und zur Linken, wenn dieselbe gegen Abend liegt" [1]). De toren van San Paolo (buiten de muren) ftaat te Rome inderdaad aan uwe linker hand, en de zetelnis ligt naar het Oosten; met Santa Maria Maggiori is het juist anders om.

De H. Paulinus van Nola, met zijne dichterlijke ziel, een niet minder vurig kerkbouwer dan zijn naam- en eeuwgenoot van Tyrus [2]), had aan zijne baziliek van den H. Felix, eene kleinere kerk verbonden, die niet naar het Oosten ftond: deswege verfchoont hij zich door te zeggen, dat de gevel van deze wel niet, »ut usitatior mos est, Orientem fpectat" [gelijk de gebruiklijker zede meêbrengt, naar het Oosten ziet]; maar dat hij dit gedaan heeft, opdat ze haar drietal fchoone boogen naar het graf en autaar zijns Befchermheiligen zoû openen [3]).

Opmerking verdient, dat, indien werklijk aan de Basilica Constantini te Rome, gelijk wij hooger vermeld vonden, aanvankelijk de apsis of zetelnis ongeveer naar het N.-W. lag, aan eene der fmalle zijden, men later ten N.-O en dus (tegen de gewoonte in) aan eene der *lange* zijden eene nieuwe apsis gemaakt heeft [4]) — als zoude men de gewone verhouding van lengte en breedte hebben opgeofferd aan den wensch, om der apside eene oostwaardsche ftrekking te geven. Zestermann echter is van gevoelen, dat de N.-O.-lijke apsis de oudste moet zijn; wij laten het feit onbeflist. Meer belangrijk dan ook is dit: De eerwaardige baziliek van San Lorenzo *fuori le mura*, in het veld genaamd Campo Verano, acht men oorfpronklijk door Konstantijn gebouwd te zijn, in het jaar 330, en herbouwd door Pelagius II. Toen lag de ingang dier kerk tegenover het O o s t e n, en de zetelnis derhalve in het Westen. Maar in 1214 breidde Honorius III deze kerk aanmerkelijk uit, en voegde aan de Westzijde er het geheele fchip aan toe, dat zich nu van de deur tot aan het graf des martelaars uitftrekt. Zoo

1) Bunsen, t. a. p. bl. 430.
2) Euseb. t. a. p.
3) »Ep. XXXII (XII), ad Severum (Verona, 1736)," n° 13.
4) Canina, t. a. p. bl. 77; verg. de plannen van Rome.

werd de baziliek van Pelagius II geheel tot presbyterium ingericht, dat nu tegenover het Oosten lag, terwijl de oorſpronklijke ingang, daar ter plaatse, door Honorius geſloten werd. [1]) Trouwens de beroemde Paus Innocentius III had reeds het gebed, opgedragen in de richting van het Oosten in zijne beſcherming genomen [2]), en daarin konden nu in 't vervolg priester en geloovigen ſamengaan.

Men heeft er, toen de mode meêbracht den ſpot te drijven met alle ſymbolisme, een zeker behagen in gevonden te verkondigen, dat de richting der kerken eene onverſchillige zaak was. Zie maar Italië, zeide men, daar ſtaan alle kerken in alle richtingen dwars door elkander, en dat is toch de bakermat en de hoofdrezidentie van uw Christendom. Wij hebben erkend, dat er ſomtijds van de w.-o.lijke richtingslinie is afgeweken; we hebben aangegeven om welke reden men zich die opoffering getroostte: we kunnen, helaas, niet loochenen, dat in onze dagen aan de plaatselijke gelegenheid zeer dikwijls te veel wordt ingewilligd, dat men te groote waarde hecht aan de ſchijnbaar betere figuur, die eene kerk maakt met de richting eener ſtraat of den ſtraal van een marktveld te volgen dan de ſtrekking eener gantsche waereldordening, en daarvoor de ſchoonste en zinrijkste bedoelingen, de onbetwistbaarste æsthetische voordeelen prijsgeeft: maar men moet zich van het overſchrijden der orthodoxe kerkbouwlinie in de zuidelijke landen geene liberalistische voorſtelling maken. Ziehier de richting van eenige romeinsche kerken. Aan lichte afwijkingen van het W.-O., die eene geheel bizondere oorzaak kunnen hebben, en waarop wij hieronder te-rug moeten komen, behoort geene waarde te worden gehecht; zij verzwakken ons tegenwoordig betoog niet.

1) „Sopra il suddetto cemeterio pretendesi, che Costantino, verso l'anno 330, erigesse questa chiesa, che fu rifabbricata intieramente da Pelagio II e poi da Onorio III, circa il 1214, fu accresciuta di tutta l'aula dalla porta attuale fino alla Confessione, ed in tal circostanza la basilica di Pelagio II fu rialzata di livello e ridotta come oggi si vede a servire di presbiterio, chiudendo la porta primitiva, che era rivolta all'oriente, mentre la moderna guarda occidente." Nibby, t. a. p. bl. 202.

2) Kreuser, t. a. p. bl. 47.

Op de Heilige Linie ſtaan: voor-eerst:

De Pauselijke Kathedraal — dat is: de BASILICA LATERANENSE, de »gulden baziliek (*basilica aurea*)", »Ecclesia Urbis", »Orbis Mater", »Caput Ecclesiarum" genaamd [1]).

De SINT-PIETERSKERK — *San Pietro in Vaticano*, met zijne as van 654 rhijnlandsche voeten (zonder de voorpleinen)!

SAN PAOLO *sulla Via Ostiense* — *S. Pauwel buiten de muren.*

De Baziliek van SANTA MARIA *Maggiore*, welker grootte en gedaante, en dus ook welker richting, den 5n Augustus van het jaar 352 in versch gevallen ſneeuw werd afgeprent gevonden.

De S. LORENZO *fuori le mura.*

Dat zijn de Vijf Bazilieken die de Vijf Patriarchaten der Christen Waereld vertegenwoordigen:

»Paulus, Virgo, Petrus, Laurentius atque Joannes
Hi patriarchatus nomen in Urbe tenent." [2])

De BASILICA SESSORIANA of *di S. Croce in Gerusalemme*; voeg daarbij de Bazilieken van S. SEBASTIANO en Sta AGNESE (beide buiten de muren), de S. CLEMENTE, de *Quattro Coronati*.... trouwens het is geen beoefenaar der romeinsche kerken ooit in het hoofd gekomen de O.-W.lijke richting der Bazilieken als regel te ontkennen. De zeker meest bevoegde ſchrijver over dit onderwerp, Zestermann, zegt, even als al de vroegeren, wier beweeringen hij anders dikwerf tegenſpreekt en inderdaad weêrlegt: »Die Seiten des Oblongum liegen gewöhnlich so, dass die breiten nach Norden und Süden, die schmalen nach Osten und Westen gekehrt sind, auf der Ostseitse ist gewöhnlich der Haupteingang" [3]).

Maar zien wij, voor hen, wien het gezegde niet volſtaat, al de Bazilieken en een goed getal der andere romeinsche

---

1) Nibby, t. a. p. bl. 213.

2) Joan. Monach. Zie Gaume, »Les trois Rome", I, 158.

3) »Die antiken und die christlichen Basiliken", etc. bl. 183. Hij citeert uit een werk van Canina, dat ons niet ten dienste ſtaat: »Die Anlage des Haupteinganges hing grossentheils von der Oertlichkeit ab" (!); maar dit is eene van die gratuïete verzekeringen zonder het minste bewijs, gelijk Zestermann er een dozein andere totaal vernietigd heeft. Voor ons, »nous aimons mieux faire l'archéologie avec les monuments", zoo als Didron zegt.

kerken, naar tijdsorde gerangſchikt, en met opgave der juiste betrekking, waarin zij tot ons **Oosten** ſtaan.

Uit de Eeuw van Konstantijn vinden wij:

De voormalige Baziliek van S. Petrus, hebbende, zoowel als de tegenwoordige. . . den voorgevel — t. O.

De Baziliek van Sta Maria *Maggiore* (*Basilica Liberiana* — herb. door Paus Sixtus III in 432, verrijkt door Benedictus XIV). . . . den voorgvl. — z.-O. t. O.

Die van S. Giovanni *in Laterano* (herb. door Sergius III in 910) . . . . den voorgvl. — O.-n.-O.

Van S. Crisogono (volg. Nibby en Hoffſtadt; en herb. 740, 1623). . . . . den vgl. — t. O.

Van Sta Balbina (volg. Nibby; herb. door Paus Gregorius I) . . . . den vgl. — O.-n.-O.

Die van S. Sebastiano [1]) (aan de *Via Appia*) insgelijks . . . . den vgl. — t. O.

Die van S. Paulus (buiten de muren) daarentegen heeft . . . . de aps. of zeteln. — O.-n.-O.

Die van Sta Croce in Gerusalemme (herb. door Lucius II) heeft ook . . . . de ztln. — O. t. z.

Van Sta Agnese *ſulla Via Nomentana* (volg. Nibby; herb. door Hon. I en Inn. X). . . . . de ztln. — t. O.

Voords: de kerk der H. Prisca, eene der alleroudste, herb. door den boezemvriend des Grooten Karels Adrianus I.	ztln.	O.-n.-O.
Die *dei* SS. Apostoli.	"	O. t. z.
Van S. Marcello (herſt. 1519)	"	O. t. n.
Van Sta Bibiana (herſt. 1224 en in de dagen van Bernini).	"	O.-z.-O.
Van S. Pietro *in Montorio* (herſt. XV E., 1798) . .	vgv.	O. t. z.
Van S. Lorenzo *in Damaso* (naast de *Cancelleria*) . .	"	O. t. z.

Uit de Ve Eeuw:

De Baziliek van Sta Sabina, door Paus Cœlestinus gebouwd omſtr. 425 (herb. of herſt. in 824, 1238, 1541, 1587) hebbende . . . . de ztln. — n.-O. t. O.

1) Onbegrijpelijker wijze is deze kerk, eene van de dusgenaamde ZEVEN Romeinsche Bazilieken, door Bunsen en Zestermann over het hoofd gezien. De zes andere zijn S. Pietro, S. Paolo, S. Lorenzo, Sta Maria M., S. Giovanni in Laterano en de Sta Croec.

Van S. Pietro in vincoli, door Eudoxia, de ztln. O.-n.-O.

Voords: de kerk van S. Vitale . . . . . » » t. z.-O.

en van SS. Giovanni e Paolo (Ann. 410, 500, XVI E.) vgv. O.-z.-O.

Uit de VI[e] Eeuw:

S. Lorenzo *fuori le mura* . . . . . . den voorg. t. O.

De herbouw van S[ta] Balbina door S. Gregorius M. eischt geene bizondere vermelding. Zij heeft anders. . . . . den vgl. O.-n.-O.

S. Martino *ai monti* (volg. Nibby, ann. 500, 1650) . . . . den voorg. z.-O. t. O.

SS. Nereo ed Achilleo (herb. door Leo III, 800) den voorg. n.-O. t. O.

S. Giorgio *in Velabro* (herb. door Leo II in 682 en in de XII[e] E.), die hare zeteln. heeft . . . N. t. O.

Voords: de kerk van S. Cesareo . . . . vgv. n.-O.

Van SS. Cosma en Damiano (527 en Urb. VIII) . . ztnl. n.-O. t. O.

Van S. Lorenzo *in Lucina* . . . . N. t. O.

Uit de VII[e] en 't begin der VIII[e] Eeuw:

Om van geen herbouw te fpreken, de Baziliek Der Vier Gekroonden . . . . ztnl. O. t. z.

Voords: de kerk van Sta Maria *in Via lata* . . . . ztnl. O. t. n.

Uit de Eeuw van Adrianus I en Karel den Groote

S. Giovanni *a porta latina* . . . . ztnl. O. t. z.

Bij S. Lorenzo *fuori le mura*, die in de VIe Eeuw een oostw. voorgev. verkreeg, werd de oriëntatie omgezet, zoo dat nu ftaat . . . . . . de ztln. t. O.

Sta Maria *in Cosmedin* . . . . » z.-O.

S. Vincenzo *alle tre fontane* . . . . . . » (?) t. O.

Voords: de kerk van Sta Francesca. . . . . . . ztln. z. O. t. O.

Uit de IXe en Xe Eeuw:

Sta Maria in Domnica . . . . den voorg. O.-z.-O.

S[ta] Prasfede, door Paus Paschalis I. . » Z. t. O.

S. Clemente (door Joannes VIII) . . » O.-z.-O.

S. Nicolo in carcere. . . . . , . . » O.-n. O.

S. Bartolommeo *in Isola* . . . . Ztln. O.-z.-O.

Uit de XI[e] en XIII[e] Eeuw zijn ons geene kerken bekend.

Uit de XIIe Eeuw:

Sta Maria *in Trastevere* (Inn. II, Nic. V, Clem. XI) vgv. t. O.

Sta Maria *in Araceli* . . . . ztln. of ch. O. t. n.

Voords: de kerk *di* San Spirito (herſt. 1585) . . . vgv. n.-O.

Uit de XIVe en XVe Eeuw:

De twee die ſlechts weinig van de baziliek hebben:

Sta Maria *ſopra Minerva* . . . . ztln. of ch. O. t. n.

S. Agostino . . . . ztln. of ch. t. Z.

Voords: de kerk van S. Giacomo *degl' incurabili* (herb. 1600). . . . . vgv. O. t. z.
Sta Maria *dell' Anima* (1400). . . . . vgv. O.
S. Giovanni *dei Fiorentini* (1488). . . . . vgv. O. n. O.
SS^a Trinità *de' monti* (1494, 1585). . . . . . . ch. O. t. n.

Als kerken, wier ſtichtingstijd ons bekend is, noemen wij nog:

Sta Maria *degli Angeli.* (XVIe E.) . . . . ztln. n.-O.
Sta Maria *dell' orto* (tijdens Giulio Romano, XVIe E.) vgv. z.-O.
del Gesù (Vignola). . . . . vgv. O.
Sta Maria *della ſcala* (tijdens D. di Volterra, omſtr. 1550.) . . . . vgv. n.-O
S. Luigi (1589) . . . . vgv. O.
S. Andrea *della valle* (1591) . . . . vgv. N. n.-O.
S. Nicola di Tolentino (1614). . . . . ch. n.-O.
S. Dionisio de' PP. del' Riscatto francesi (1619) . . vgv. O.-n.-O.
De Kapucijnenkerk (Urb. VIII, omstr. 1630) . . . vgv. n. O.
S. Ignazio (1626) . . . . vgv. Z.
Gesù e Maria (1640) . . . . ch. O. t. n.
S. Carlo *al corso* (1642) . . . . vgv. O.
S. Rocco (1645). . . . . ch. O.
Sta Maria *in Campitelli* (1658.) . . . . vgv. O.-z.-O.
S. Salvatore *in lauro* (omstr. 1672) . . . . ch. O.
Sta Maria de' Miracoli (Alex. VII, omtr. 1660) . . vgv. Z.-z.-o.

Eenige kerken, wier richting ons beter bekend is dan haar ſtichtingsjaar, zijn de volgende:

Sta Susanna . . . . vgv. z.-O.
S. Pantaleone . . . . ch. n.-O.
Sta Marta . . . . vgv. O.
Sta Maria delle grazie. . . . . ch. O.
S. Egidio . . . . ch. O.
S. Salvatore *della corte* . . . . vgv. O. t. z.
S. Norberto van de PP. Præmonstratensen . . . . ch. O.-n.-O.
S. Giuseppe. . . . . vgv. n.-O.
Sta Lucia . . . . ch. O.
Sta Maria *in monticelli* . . . . vgv. z.-O.
del Priorato. . . . . ch. n.-O. t. O.
S. Andrea delle Fratte (te midden van tuinen) . . . ch. O. t. z.
dei Greci . . . . vgv. O.-n.-O.

Sta Maria Liberatrice	vgv. n.-O.
S. Pietro *in marcellino* en nog eene andere in hare nabijheid	vgv. n.-O. t. O.
S. Bonaventura	ch. O. t. z.
S. Girolamo	ch. O.
S. Tomaso	vgv. O. t. n.
SS. Quirico e Giuditta	ch. O. t. n.
S. Vito	ch. O.
Sta Agata	ch. O. t. n.
Sta Lucia *in Selci*	ch. O. t. n.
S. Giovanni *di Monserrato*	vgv. n.-O.
S. Antonio	ch. n.-O.
S. Eusebio	ch. n.-O.
enz. enz.	

Al ftaat dus de *Chiesa Nuova* met hare apsis naar het Noorden — al vinden wij, onder de opgegeven kerken en ook daarbuiten, er enkele die niet binnen de ftrekking der hemelftreken, welke van het Oosten en Westen haar naam ontleenen, begrepen zijn — en al had men binnen Rome geen vrijen, nieuwen grond, waarop de Heilige Linie gemakkelijk ter elker hoogte te trekken viel, — men ziet, uit al het aangevoerde, zonneklaar, dat over het geheel de traditiën der dagen van Konstantijn er zich niet hebben verloochend.

De Baziliek van Sint Jan van Lateranen, de moeder der kerken, richt hare poorten naar die ooster hemelftreek, waar de zon bij het zomerfolftitium verrijst, als om zoo vroeg mogelijk hare ftralen op te vangen [1]).

De Hoofdbaziliek der H. Moedermaagd is verrezen in de richting door de hemelsche fneeuwteekening voorgefchreven; en die richting was voorwaar wel ten Oosten, maar neigde zichtbaar heen naar het Heilige Land.

Tusfchen die beiden ftichtte Paus Johan de Achtste het Heiligdom ter eere van den eersten Romein, die den pauselijken zetel drukte, den grooten Clemens; en de San Clemente maakt met de Basilica Liberiana en den San Giovanni in Laterano een drietal cirkelftralen uit, die hun middelpunt in het Oosten gaan zoeken.

De Baziliek van Sint Pieter ontvangt het Ooster licht in haar

1) Zie Joh. Beleth, hieronder aangeh.

wijdstrekkend atrium (het zinnebeeld der liefde), en op haar voorhoofd, rijk aan gedachten; de Baziliek van Sint Pauwel draagt zijn autaar en kathedra Oostwaards op, en ontvangt op zijn voorgevel nog de laatste stralen van de Wester zon. Zoo schijnen de Princen der Apostelen met hunne Heiligdommen, tusschen wier rechter- en linkerzijde de Eeuwige Stad zich rustig uitstrekt, het Oosten en het Westen, de geheele waereld te willen samenvatten, die zij met het licht des Evangelies overstraald hebben.

Wat schaadt het San Paolo of hij zijn voorgevel den heerweg van Ostia niet tegenkeert, maar zijn aangezicht heenricht naar de zijde der Stad — San Paolo is geen ijdel nederlandsch kerkjen, dat, ten spijt van alle vrome gewoonten en beteekenissen, front maken moet aan den openbaren weg!

Zoo veel gaat vast — dat, als men nu de bazilieken en andere kerken overziet, welker oostelijke strekking wij hier hebben aangewezen, men zich niet meer op de uitzonderingen zal kunnen beroepen, ter staving van de dwaze beweering dat men te Rome niet aan de oriëntatie gehecht heeft. Wij komen daar, buitendien, hieronder nog op te-rug. Voor 't oogenblik bieden wij onze statistiek, zonder er verdere gevolgtrekkingen uit af te leiden, die zich bij menigte en als van zelve aanbieden, den belangstellenden lezer ter overpeinzing.

Maar nu elders in den Kerkelijken Staat!

Ziet de schoone byzantijnsche kerk van Ravenna — S. Vitale, bij welker achthoekig plan men allicht vergeten zoû waar het Oosten ligt. Haar voorportaal moge onregelmatig ten Zuidwesten zijn aangebouwd — de as van haar choor richt zich, als een cirkelstraal, uit haar middenpunt naar het Oosten [1]. Te Ferrara heeft de Dom zijn choor naar het Oosten. Maar misschien vinden de voorstanders der dwars-door-elkanderplaatsing eene vergoeding in de richting der andere kerken aldaar? — Geenszins. S. Domenico, S. Francesco, Sta Maria *del Vado*, ja de Jezuïetenkerk, S. Stefano, S. Andrea, Ogni Santi, S. Niccolò, Sta Maria *nuova*, Sta Anna, alle, ook die

1) W. Lübke, »Gesch. der Archit.", fig. LXXIV, bl. 141.

della Consolazione, fmachten Oostwaards heen. De Dom van Faenza, van St Pieter, heeft zijn choor naar het Oosten, S. Clemente, S. Francesco, S. Ippolito, de beide S. Marcoos, Antonio di Padua, S. Maria *degli Angeli*, S. Giacomo, Sta Orsola, allen ftaan op de Heilige Linie; Maria Maddalena Z.-O. t. O.; hoe men overigens, met fommige kleine kerken, naar de gelegenheid der ftraten gehandeld hebbe. Vervolgt ge verder den grooten weg van Bologna naar Rimini, gij vindt de kerken van Cesena georiënteerd. Spreken te Bologna S. Petronio *protettore* en S. Michele *in bosco* elkander tegen, neem het plan eener zuidelijker ftad, eener nog minder van onze noordsche Oostingszucht vervulde voor u, en zeg mij of de parallelische richting der kerkäsfen van Ancona u niet opmerklijk voorkomt. Wijst de Dom van Fermo niet naar het Oosten? En hebt gij, ginds, de kerken van Fabriano en Gubbio (S. Venanzo, Sta Catarina, S. Francesco, S. Martino) niet opgemerkt, hoe ze de W.-O.-lijke richting volgen? Wilt gij te-rug naar Romes omftreken, zie dan of gij te Imola, en ook te Norcia den ooster trek niet ziet uitkomen... Wij doen flechts hier en daar een greep, want gij noch wij hebben tijd en ftedeplans genoeg, om eene ftatistiek van Italiës kerkäsfen op te maken. Wij moeten u uitnoodigen toch weêr wat noordelijker heen te trekken. Wij ftreven langs de Adriatische Zee. In 't voorbijgaan — zie het fteedtjen Civita Nuova: S. Francesco keert zijn choor, S. Agostino zijn toren naar het Oosten, en de kathedraal van S. Paolo wacht zich wel haren toren van het Westen af te wenden. De *ftrada di S. Paolo* mag nu honderd maal op hare Zuidzijde uitloopen — de kathedraal dateert van een tijd toen men de ftraten door de gebouwen gevormd achtte, en niet de gebouwen om de ftraten verminkte....

In een volgend hoofdstuk gaan wij verder, en zien tevens, of het voorfchrift der kerkenrichting in Midden- en Noord-Europa ernstig werd opgevat, en in hoe verre het geheele fymboolftelsel der huizen Gods van de waarneming der Heilige Linie afhankelijk mag genoemd worden.

II.

Wij hebben, in ons eerste hoofdſtuk, de volgende ondubbelzinnige en onbetwistbare feiten in het licht geſteld:

1° Dat bij vele oude volken de ſtand met het aangezicht naar het Oosten, met het Zuiden ter rechter en het Noorden ter linker hand voor den ſtand bij uitnemendheid werd gehouden. Wij hebben dit geſtaafd met onpartijdige filologische bewijzen [1]).

2° Dat de oude volken in 't algemeen, het zij den voorgevel of ingang hunner tempels, het zij den achtergevel of achterwand, met offerplaats of heiligdom, naar het Oosten hebben gericht. Leed de regel in de toepasſing uitzonderingen — de oorzaken daarvan zijn deels vermeld, deels nog te zoeken. De regel ſtond vast; tot zelfs bij de Romeinen. Vitruvius leert, dat de tempelingang naar het Westen moet liggen; Plutarchus bewijst, dat men ze zich naar het Oosten dacht.

3° Dat in zonderheid de Joden eene verhevene beteekenis aan het Oosten hebben verbonden, en dat, om bepaalde redenen, de ingang van den tempel en de outertreden tegenover het Oosten lagen.

4° Dat de oudste christelijke kerken het zij hare ingang, het zij haar zetelnis naar het Oosten hadden: zoowel in het Oostersche als in het Westersche Rijk; zoowel in Azië als in Afrika.

5° Dat, in weêrwil van de redenen, die er beſtonden om van den regel af te wijken, als daar waren:

a. verzet tegen de beſchuldigingen der Heidenen,

b. beſtrijding van de ketterij der Manichæën,

c. de plaatsgelegenheid,

1) Zie ook de „Aanteekeningen" aan het eind van dezen arbeid.

in een overgroot getal kerken van Rome en van den Kerkelijken Staat in 't algemeen, de linie geëerbiedigd werd, waarvan Eusebius in het begin der IVe Eeuw, de H. Paulinus in de V[e], Evagrius in de VIe, ja Tertullianus en S. Clemens Alexandrinus reeds omtrent het jaar 200, de H.H. Basilius, Chrysostomus, Isidorus en Joh. Damascenus, in hunne tijd, getuigenis hadden gegeven; de bouwlinie voorgeſchreven door de Apostol. Konstituties, een geſchrift, waaraan de H. Epiphanius reeds in de IV[e] Eeuw een hoog gezach placht toe te kennen; de linie, ſedert den vromen en kunstrijken Dunstan van Kantelberg in de X[e] Eeuw, te recht de HEILIGE LINIE genoemd, en met liefde door Paus Innocentius III omſtreeks 1200 in hare edelste toepasſing verdedigd, en door zijn opvolger Honorius in dien zelfden geest aangewend.

6° Dat, in de kerken, die niet met hare zetelnis of apside, maar met hare ingangen naar het Oosten waren gekeerd, de zede en zin der godsdienstige bouwkunst medebracht het autaar zoodanig in te richten, dat de Priester met zijn aangezicht toch naar dat geheimzinnig Oosten gekeerd was. Voorbeelden: De S.-Pieterskerk, de S[ta] Maria *over den Tiber*, de S[ta] Maria *Maggiore*, de S. Nicolo in carcere, de Sta Balbina, de Sta Maria *in Domnica*, de S. Crisogono, de SS. Nereo ed Achilleo, de S. Clemente, de S. Giovanni *in Laterano*, Sta Cecilia, S. Cesareo, en S. Pancrazio ſtaan met den voorgevel tegenover de oostelijke luchtſtreken, niet met de apsis — maar de Priester ſtaat ook niet vóor, maar - wat wij in het Westen zouden noemen - áchter het geïzoleerde altaar, »ſecondo l'antico ſtilo"; en zoo ſchouwt Christus' dienaar Oostwaards. De San Paolo, S. Jan *voor de latijnsche poort*, St Agnes, S. Bartolommeo *in Isola*, S. Vincenzo *alle tre fontane*, Sta Maria *ſopra Minerva*, Sta Maria *del Popolo*, SS. Apostoli, Sta Maria *in Araceli* richten heure zetelnisſen Oostwaards — en de Priester gaat ook ten autaar aan de zijde des volks [1]).

---

1) Wij mogen niet nalaten ter dezer gelegenheid de meening van den voortreffelijken Kreuser hier te doen kennen. Eene beschouwing der romeinsche kerken heeft ons tot het rezultaat gevoerd dat we hier hebben meêgedeeld, en waar-

Er zijn uitzonderingen te noemen; maar hoe dikwijls zijn ook de romeinsche kerken niet verbouwd en veranderd en welke invloed kon niet al van een regel doen afwijken, waarin een vroom en ſchoon gebruik zich uitſprak — maar die nimmer, onafgebroken, als apostoliesch gebod gegolden heeft.

Intusschen het christen gemoed leeft niet ſlechts de wétten Gods en der Kerk na — maar als de volheid van het christelijk leven zich uitſpreekt, dan ſtamelt en jubelt zij de taal der liefde, en die liefde is meer volhardend, meer zich-zelve ſteeds gelijk, dan de betrekking van gezach en gehoorzaamheid vermag te-weeg te brengen.

Behaagden zich de heidensche Opperpriesters Numa Pompilius en Plutarchus, met een leeftijdsverſchil van 700 jaren, nog in het vernuftig, maar niet van kleingeestigheid vrij te pleiten middel, om de zon ten Oosten en den God ten Westen gelijkelijk hulde te bieden — het was der christen waereld voor-

---

toe ook Bunsen, een van Romes geſchiedſchrijvers, gekomen is — dat, namelijk, oudtijds de Priester, als vertegenwoordigend den offeraar Christus en het offerende volk, met zijn gelaat naar het Oosten ſtond, ook in kerken, wier zetelnis naar het Westen was gekeerd. Hieruit volgt dan echter, gelijk we hieronder ook niet verbloemen, dat een gedeelte des volks-zelven (bijv. in de St-Pieterskerk,) met het gezicht naar het Westen ſtaat. Uit het verlangen om en Priester en volk, beide, naar het Oosten te doen zien, verklaren wij de latere, en, naar onze beſcheiden meening, volkomener inrichting van het ſanktuarium, waardoor al de offerenden Oostwaards heenzien. Maar Kreuser gelooft, dat de Latijnsche Priester tot in de XIII[e] Eeuw altijd, wat wij noemen, achter het autaar ſtond en dus, volgends hem (die, onbegrijpelijker wijze, van de occidentatie der kerken bijna geene kennis heeft genomen) naar het Westen; hij ſtaaft deze meening met een gezegde van Durandus: „incipiens (Gloria in excelcis) vertit se ad Orientem": indien de Priester aan het autaar met zijn gelaat naar het Oosten ſtond, wat behoefde hij zich bij de „Gloria" naar het Oosten te „kéeren"? De vraag is niet van belang ontbloot. Dat zij gedaan kan worden is een nieuw bewijs van de vereering waarin men het Oosten hield. Zij laat echter eene andere beandwoording toe, dan Kreuser er aan verbindt. Durandus zegt ja, dat de kerk naar het Oosten moet gericht zijn; maar deze Bisſchop zal niet onbekend geweest zijn met het feit, dat, uit verſchillenden hoofde, ſommige kerken niet op de H. Linie ſtonden. Dit dunkt ons genoeg om zijn voorſchrift te motiveeren. Stáat men reeds naar het Oosten, welnu dan behoeft men zich niet om te wenden, en het voorſchrift is dan blootelijk overtollig. De Apost. Konstitutiën zeggen, dat men zich zediglijk gedragen moet in de kerk — bewijst dit, dat men zich doorgaands niet zedig in de kerk gedraagt? — Zie Kreuser, „Der Chr. Kirchenbau" enz. I, 69, 77 en (als neemt hij er iets te-rug) 111.

behouden, ter aanbidding van de Zon der Gerechtigheid en ter begroeting van de Dageraad, die haar een beeld der komst van Christus was, een beter, een grootscher en vuriger middel — niet uit te denken — maar, bij de viering van den triomf der Kerk, aan te grijpen en acht eeuwen lang toe te pasſen met een onverzettelijken wil en in de bruising der alom Oostwaards ſtroomende gebeden.

God had zijn eigen Zoon niet geſpaard, maar Hem voor ons overgegeven tot der dood en tot de dood des Kruices. En Christus, onze Meester, van de hoogte des Kruishouts de waereld regeerende, ter plaatse-zelve, waar de vrucht der verleiding geplukt was, liet het schuldig Jerusalem achter zich liggen, naar het woord des Profeets: »Dorsum et non faciem ostendam eis in die perditionis eorum [1])", en keerde zich heen naar het Westen, naar ons, naar onze vaderen, naar de ſtreken, waar het middelpunt zijner Kerk zou gevestigd worden, van waar het Christendom zijne zegeningen door de waereld verſpreiden zoû, waar het brandpunt der nieuwere beſchaving zoû wezen, waar over het waereldlot der toekomstige eeuwen zoû worden beſlist. »Oculi ejus ſuper gentes reſpiciunt", had David [2]) gezongen. Dat is historie — dat kan niet meer te niet worden gedaan. En toen Christus den geest in de handen zijns Hemelschen Vaders gaf, »dum emisit ſpiritum", zoo als Jacopone zucht, zonk zijn heilig hoofd ter rechter zijde, dat is: naar ons Noorden. Het Noorden zoû, in de nieuwe orde, eene herſtelling ondergaan. Derwaart heeft het bloed geſtroomd uit Christus' zijdewond; daar kreeg de boetvaardige moordenaar vergiffenis; daar wordt door de middeleeuwsche kunstenaars de zon geplaatst, die verduisterde bij de dood van het »Licht der waereld", maar om later met eene verhoogde beteekenis voor de christenvolken op te gaan. En toen de Heer ten Hemel voer, weidden de ſtralen zijner liefderijke oogen over het westelijk halfrond en de indruk zijner laatste ſchreden vertoont zich naar het Westen gekeerd [3]). Ginds in het Oosten, en met het aan-

1) »Jerem." XVIII, 17. 2) »Ps." LXV, 7.

3) »Instruction Synodale" van den Hoogw. Bisschop van Poitiers. Zie »l'Univers, 14 Juillet," 1857 en onze »D. Warande", 1857, *partie franç*. bl. 37.

gezicht gekeerd naar het Westen — zoo leert eene ſtandvastige overlevering — zal Hij gezeteld zijn, wanneer in den jongsten der dagen het oordeel over de waereld zal uitgeſproken worden. Ginds naar het Oosten dus — ſtrekt onze herinnering, ſtrekt onze verwachting.

Geen wonder, dat de gelukkige bevolkingen van het gedoopt en gevormd Europa hunne altaren heendrongen naar het oostelijk einde der Heiligdommen, en dat Priester en geloovigen eenparig, in de morgenhymne, naar het Oosten (waar Christus geleden, geſtreden en overwonnen had, met de blikken onswaart heen) hunne jubelende voorhoofden en ſchreyende oogen in geestvervoering oprichtten.

Wij werpen een luid ſprekend, een eenvoudig, een onloochenbaar feit in de baan van den redetwist — zoo het iemant nog dunkt, dat hier van redetwist ſpraak kan zijn:

DE KERKEN DER MIDDELEEUWEN ZIJN MET HEURE VOORTAAN BEVENSTERDE NISSEN, WAARIN MEN HAAR AUTAAR ZOO DIEP MOGELIJK VERPLAATST HAD, NAAR HET OOSTEN GERICHT.

Als de zuiging van een ſterken wind, zoo hijgden, zoo reikhalsden, en ſnelden de volken van het Westen naar het Oosten heen, om hunnen Heer en Zaligmaker het Heilig Offer op te dragen, dat hij als een merkteeken en waarborg zijner liefde, in levende wezenlijkheid zijnen broederen en gezaligden had achtergelaten. »Das Räthſel von Jahrtauſenden, das Centrum aller Religionen, das Opfer," zoo als Bähr het noemt — en Bähr is niet katholiek — waar zoû het heen dan naar den Koning, naar den Rechtvaardige, den Heiland, ter plaatse waar hij met ander purper, met andere kroon en ſcepter, in andere houding, dan den Waereldvorsten gegeven is, den kruistroon inneemt — en, door Hem, tot den Vader; den Heiland, die daar niet de hand bevelend of ſtraffend naar voren ſtrekt, maar de armen uitbreidt om er de waereld en om er niet in de laatste plaats ons Westen meê te omvademen. Hoe zouden, hoe konden de Christenen (al klonk onze bouwleer den torens niet af van duizend kathedralen en kapellen), hoe zouden zij anders dan naar hun dierbaar Oosten Gods Heiligdom gericht, zijn Offer

en hunne gebeden hebben heengedragen! Salomons tempel, zegt de groote Paus Innocentius III, had een ingang van het Oosten naar het Westen: want vóor Christus waren de volken alle ten Ondergang gericht. De Christelijke Tempel opent zich van het Westen naar het Oosten om onzen oorfprong en onze Opklimming naar het Oosten, naar de Heerlijkheid des Heeren aan te duiden [1]. Neen, nu niet langer de onvolkomene fymboliek van den gevel der ingangen naar het Oosten verkondigd! Neen, we hebben het vroeger reeds gehoord — de deuren, dat is het, wat, van de kerk uit, haar met de buitenwaereld, met het ondermaansche verbindt; maar de edele lichtfpreiders in het hooge choor, de vensters, die dáar eerst in volle fchittering ftralen, waar de woningen der aarde reeds aanvangen zich te koesteren onder hunne daken — dat zijn de ware middelaars met ons Oosten, waar de ziele heentrekt; door deze begroeten onze huppelende harten de ftralen van Gods morgenzon en wij ftieren, in ruiling daarvoor, de danktonen op van ons overvloeyend gemoed. Dat zijn de ware poorten, »die gefloten blijven, behalven voor den Prince" [2]; dat is de weg, dien de Heer zich bereid heeft, en geen fchooner zinnebeeld der eenheid van de christelijke harten is denkbaar, dan dat opftreven der Godsvrucht over de gantsche aarde langs de zelfde GEHEILIGDE LINIE!

Dat heeft men in Italië, dat heeft men bizonder in ons goede en groote Saxen- en Frankenland begrepen. Niet slechts het koninklijk Paleis te Napels »guarda lo fpuntare del fole" — ook de apsis der hoofdkerk van de »Santissima Trinità", de troonhemel der goddelijke Majesteit; niet flechts het paleis van den Doge te Venetië ftaat van het Oosten naar het Westen — ook de apsis van San Marco [3] richt zich Oostwaart, - Pisa [4], Messina, Palermo, - Milaan [5] en

1) Kreuser, t. a. p. bl. 47. 2) »Ezechiël" XLIV, 2; XLVI, 1, 2, 12.

3) De geïzoleerde klokketoren ftaat W.-Z.-W.waards van de kerk. De meeste venetiaansche kerken zijn georiënteerd.

4) De Dom ftaat met zijn apsis juist naar het Oosten; de geïzoleerde klokkentoren ftaat Z.-O.waards achter het choor; de doopkapel ftaat vlak tegenover de ingang der kerk. Ook de meeste andere kerken aldaar zijn georiënteerd.

5) Te Milaan richten zich Oostwaart: de heerlijke Dom, S. Alessandro, Sta Eufemia, S. Lorenzo, S. Marco, S. Giorgio *in Palazzo*, S. Giovanni *in Conca*, Sta Maria *presso di S. Celso*, S. Eustorgio, Sta Maria *del Carmine*, S. Sepolcro, S. Paolo-

Syracuse, - Genua [1]), Lucca [2]), Padua [3]), Parma [4]) en Turijn [5]) ftreven met de outernisfen harer Duomoos naar het Oosten heen. En het pauselijk Bologna blijft niet achter [6]). Vraag Weenen—vraag Bordeaux. Zij zullen u het zelfde andwoord geven. Sanct Stephan, Sint Pieter, de Franciskanen, S. Michaël, de kerken der Schotten en Italianen, der soldaten en der monniken van Dominicus, richten hare choorwelven naar het Oosten; S. André, Ste Croix, S. Michel, Notre Dame, Ste Eulalie, S. Eloi, les Chartreux, — »le *chevet* de l'église" (het hoofd der kerk voortaan) het presbyterium, ftrekt naar het Oosten; en dit gevoel is zoo levendig, dat wat voor-in-de-kerk was, in het fpraakgebruik achter-in-de-kerk is geworden, en dat de voorgevel flechts van buiten, niet van binnen, niet voor het innige leven des gemoeds, de hoofdzijde der kerk heeft kunnen blijven.

Toen de strijdwolken der Welfen en Gibellijnen Italiës schoonen hemel nog verduisterden, en toen de overmoed der Mohammedanen alle gemeenfchap met het H. Land fcheen te zullen afbreken, kwam God zijn volk vertroosten; en op zekeren morgen — daar zag de H. Paus Cœlestinus V, in zijn kortftondig Pontifikaat, het Wonderhuis van Nazareth overgebracht in het land der Westerlingen! En hoe had het heiligdom anders gefteld kunnen wezen, dan met den zwaren autaarfteen, die door de handen der Engelen op zijne

1) Te Genua ftaan de volg. kerken aldus: Cattedrale S. Lorenzo, alsook S. Ambrogio: O.-z.-O, S.Stefano: O. t. z., S. Siro: z.-O. t. O, S. Sebastiano: z.-O.

2) S. Martino en S. Romano ftaan juist op de Heilige Linie.

3) Il Duomo, S. Antonio, Sta Giustina, S. Bovo enz. op de H. L.

4) Cattedrale, S. Giov. Evangel., S. Michele, S. Alessandro, S. Francesco *di Prato*: alle in de zelfde richting.

5) Te Turijn: z.-O. Te Mantua ftaat het aldus: Dom en S. Andrea: n.-O., S. Barnaba O. t. z., S. Maurizio: z.-O.. Sta Barbara: n.-O. t. O. Sta Apollonia en S. Sebastiano: O. t. n., Sta Catarina: O.

6) De Duomo van S. Pietro heeft het ch. ten O.; desgelijks, in en buiten de ftad, S. Bernardo dei P. Ol., S. Giovanni *in monte Can. Lat.*, S. Salvatore, Sta Maria dei Servi, S. Michele *in bosco*, S. Egidio; ook *la Misericordia*. Nog ftaan op de Heilige Linie Sta Maria Maddalena en S. Martino *Maggiore*. S. Petronio daarentegen is in de richting van een meridiaan gebouwd, die op den vloer der kerk ftaat afgeteekend — als ware het ter heiliging der astronomische en geografische ftudies aan Bolognaas beroemde »Universiteit".

plaats was meêgevoerd, tegen den Oostelijken wand der Woning? In het Westen is de ingang van Mariaas wondervolle Kapel; met het aangezicht naar het Oosten ſtaan Priester en geloovigen, als het Offer, »het raadsel aller Jaarduizenden" daar wordt opgedragen. Indien men aan wonderen gelooft, kan men dat van Loretto niet in twijfel trekken; daartoe is het al te ſtellig gewaarmerkt. Engelenhanden hebben de Santa Casa, het Heilig Huis van Christus' Moeder, volmaakt georiënteerd. Heeft dáar nu moderne menschelijke betweterij haar wil, en ſtaat de gevel recht over de *Strada romana*? In geenen deele: de ſtraat loopt van het Zuid-Westen naar het N.-O. en als men de as der Kerk westwaards doortrekt, kan men zelf den hoek meten, die daardoor wordt uitgemaakt. De rijk vercierde »Postica pars Sacræ Domus Beatæ Mariæ Lauretanæ ad Orientem" proklameert, bij monde zelfs van Leo den X[e] en Gregorius den XIIIe, bij monde van Bramante, Contucci en Tribulo, den zegepraal van het Oosten!

Wat zal men nog zeggen, als de Hemel en het bovenaardsche zich in bondgenootſchap ſtelt met de ſtormende zucht der volken van negen eeuwen, om te verkondigen dat de Offerplaats in het Oosten behoort te ſtaan?

Bedenkingen van nog anderen aard, ten betooge van de redelijkheid dezer leer, deelen wij, hieronder, mede; vergunt ons inmiddels het verband eens na te gaan, waarin de geheele kerkbouwſymboliek met de plaatsing van het autaar naar het Oosten ſtaat.

Het ſymbolismus is zoo oud als de waereld. Zoo lang er ſtoffelijke vormen of zinnelijke teekens als uitdrukking, als dragers of vertegenwoordigers van zekere voorſtellingen des geestes, van bovennatuurlijke wezens en geheimzinnige denkbeelden, of ook van feiten en personen, die afwezig waren, zijn opgetreden — met andere woorden, zoo lang de mensch mensch is geweest en gedacht, geſproken, en gehandeld heeft, heeft hij ſymbolen gebruikt, om zijne denkbeelden af te ſchilderen en op eene aan zijne behoeften beandwoordende wijze

voor te dragen. Een van de voornaamste middeleeuwsche schrijvers over symboliek, de reeds genoemde Bisschop van Manden, Wilhelmus Durandus, zegt, met waarheid, »het zinnebeeld bestaat in het zeggen van het éene, om er het andere meê aan te duiden" [1]; inderdaad zijn alle *afbeeldingen* eigenlijk symbolen; want symbool beteekent *samenbrenging*, en zoo *vergelijking*; maar men verstaat in zonderheid door het woord die stoffelijke verschijnsels, welke op eene dichterlijke wijze — door uitbreiding, samenvatting, toespeling, vermomming, of langs welken anderen redekunstigen weg ook — zekere voorwerpen, die door onzen geest zijn opgenomen, zekere wezens, daden, of begrippen aanduiden en, in eene of meerdere hunner eigenschappen, kennelijk vertegenwoordigen [2].

Die geen volslagen vreemdeling is in de leer des Christendoms en in de geschiedenis der H. Kerk, kent de symboliek, ook in engeren zin, als de geliefkoosde taal, waarin de Geest Gods en het Geloof en de Liefde zijner dienaren zich uitspreken. Symbolen kunnen het beteekende voorwerp minder of meer nabij wezen, ja somwijlen er mede samengaan. Zoo was de voetwassching, die de Zaligmaker in het Laatste Avondmaal verrichtte, eene werkelijke liefdedienst, die Hij zijn jongeren bewees en tevens een symbool (en »voorbeeld") van de heerlijke deugd der nederigheid en broederliefde, die zelfs den grootste aan de geringste onder de menschen behoort te verbinden. En toen de liefdemaaltijd bij uitnemendheid gehouden werd — toen het H. Sakrament des Autaars werd ingesteld, waardoor de Zone Gods, tot het einde der eeuwen met zijn Godheid en menschheid tegenwoordig zoû zijn op aarde, en wonen, naar zijn welbehagen, bij de »kinderen der menschen" — toen hij in wezenlijkheid zijn lichaam en bloed tot spijs en drank [3]) aan zijne discipelen gaf, en voor de eerste reize het onbloedig en waarachtig sakrificie opdroeg naar de orde van Melchize-

---

1) Recht wijsgeerig spreekt Wilh. Durandus (gezegd *Speculator*) over de verschillende soorten van symbool, in de voorreden van zijn »Rationale divinorum officiorum"; een werk dat tot de XIIIe Eeuw behoort.

2) »Rationale", Inleiding. 3) »Matth." XXVI, 26, 28; »Joann." VI, 56,

dech, toen de kelk rondging des nieuwen verbonds, een verbond gevestigd in het bloed van het vlekkeloos Lam — toen alles schitterde van werkelijkheid en waarheid: toen bleef toch, naast de ZELFSTANDIGHEID van Christus' lichaam en bloed in het H. Geheim, de GEDAANTE van brood en wijn bestaan, en ook die gedaante wordt uitgelegd als een zinnebeeld der liefde waarvan Christus met de zijnen de feestmaaltijd hield: in het brood en den wijn, ziet de symboliek eene voorstelling van de eenheid uit het vele — van de veelheid der druiven en korenairen, die samenkomen ter uitmaking van wijn en brood, een beeld van Christus' liefde voor zijne jongeren en van de eenheid van geest en zin bij de kinderen der Kerk. Schier het geheele leven van den »Christus" was historiesch beide en symboliek. Hij was waarlijk de Koning van zijn volk, en toch was zijne zegetocht in Jeruzalem, voor alles, van dit koningschap slechts eene symbolieke afbeelding. Duizenden symbolieke banden houden het Oude en Nieuwe Testament aan elkander gehecht, en, inderdaad, het zoû alleen zijn bij volken, die tot het platste materialisme vernederd waren, of waar een hovaardig idealisme het bestaan, de wetten en de eischen van het stof had doen ontkennen, dat de symboliek geheel in verval had kunnen komen. De H. Kerk is er vol van. Hoe kan het anders? Haar leerboek, de Bijbel, vloeit er van over. In gelijkenissen spreken was regel voor de profeeten des Ouden Verbonds, en ook de Zaligmaker spreekt zoo menigvuldig in gelijkenissen, dat de H. Evangeliën 't uitdrukkelijk vermelden, wanneer Hij daarvan geen gebruik meer maakte. Hoe zoû de H. Kerk van die voorbeelden hebben kunnen afwijken! De oudste schriften der kerkelijke schrijvers, de oudste gedenkteekenen van beeldende kunst zijn rijk aan symboliek. De Katakomben verhalen ons, voet voor voet, in deze geheimzinnige taal, waarvan wij echter gelukkiglijk sinds lang den sleutel bezitten, het leven en streven onzer eerste christen vaderen. Al de mysteriën der christelijke Godsdienst zijn van symbolischen aard. Wie kent niet de verschillende overoude symbolieke verklaringen, die aan ieder onderdeel van de H. Offerande der Mis verbonden zijn? Wie weet niet,

welke de beteekenisfen en bedoelingen zijn van al de handelingen, die aan den autaar verricht worden, van de woorden, die daarbij worden gefproken, van de kostelijke vaten en ander kerkgeraad, dat daarbij wordt gebruikt, van de verfchillende kleedingftukken, die het zij de Bisfchop, het zij de Priester, de Diakenen en verdere outerbedienaren, met zinrijke plechtigheid omgorden? Wie is zoo onervaren in onze liturgische en ascetische fchriften, dat hij daaruit den zin en bedoeling der vormen, waarin de Sakramenten worden bediend en ontvangen, niet zoû hebben leeren kennen? Wie weet niet, dat die liefde voor het fymbolisme zich in de geheele regeling van het kerkelijk jaar uitfpreekt: dat niet voor niet de maand der bloemen aan Maria gewijd is; dat niet blootelijk om historische redenen het Kerstfeest in den winter wordt gevierd, dat de herhâalde viering van een feest voor S' Jan den Dooper en voor S'' Agnes volftrekt van geene toevallige oorzaken afhangt? Wanneer het geheele kerkelijke leven, alle kerkelijke handelingen, alle cæremoniën, vazen, meubelen, instrumenten en gewaden, eene zoo bepaalde en dikwijls uitgebreide en dubbele fymbolieke beteekenis hebben — wanneer de Hemel bevolkt is met Heiligen, wie de christelijke ikonografie niet beter dan op eene nog meer lieflijk fymbolische dan louter historische wijze weet voor te ftellen — dan is het ondenkbaar en onmogelijk, dat de eigenaardige inrichting der kerken met hare talrijke vormdeelen daar vreemd aan zoude gebleven zijn. Hoe zoû het mogelijk wezen, dat de kroon, de fcepter, de waereldbol, de ftola, de mantel, het zwaard, waarmeê men de christen Keizers en Koningen afbeeldt, eene beteekenis zouden hebben, en iets anders zijn dan fpeeltuig, en dat de verhoogde troonzetel, het verhemelte daarboven, en de rijk met tapijtwerk behangen zaal, waar het Hof gehouden wordt, niets zouden beteekenen? De zeven deuren — zonder hoofdingang — vertegenwoordigen wel aan het Amsterdamsche Stadhuis (thands zoogenaamd »paleis") de Zeven Geünieerde Provincien der oude Republiek in de tweede helft der XVII' Eeuw: hoe zoû dan in tijden, toen de waereld vol was van mysticisme en beeld-

ſpraak, het koningshuis niet in al zijn deelen verkondigd hebben, wie daarbinnen vereerd werd! Beteekent het iets, als de Priester aan den autaar is, dat hij zich van de rechter, naar de linker zijde begeeft, dan heeft ook die rechter en die linker zijde eene beteekenis. Het zal ons trouwens overvloedig blijken.

Men moet waarlijk deernis hebben met eene onwetendheid en onwijsgeerigheid, die het ſymbolisme der kerken durft ontkennen, als het zoo duidelijk ſpreekt — én uit den geest en de richting der vroegere maatſchappij, en uit gelijktijdige ſchrijvers, en uit de liturgische en bouwkunstige vormen, — voor wie niet den afgoden der Heidenen gelijk is geworden [1]), en die »ooren heeft om te hooren, en oogen om te zien."

Ziet gindschen geleerden kloosterling van St Gall, die in zijne cel eene verhandeling ſchrijft over de ſymboliek der kerkvormen, die op verzoek zijner zuster, eene »begevene" jonkvrouw, verhaalt met wat zinrijke cæremoniën de relieken eens lievelingsheiligen zullen worden overgebracht: die zelfde ſchrijver is een kunstenaar, is een kerkenbouwer en muzikus. De *Magister artium* betoogt voor zijne leerlingen, dat de acht kerketonen aan acht verſchillende gemoedsſtemmingen bij den Christen beandwoorden, en hoe ze daarmeê in over-een-ſtemming komen [2]). Hij begeeft zich te midden van het werkvolk, dat zijn bouwplan eener kerk uitvoert. Die bouwing geſchiedt natuurlijk met al de kerkelijke voorbereiding en beſtiering, die een goede uitkomst aan het werk kan helpen verzekeren, en die door de liturgische wetboeken geregeld is. Het wordt eene romaansche kerk, met eene apside, die mysteriëus verlicht zal zijn door zeven vensters. De monnik zal ginder in zijn boek gezegd hebben, dat de vensters de zinnebeelden van ons verkeer met den Hemel zijn, en dat het getal zeven een heilig getal is, dat, onder anderen, ook de zeven gaven van den H. Geest, en de zeven Sakramenten aanduidt. En nu die

---

1) »Ps." CXIII; »Apoc." XIII, 9.

2) Vergelijk 's Heeren De Rijks goede verhandeling in onzen »Volks-Alm." 1857, bl. 164 en volg.

monnik hier als bouwmeester optreedt — wil men ons doen gelooven, dat hij dien ſymbolieken geest op eens heeft uitgeſchud, en dat die zeven vensters hier louter en eenvoudig het gevolg zijn van eene konstruktieve konveniëntie of van een kunstenaarsluim! Waarlijk, de Odoos van Clugny en Brunoos van Keulen waren geen Kerkvoogden en tevens bouwmeesters en litteratoren, om te verzuimen liturgie en kunstleer elkander op het innigst te doen ſteunen, doordringen en bevruchten. En toch, zulke mannen waren het, die in de duistere Xe Eeuw den toon gaven!

Neen! men bouwe kerken op geheel waereldsche grondſlagen — men zette zich met ongewasſchen handen aan den arbeid — men raadplege daarbij alleen ſtoffelijke behoeften, als hadde men een katoenſpinnerij of een gasfabriek te bouwen — men make er zich geene gewetenszaak uit de kerk-zelve, wat den ſtijl betreft, naar de ellendigste heidensche overleveringen in te richten, ofſchoon de gebeden en plechtigheden, die daar verricht zullen worden, de ontzaglijke geheimen, die daar zullen worden gevierd, de beſtrijding van dat Heidendom, en van de duivelen, die in de heidensche afgoden, naar gelooviger en ernstiger eeuwen getuigden, gevaren waren [1]), dag aan dag ondernemen en voortzetten — men beſchouwe, met andere woorden, de bouwvormen der hedendaagsche kerk, ſchier als eene onverſchillige, ijdele zaak, als een bevallig ſpel van akademische lijnen: maar men miskenne niet den diepen zin, den hoogen geestesadel van het voorgeſlacht; men kenne zijnen eigene beminnelijke onwetendheid of onverandwoordelijke lichtzinnigheid het recht niet toe te oordeelen over de historie en te beweeren, dat oudere eeuwen de heilige architektonische ſchoonheid even min gekend hebben als de tegenwoordige. De ſtemmen van het voorgeſlacht komen tegen zoodanige grove dwaling in verzet, en de ſteenen roepen er wraak over.

Hermas, de ſchrijver van het boek van »Den Herder", die, al is hij te onderſcheiden van den tijdgenoot des H. Paulus,

1) »De Goden der Heidenen zijn Duivelen", zegt de H. Schriftuur — »Ps." XCV, 5.

tot de Eerste of Tweede Eeuw des Christendoms behoort, zegt, in zijn 3e gezicht, het volgende:

»In het derde gezicht maakte deze zelfde vrouw hem eene afschildering en naauwkeurige beschrijving van de zegepralende Kerk en van de verschillende orden der Heiligen, waaruit zij bestaat. Om ze hem duidelijk voor te stellen, liet zij ze hem zien in de gedaante eens grooten torens, dien men op de wateren bouwde met vierkante [1]) en glansrijke steenen. Elke dezer orden was voorgesteld onder het beeld van verschillende steenen, die men aan dezen bouw gebruikte. Zij deed hem ook de verschillende rijen der veroordeelden kennen, verbeeld nu eens door de steenen, die de Engelen, welke deze kerk bouwden, verbraken en wechwierpen, dan weêr door hobbelige, gebarsten of al te kleine steenen, die tot dit gebouw niet konden dienen" [2]). »De kerk is dat Huis des Heeren, gebouwd op de grondslagen der Apostelen en Profeeten," zegt Durandus [3]), »waarvan Christus-zelf, volgends Paulus, de hoeksteen [4]) is". De H. H. Chrysostomus en Hieronymus verklaarden, als wij in ons eerste hst. zagen, den Tabernakel in het Oude Testament een beeld der geheele waereld te zijn, en de H. Paulus had geleerd, dat het Heilige der Heiligen een beeld was van den Hemel [5]): geen wonder, dat in de kerken van Christus, in »het huis onzer Duive", zoo als Tertullianus zich uitdrukt [6]), eene voorstelling erkend werd van het lichaam der gezamendlijke geloovigen, en elke kerk een beeld was van de Algemeene Kerk. De Apostel-zelf had immers gezegd, dat »het Huis Gods de kerk [was] van den Levenden God, een pijler en grondveste der waarheid" [7]). 't Is niet voor niet, dat het woord »kerk" ten minste twee beteekenissen heeft. De profetie wegends de heerlijke vestiging van de Kerk der Heidenen, bij Isaïas [8]), wordt door Eusebius Pamphilus aangehaald, in zijne schoone, reeds door ons genoemde lofreden op de volbouwde kerk van Ty-

1) Verg. (in ons eerste hst.) onze aanhaling omtrent de vierkante bouwsteenen van den H. Augustinus.

2) Hermas, »Pastor", B. I, *Visio* IIIa. 3) B. I, hst. 1. 4) »Ephes." II, 20.

5) »Heb." IX. 6) »Adv. Valent." hfst. III. 7) »I Tim." III, 15.

8) Hfst. LXII, LIV, LI, LII, XLIX.

rus, als om door dit Heiligdom te bewijzen, dat zij reeds verwezenlijkt werd.

»Zietdaar", zegt hij, »de profetiën door Isaïas ten onzen voordeele gedaan, en waarvan wij eindelijk de vervalling mochten beleven. Het is daarom, dat uw Herder, met Gods oorlof en met de zichtbare hulp van Christus, deze kerk, die verlaten en vervallen was, herbouwd heeft, en haar zoodanig heeft ingericht als hem door 's Heeren Godſpraak was voorgeſchreven." Uit die geheele kanselreden van het begin der IVe Eeuw blijkt, hoe diep de ſymbolische opvattingen reeds, bij de vroegste ontwikkeling der kerkelijke kunst, alom hadden wortel geſchoten. »Ja," roept Eusebius te midden van het feestvierend volk, »wij zien met onze eigene oogen de uitwerkselen van de hand Gods, wiens macht zijn goedheid evenaart..... wij moeten een nieuwen lofzang zingen, en roepen: »Gelijk wij gehoord hebben, alzoo hebben wij gezien, in de stad van den Heer der heirkrachten, in de stad van onzen God" 1). Wat is die ſtad anders dan de kerk des levenden Gods, die wij thands volbouwd hebben, die pijler en grondvest der waarheid? Is het niet van haar dat dat andere woord geſproken is: »Heerlijke dingen zijn van u gezegd, o Stede Gods" 2)? En daar wij er alle door Gods genade in vergaderd zijn, is het rechtmatig dat wij uitroepen: »Ik ben verblijd in hetgeen dat mij gezegd is: in 't Huis des Heeren zullen wij gaan. Ik heb bemind, o Heer, de ſchoonheid van uw Huis, en de plaats, waar uwe glorie woont" 3)...... Niets heeft dan ook den wil des Woords, dat tevens Koning is en God, kunnen weêrſtaan. Men zoû veel tijds en woorden behoeven om al de ſchoonheden van onzen voltooiden tempel te beſchrijven, en niet minder om het zielsvuur en de verdienste te beſchrijven der genen die aan dit werk gearbeid hebben; zij-zelven zijn bezielde tempels, zij maken een huis uit van levende ſteenen, gevestigd op den grondſlag der Apostelen en Profeeten, die Jezus-zelven tot hoekſteen heeft...... Zoo heeft

1) „Ps." XLVII, v. 9. 2) „Ps." LXXXVI, 3.
3) „Ps." CXXI, 1; XXV, 8.

dan ook de Herder die over uwe kudde gesteld is met een verwonderlijken moed en met ongeloofelijke opofferingen, waartoe gij het uwe ruimschoots hebt bijgedragen, deze heerlijke kerk, die onze oogen treft, gebouwd naar het model eener andere, die volmaakter en onzichtbaar is...... hij heeft deze Kerk opgericht uit hare bouwvallen, heeft haar gereinigd en met verschillende cieraden verfraaid, volgends dit woord der Schriftuur. »De heerlijkheid van dezen laatsten huize zal meerder wezen dan des eersten" [1]..... Het is waar, dat onze kerk gedurig naar eene hoogere glorie smacht, die zij met de Engelen bezitten zal, wanneer de lichamen aan het graf zullen onttrokken worden — maar inmiddels is zij hier beneden met cieraden gedost, die het zintuig treffen, gelijk eene lelie, — naar het woord des Profeets."

Richardus a S. Victore onderscheidt in het kerkgebouw deze drie deelen: het sanktuarium, waar het autaar staat, het choor, waar, in kapittel- en kloosterkerken, de kanunniken en religiëuzen bij-een-komen, en zich, in vroeger tijd, de mindere geestelijkheid bevond, en het schip der kerk, waar het volk geplaatst is: de heiligheid en beperktheid van het eerste doet hem hierin een beeld van den stand der maagdelijke kerkleden herkennen, die belofte van zuiverheid gedaan hebben; in het ruimere choor acht hij het grooter getal der ingetogenen vertegenwoordigd; in het schip der kerk eindelijk ziet hij den stand der gehuwden.

Sprekende van de afbeelding der geestelijke kerk (de vereeniging der geloovigen [2]) door het stoffelijke kerkgebouw, zegt Durandus dan ook, dat de besproeying met wijwater, in de bisschoppelijke »kerkwijding", als eene soort van Doop der kerk te beschouwen is: want, zegt hij, zij wordt kerk, ἐκκλησία, genoemd, om dat zij de Christenen bevat: HET OMVATTENDE VERTEGENWOORDIGT HETGEEN BEVAT WORDT" [3]. »Voor dat de kerk gedoopt is, als men zoo spreken mag," zegt Durandus »laat de

1) »Aggæus" hft. II, 10. 2) »Ps". LXVII, 7. 3) »Rat." B. I, hft. VI.

Bisfchop in zijne oraties dan ook de woorden »*De Heer zij met u*" achterwege: want deze richt men tot geene katechumeenen, al wordt er wel voor hen gebeden" [1]). De plechtigheden der kerkwijding, gelijk ze ons in het »*Rationale*" der XIIIe Eeuw verklaard worden, dringen nader op deze voornaamste figuur van het kerkgebouw aan. Toepasfing krijgen daarbij de Woorden van den H. Hieronymus, die in den text bij Ezechiël, »cum intrabit populus terræ in confpectu Domini in folemnitatibus, qui ingreditur per portam Aquilonis, ut adoret, egrediatur per viam portæ Meridianæ; porro qui ingreditur per viam portæ Meridianæ, egrediatur per viam portæ Aquilonis", eene voorftelling ziet van de verplaatsing der Joden naar de lager hand Gods en hunner vervanging door de Heidenen [2]). Maar wij willen dit punt liever behandelen, wanneer wij over de fymboliek van de onderdeelen der kerk zullen te fpreken hebben. Befchouwen wij eerst nog de kerk in haar geheel.

Het is eene eigenfchap van het christelijk fymbolismus, en fpruit voort uit zijne geestelijke natuur, dat het wel altoos volgends de zelfde wetten te werk gaat, maar dat het die wetten, ook bij de zelfde voorwerpen, op verfchillende wijzen toepast. Ook hierin geeft het christelijk fymbolismus blijk eene vrucht, eene affchaduwing, foms eene uitbreiding en uitlegging, dikwerf eene verwezenlijking, van den inhoud der H. Schriftuur te zijn. De Bijbel was gedurende vijftien eeuwen het dagelijksch brood voor alles wat den edelen naam van Christen voerde. De Bijbel — niet flechts in den vorm van een gefchreven of gedrukt boek, minder of meer gelukkig uit de talen, waarvan

1) T. a. p.

2) »De Heidenen", zegt die doorluchtige Kerkleeraar, »hebben de deur verlaten van 't Noorden, van waar alle plagen over de aarde worden uitgeftort, en zij zijn genaderd tot de Zuider deur, die eene deur van licht en eene deur van warmte is, — toen zij zich tot het geloof van Christus bekeerd hebben. De Joden, daarentegen, hebben de deur des lichts en van den gloed der godlijke liefde verlaten, en zijn naar de Noorder deur gegaan, toen zij zich van de waarheid verwijderd en door hunne boosheid Gods haat en verdoemenis verdiend hebben." Verg. »Ezéchiel, traduit en François, avec une explic. tirée des SS. Pères", Parijs, 1692, bl. 684.

de eerste opftellers zich bediend hebben, in populairder talen overgebracht om, met meer en minder leeskunst, daaruit door het leekenvolk ontcijferd te worden [1]) — maar de Bijbel werkelijk opgenomen in het organismus der Kerk, werkelijk leefregel en fprekend leerboek van de christelijke maatfchappij; de Bijbel, wiens levenskern zich door de aderen der volken verfpreidde, om ze te voeden en op te voeren. Hier klonk Gods Woord in de ooren der reeds meer onderwezenen; ginds prentte het zich niet minder krachtig in de ziel langs den weg der oogen, door de beelden en fchilderwerken — de »boeken der ongeleerden", volgends de bekende uitdrukking van den H. Gregorius; fchier altoos drong het door al de poriën der famenleving en der individuus naar binnen, daar het zich onophoudelijk in geheel het kerkelijk leven uitfprak; daar het als een vuurgloed van uit de wanden der kerken, door middel van honderden officiën, gebeden, gezangen, voorlezingen, uitreiking der fakramenten, met al wat daarbij behoort, openbare en bizondere

---

1) »Het eerste Christendom beftond zonder eenig *gefchreven* Nieuw Testament; het bracht het Evangelie in beoefening vóor nog de Evangelisten het neêrgefchreven hadden. Het kón ook zonder fchriften beftaan: de H. Augustinus fpreekt een waar woord (»De Doctr. Christ." I, 39) als hij zegt, dat wie geloof, hoop en liefde heeft, met andere woorden, wie een Christen is naar de daad en naar den wil des Heilands, den gefchreven Bijbel geheel niet behoeft. Het zoû er inderdaad ellendig uitzien, indien papier de grondslag van het Christendom ware. Gelijk alles in de waereld, begint ook het Christendom als daad en feit, en eerst later fchreef men er over. Eerst is de Staat als werkelijkheid aanwezig — vervolgends ontftaat zijn wetboek; éerst beftaat het Huis, en dan zijne regeling, even zoo ging het in het Christendom. Eerst beftond het Christendom; later zijne fchriften." Kreuser, t. a. p. I, 479.

Dat het fchrift maar een hulpmiddel is om in de bewaring van het door het levend woord gehoorde te gemoet te komen, en dat het niet anders dan eener allertreurigste geestverwarring, bevorderd door de dwaze prætensiën van kritikasters en bureaukraten, kan toe te fchrijven zijn, dat men aan eenig verduizendvoudigd boek meer waarde hecht dan aan een alomtegenwoordig en harmoniesch werkend organismus, gevoelden de oude Heidenen reeds. »Numa", zegt Plutarchus, »liet de boeken, die hij over de godsdienst gefchreven had, met zich begraven; want daar hij, bij zijn leven, alles wat zij bevatt'en aan de priesters geleerd had, was het niet redelijk, dat zoo heilige zaken in doode letters bewaard bleven. Om de zelfde reden fchreven de Pythagoristen hunne gedachten niet op, maar drukten ze in het geheugen der deswaardigen."

Plut. »ΝΟΥΜΑΣ", XXII (Ed. v. Schaefer, I, bl. 120—121).

plechtigheden, zijn licht en warmte in de zielen der menschen verſpreidde. Dat men dan ook tegenwoordig het ſymbolismus der kerken zoo weinig begrijpt, dat bijv. een als oudheidkundige zekeren roem verworven hebbend predikant, wij bedoelen Dr Mensinga, kon beloven dat hij nog eens eene ſatyre op het voorgewend ſymbolisme van den kerkbouw schrijven zoû, is hoofdzakelijk uit gebrek aan gemeenzaamheid met de H. Schrift te verklaren; en wanneer onze voorouderen niet volkomen verbijsterd zijn geweest, en geene kerken gebouwd hebben, wier vormen, bouwverciering, beeldſtoffeering, meubeling en bekleeding ſlechts voor enkele personen beteekenis had — en geenszins voor de ſcharen, door wier ijver en tot wier ſtichting, naast Gods verheerlijking, de kerk toch gebouwd werd — dan moeten wij aannemen, dat de kennis en het begrip der H. Schriften, in de dagen waaruit onze ſchoonste kerken dagteekenen — de XIII[e] en XIV[e] Eeuwen — vrij wat algemeener waren dan later. Het zal hieronder duidelijk blijken.

Het ſymbolismus van den kerkbouw volgde dan de methode, die het in de H. Bladeren opmerkte. De Zaligmaker had het Rijk der Hemelen nu eens bij een wijngaard, dan eens bij een bruiloft, dan eens bij den verloren deesem eener vrouw vergeleken; die deesem was, in het eene verband, dus iets groots en heiligs geweest — maar op eene andere plaats wordt er van den deesem der Sadduceën en Farizeën als het beginsel des bederfs geſproken: zoo kan het zelfde voorwerp velerlei zinnebeeldige beteekenisſen hebben. Men moet een volſlagen vreemdeling in de verklaring van de H. Schriftuur door de oudere en latere kerkelijke ſchrijvers zijn, om niet te weten, dat er aan de feiten en figuren van het Oude Testament velerlei beteekenis wordt toegeſchreven. Men heeft, trouwens, in ons eerste hoofdſtuk gezien, hoe de oude Christenen onderſcheidene verklaringen hadden bij te brengen van hunne ſymbolische gebedsrichting naar het Oosten. En dat die menigvuldigheid van zinnen en duidingen der heilige zaken ſchriftuurlijk is bij uitnemendheid, zoû alleen reeds blijken uit deze eenvoudige opmerking, dat, volgends de wet op Sinaï gegeven, de Sab-

bath der Joden gehouden werd tot *gedachtenis van de ſcheppingsrust op den zevenden dag*, en dat in Deuteronomium [1]) de Sabbath verklaard wordt eene figuur te zijn van *de rust der Israëlieten na de Ægyptische ſlavernij* [2]). De beteekenis, de uitgebreidheid en bedoeling van een zinnebeeld is geheel afhankelijk van het ſtandpunt waarop men zich plaatst. Als de Zaligmaker zinnebeeldige vergelijkingen aan eene deur ontleent, dan zegt hij beurtelings: »Ik ben de deur"; en »zie, ik ſta aan de deur, en kloppe"; hij zegt ook tot anderen: »Klopt en u zal opengedaan worden"; en dit alles belet niet, dat ook de H. Maagd zeer eigenaardig eene *janua cœli*, deure des Hemels genoemd wordt, om dat door haar het heil der waereld tot ons is afgedaald: »*via*, *per quam Salvator advenit*", zegt de H. Bernard [3]); zij is de poort van den H. Tempel bij Ezechiël; en tevens heeft zij door hare inſtemming met Gods wil, bij de Menschwording, het Paradijs voor ons geopend; »*Fides Mariæ cœlum aperuit*, *cum*, *Angelo nuntiante*, *consentit*", zegt de H. Augustinus [4]). »*Per te cœlum apertum*," zegt Bernard [5]); »*nullus potest cœlum intrare*, *nisi per Mariam transeat*, *tanquam per portam*": aldus de H. Alphonsus de Liguori. Het zelfde voorwerp kan dus beurtelings als zinnebeeld van verſchillende andere personen, voorwerpen, feiten of begrippen gebruikt worden, even als het zelfde feit of begrip door verſchillende voorwerpen verbeeld kan worden. Om dat de H. Mis het onbloedig offer der Nieuwe Wet is, is zij niet te minder de voorſtelling der lijdensgeſchiedenis van Christus, terwijl bovendien nog de enkele formen op bizondere waarheden en geheimen zinſpelen — als daar zijn de overbrenging van het Evangelieboek, de handwasſching, enz. De Opheffing der H. Hostie, aangeteekend in de liturgiën der H.H. Jacobus, Basilius, en Chrysostomus, heeft ten doel om het H. Lichaam

1) V, 15, 16.

2) Opmerking van J. Mason Neale & Benj. Webb, in hun belangrijk boek »Over het ſymb. der midd. kerken".

3) »Serm. II, de adv."

4) Aangeh. bij den Eerw. Maton »De Namen van onze Moeder", bl. 240.

5) »Serm. IV, de Asſump."

daar tegenwoordig aan het volk ter aanbidding te vertoonen, volgends de voorſchriften, beurtelings door Origenes, de HH. Cyrillus, Ambrosius, Gregorius van Nazianze, Chrysostomus, Augustinus, Anselmus, Bernardus, Thomas van Aquine en alle lateren vastgehouden en verkondigd. S[t] Dionysius de Areopagiter zegt er van: de Bisſchop konsakreert de hoogwaardige geheimenisſen en, ze met eerbied vertoonende, ſtelt ze in 't gezicht van het volk [1]). Reeds de H. Germanus, Patriarch van Konstantinopel, zegt, dat deze opheffing een beeld is van Christi verheffinge aan het Kruis; de H. Hildebertus zegt, dat daardoor vertoond wordt de verhevenheid dezer mysteriën boven al wat aardsch is; ja, Galatinus voert de meening der Joodsche Rabijnen aan, die voor Christus geleefd hebben, en waar David zegt: »Daar zal eene vastigheid zijn op de aarde, op het hoogste van de gebergten; zijn vrucht zal verheven worden boven Libanus' berg" [2]), daar lezen zij: »Er zal een handvol koorn zijn boven het hoofd van de Priesters", en duiden dit op onze offerande, die de Priesters boven hun hoofd zouden heffen [3]). Zal men nu, om de eene beteekenis, de andere verwerpen? Om dat de H. Mis voor alle geloovigen wordt opgedragen, kan zij niet-te-min ter zelfder tijd tot zeker bepaald einde gelezen worden; en in die heilige daad leert de Kerk, dat Christus offeraar en offer tevens is. Om dat alle kerken huizen Gods zijn en er geene altaren dan ter zijner aanbidding worden opgericht, is de verbinding van een bizonderen titel en Heiligennaam aan kerk en autaar niet uitgeſloten. Al is het autaar eene tombe, het is er niet te minder eene tafel om, en een offerſteen. Al ſtrekt het kruis, dat de Christen maakt, tot zegenbede voor hem in Christus' naam en als ten bevestigend zegel van het »divinum auxilium", *quod* »maneat ſemper nobiscum", het is niet te minder eene openbare verkondiging van het leerstuk der H. Drievuldigheid, en eene geheimzinnige belijdenis van Christus' nederdaling op aarde (in het teekenen van hoofd en borst), zoowel als van

1) »De Hierarch." hſt. III. 2) »Ps." LXXI.
3) Zie Hazart, »Triomph van de Chr. Leere", bl. 427.

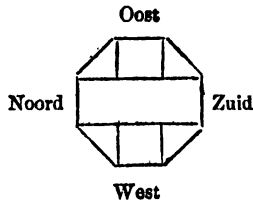
onze overvoering uit den ſtaat der verdoemenis naar den ſtaat des lichts (uitgedrukt in de lijn, die men van den linker naar den rechter ſchouder beſchrijft). Die vruchtbaarheid en, als men het zoo noemen mag, die elasticiteit van liturgische beteekenisſen komt uit de levensvolheid der Kerk-zelve voort; en men zal daarom zich niet te verwonderen hebben, als, naar gelang van het ſtandpunt waarop men zich plaatst, de deelen van het kerkgebouw eene afwisſelende beteekenis verkrijgen. Ware het niet, dat deze menigvuldigheid van zin onbegrijpelijker wijze ſomtijds als een argument gebruikt ware om het geloof aan de ſymbolische intentiën der stoffelijke kerkinrichting te verzwakken — dan zouden we, bij zulke eenvoudige waarheden, niet zoo lang behoeven ſtil te ſtaan.

Bij het nagaan van de ſymboliek der kerken, zullen wij achtervolgends van de algemeene zinnebeelden op de meer bizondere, die van de grootte der kerk, van de landsgebruiken enz. afhangen, overgaan. De algemeene noemen wij al aanſtonds die welke van den beginne af — zoo dra de Christenen met eenige vrijheid hebben kunnen bouwen, of tempels en ſynagogen met volkomen geſchiktheid tot kerken hebben kunnen inrichten [1]), in het oog zijn gehouden en nageſtreefd. Van dien aard is, ten eerste: de gedaante der kerk als afbeelding der waereld — hoofdzakelijk in ons eerste hoofdſtuk reeds behandeld. Men achtte dit zinnebeeld verwezenlijkt door het nabootsen van de Arke van Noë, als Ark der Behoudenis, den Tabernakel en den Tempel in het O. T. Bovendien beeldde men, door dit lankwerpig vierkant, van de oudste tijden ook het Petrusſcheepjen in de kerken af [2]). Voorbeelden zijn er echter ook van ronde

1) Zie de Kerkgeſch. van Sokrates, IV, 24, die van Sozomenus, VII, 15, en het VIe hfſt. des 1n B. van Durandus, waar verhaald wordt dat de ſynagoog van Beyroed in eene kerk werd veranderd.

2) Zie, in ons eerste hſt., de aanhalingen uit de Apostolische Konstituties. De Kerk der SS. Vincenzo ed Anastasio *alle tre fontane* te Rome, boven door ons genoemd, heeft muren, gekromd als de boorden van een ſchip — volg. Bourassé, t. a. p. bl. 116. Ook het plan der bazilieken van San Bartolommeo *in Isola* en van S. Giorgio *in velabro* doet daaraan denken.

kerken — 1° om dàt dit, volgends veler voorſtelling, de vorm der aarde is [1], 2° als herinnering der eerste H. Grafkapel [2]; en van achthoekige, —het zij als afbeelding der doopvonten [3], het zij als kruislings over elkaâr gelegde lankwerpige vierkanten [4], en nadere aanduiding der vier hemelſtreken, van waar de volken, als hieronder nog nader vermeld wordt, zouden verzameld worden.

Dit aldus verkregen griekeche kruis is de grondvorm van vele Oostersche kerken gebleven. Ook beſtaat er hier en elders een voorbeeld van heiligdommen met een driehoekig plan [5]. Dat de driehoek het zinnebeeld der eeuwige orde is, werd in ons eerste hfſt. reeds herinnerd. De muren der lankwerpig vierkante kerk zijn van ouds ook, zoo als wij zeiden, eene afbeelding van de vier waereldſtreken, van waar, volgends de H. Schrift, de uitverkorenen zullen bij-een-geroepen worden; »ab iſtis quatuor ventis," merkt de H. Augustinus [6] op, »ſicut dixit Dominus in Evangelio, vocatur Ecclesia". En zoo verbeelden die muren de volken, de Joden en Heidenen, zelven [7].

Die muren beſchouwend in hunne beſtanddeelen, vinden we bij Ivo van Chartres en Durandus [8], in de XIII° Eeuw, de

1) Durandus, B. I, hfſt. 1.

2) Zie Neale & Webb, »Over het ſymb." uitg. van Bourassé, bl. 118, en Durandus, in het zelfde boekdeel, bl. 282.

3) Van de tijd des H. Ambrosius dagteekent reeds de verklaring van den achthoek aan de doopvont: het zevental vertegenwoordigt de 7 ſcheppingsdagen; het achtste lid vertegenwoordigt de herſchepping door het Doopsel: Zie Neale & Webb, t. a. p. bl. 143.

4) Kreuser, t. a. p. I, 34.

5) De twee ons bekende zijn de abdij van »Saint Riquier", gebouwd door Angilbert, den vriend van Karel den Groote. Zie Alph. Dantier, »Descr. de la Cath. de Noyon", hſt. I, bl. 9 en 10, en de kapel van Planès, in de O. Pyrenæën; zie de »Annales archéol". Dl XIV, bl. 188.

6) »Expos. in Ps. LXXXVI." 7) Durandus, t. a. p. B. I, hſt. 1.

8) Kreuser haalt ook het geſchr. van Alb. Magn. aan: »Paradisus animæ", Andw. 1602, bl. 62. T. a. p. I, 30.

ſymboliek van Hermas uit de I[e] Eeuw en van Augustinus uit de IVe Eeuw te-rug: de bouwſteenen zijn de geloovigen: de grootere, zegt Durandus, de wel bearbeide en vierkante ſteenen der buitenzijden, waartusſchen de kleinere ter vulling worden in gelegd, zijn de volkomen Christenen, die door hunne verdiensten en gebeden de zwakkere in de Heilige Kerk bij elkander houden. De geloovigen, zegt Ivo, zijn de ſteenen, die den bergen en ingewanden der aarde ontrukt en door de ſteenhouwerskunst met hamer en winkelhaak, uit de vormeloosheid, tot ſchoonheid en bruikbaarheid worden ingericht, zoo dat de eene den anderen, groot en klein, elkaâr ſteunt en draagt. Maar alles komt aan op den grond- en hoekſteen, »die de twee muren in éen huis vereenigt" — en deze hoekſteen in het kerkgebouw, zegt Christopher Faber omſtreeks 1625 nog altoos den ouderen ſymbolisten na, »beteekent Christum"; die hoekſteen, door David in den dag der vreugde bezongen [1]), door Isaïas beloofd [2]), door Petrus verkondigd [3]), door Paulus in zijn verhevenste beteekenis geſchetst, namelijk als vereenigende in zijnen vrede de Joden en de Heidenen [4]), die, gelijk wij boven zagen, door de kerkmuren worden afgebeeld, Hij, »die alles tot één zoude brengen van 'tgeen in de Hemelen en op de aarde is" [5]), hij heeft den middelmuur, die Joden en Heidenen ſcheidde, verbroken [6]), en zoo hebben beiden in eenen geest toegang tot den Vader.

Ook dien geest beeldt de christelijke architektuur in de kerkmuren af.

Wat is die geest? — Het cement, dat de ſteenen verbindt, werd in het Oosten en in het Westen, volgends Kreuser, voor een zinnebeeld der christelijke lieſde gehouden, die de menschen ſamenvoegt en weêrzijdschen steun geeſt [7]). De mortel, zegt Durandus [8]), beſtaat uit kalk, zand, en water.

1) Ps. CXVII, 22. 2) XXVIII, 16. 3) »Act. Ap." IV, 11, I Petr., 4—8. 4) »Ephes." II, 17, 20—22. 5) »Ephes." I, 10. 6) »Ephes." II, 14.

7) Kreuser haalt aan (»Chr. Kirchenb." I, bl. 538) Justin. I, 2 vgl. Vitruv. VIII, 3 en Augustin. »Enarr. in Ps. XXXIX", § 1, XCV § 2, »Contr. Faust." XII, c. 14.

8) T. a. p.

De eerste is de vurige Liefde; het tweede beteekent de ſtoffelijke Daden, ten nutte onzer broeders ondernomen; maar het is de Geest (het water [1]), die beiden vereenigt en kracht geeft; zoo verbindt de band der Liefde en des Vredes die levende ſteenen tot éen lichaam [2]). Maar behalven »het hoofd des hoeks", zijn de grondſlagen der kerk nog uit andere deelen ſamengeſteld. »Het fondament, daer die gheheele kerck op rust," zegt Christopher Faber, »beteeckent Chriſtum, die het waerachtige ende principale fondament alleen is: zo S. Pauwels tuycht [3]); maer nochtans (d. i. daarenboven) ſo heeft Chriſtus S. Peeter óock het fondament der H. Kercken geſtelt, ſeggende: ghy ſijt Petrus, dat is een ſteen, ende op deſen ſteen ſal ick mijn kercke bouwen [4]).... Die andere Apoſtelen worden ſomtijts oock fondamenten ghenoemt: In den eerſten, omdat zy eerſt over alle de werelt de H. Kerck gebout, ende de menſchen bekeert hebben.... Ten tweeden, omdat het geloof van Chriſto haer eerſt veropenbaert is, op welcke uytwendighe openbaringe ſteunt het geloof van de H. Kercke. Ten derden zijnſe fondamenten, om de macht van regieren" enz. [5]) En zoo gaat Faber, die toch tot de zeer prozaïsche XVIIe Eeuw behoort, voort, ter gelegenheid der verklaring van de deelen der kerkgebouwen, aan te toonen, hoe zij als zinnebeelden van geestelijke voorſtellingen gebruikt zijn, en bewijst, eenſtemmig en vaak eensluidend met de kerkelijke ſchrijvers die hem zijn voorgegaan, dat, van het oogenblik des gebruiks dier beeldſpraak af, aan het beeld de beteekenis en herinnering van het verbeelde verbonden bleef. Dat is de

1) Vincentius Bellovacensis, wiens encyklopædie gedeeltelijk door onzen Maerlant vertaald is, prijst het water, wijl het, volgends zijne meening, niet in den vloek der *aarde* heeft gedeeld: »terra a Deo, non aqua maledicta est." »Spec." I, B. XXX, hſt. 78. Trouwends Gods Geest had er al op gezweefd »in den beginne". Aldus ook de H. Augustinus; zie Kreuser, II, 47.

2) »Col." III, 14, 15.

3) »I Cor." III, 11.

4) »Matth." XVI, 18. »Chrysost. Hilar. Hieron. in hunc locum Leo »ſerm." III in anni verſ. aſſumpt."

5) »Clare wtlegginge van het H. Sacrificie der Missen met alle ceremoniën van dien". Loven, 1625, bl. 58.

gang van geheel het kerkbouwſymbolisme. Van die over- en weêrduiding, om het zoo eens te noemen, is de kerkelijke wetenſchap vol. De leer der zeven vrije kunsten, de geheele pædagogiek der middeleeuwen, met hare rezultaten, is ook anders niet te verklaren. Wat zullen onze gevoelstheoristen, onze onafhankelijke fantaziasten, onze dichters, die van geene traditie, van geene typische kunst weten willen en alleen aan de luim hunner persoonlijke inspiratie gelooven, wel zeggen, wanneer wij hen opmerkzaam maken op de ernst, waarmeê de filozofen en kunstenaars der Middeleeuwen het woord der wijsheid opvatt'en en aannamen: »God heeft ALLES ingericht met mate, met getale, met gewicht" [1])? Eene ijzing zal hun door de leden gaan, wanneer zij zullen vernemen, dat eeuwen lang de muziek, de welſprekendheid, de architektuur beoefend zijn als eene toegepaste rekenkunde. En zoû men meenen, dat de gothische bouwkunst er zoo veel te ſchooner om zoû zijn, indien aan dat æsthetiesch lichaam het geometriesch geraamte, ja het mystische levensbeginsel van het cijfer ontbrak? Zoû men meenen, dat de hoogere ontwikkeling der muziek aan eene veronachtzaming en minachting der regelen van het berekenend kontrapunt moest gedankt worden? Neen! even min als eene volkomener praktijk uit eene miskenning der theorie kan voortkomen. Schijnt de praktijk ruimer en krachtiger te werken dan in de theorie omſchreven wordt — dan is dit een bewijs van de onvolledigheid, niet van de verwerpelijkheid der theorie. De laatste zal dan eenvoudig met nieuwe formulen moeten aangevuld, niet in hare armoede geminacht moeten worden. Om dat men te zinnelijk van blik is, om aanſtonds in alle ſtoffelijke verſchijnsels, die op ons gevoel werken, de geometrische levenskern te ontdekken en de wetten te begrijpen, waarlangs de indruk plaats heeft — werd nog niet bewezen, dat die levenskern ontbreekt. Had men daar meer beſef van, dan zoû men zich verklaren, hoe in vroeger tijd reken- en meetkunde, muziek, ſterrekunde,

1) »Sap." hſt. XI, v. 21: »Omnia in menſura, et numero et pondere diſpoſuiſti."

dialektika, grammatika en rhetorika op éene lijn gesteld en bij uitzondering als de ZEVEN VRIJE KUNSTEN gehuldigd konden worden. Dat is historie; daar is niets aan te veranderen; en het is een waarheid, dat eeuwen lang de menschelijke geest (toen toch niet minder logiesch dan in later dagen) zich met het encyklopediesch stelsel, rustend op die »zeven zilveren zuilen" [1]), in volkomen bevrediging van geest en hart, beholpen heeft, en door middel daarvan de meesterwerken heeft geschapen, die thands nog de peinzende voorhoofden op het levendigste bezighouden van mannen, die tegen vele schoone geesten van ons onwijsgeerig landtjen opmogen.

Maar waartoe kwám men ook met die Zeven Vrije Kunsten? wat was hare bekrooning? Het andwoord geve de Leuvensche Akademie in de XVe Eeuw? — De Open Brief, haar door Phil. van Brabant in 1428 gegeven, zegt er van: »Die zeven zijn de eigenlijke wetenschap niet; maar zij omvatten haar; zij leiden tot de waarheid, zij dienen, namelijk, tot DE KENNIS DER H. SCHRIFT." Die Zeven, die in Zedelijke en Natuurlijke onderscheiden werden, dienden tot verklaring en beoefening van alle tijdelijke en eeuwige zaken, die het den mensch gegeven was ten dienste zijner zaligheid, ten nutte zijner medemenschen, en tot glorie van God te kennen en te regelen of te bezitten; zij dienden daartoe aan de leidende hand der Kerk — aan wie het onderwijzen der volken, en dus in zonderheid het bewaken der waarheidsbeginselen was opgedragen. Hij die, in hun samenstelsel, die Zeven werktuigen gebruikt had, om er tot de kennis der natuurlijke en zedelijke waarheden meê te komen, — die met zulk eene opleiding aan de beoefening van de onderscheidene maatschappelijke bedrijven was gegaan, — zoû beter dan de kwalijk opgevoeden en brokswijs beschaafden onzer dagen de EVENREDIGHEDEN begrepen hebben, die wij in dit opstel in het licht pogen te stellen. Hoe zoû een bouwmeester, die de Cijfers zoo der Muziek, als der Geometrie en Dialektika zich eigen had gemaakt, en aan het eind der Zeven

1) »Prov." IX, 1 en »Cant." III, 10.

paden altoos weêr het zelfde Heiligdom, de H. Godkunde, wier torenſpits hem reeds van verre had tegengeblonken, gevonden had — hoe zoû zulk een bouwmeester in alle vormen geene beteekenis, geen begrip, geene *grootheid* gelegd hebben [1])? hoe zoû de aardsche Geometrie voor hem geen beeld, geen ſchaduw van de mysteriën der H. Drievuldigheid zijn geweest? hoe zoû hij de astronomische geheimenissen der waereldſchepping hebben miskend en de wetten der kerkbouwing, in navolging van deze? hoe zoû hij niet begrepen hebben, dat van alle waereldſtreken de Bisſchoppen bij-een-geroepen moesten worden, om — de bepaling van de Paaschtijd te berekenen? en hoe zoû hij hebben kunnen nalaten, in alle cijfers, dat is in alle maten, dat is in alle vormen, velerlei ſtellige en geheimzinnige beteekenissen te zien? In onze materiëele dagen gelooft men alleen aan affiniteit en repulsie in de chemie, aan genetische kracht in zoölogie en botanie; maar van harmoniën en proportiën en affiliatiën in æsthetische vormen heeft men geen begrip, zoo haast die vormen iets anders zijn dan botte kopijen van de produkten der dierlijke en plantaardige natuur. Maar al zijn de menschen blind — de zon gaat vast rustig voort te ſchijnen, en zal de bloemen en vruchten doen rijpen ten nutte van den mensch, den mensch-zelven ten spijt. Doch — keeren wij te-rug tot ons naaste onderwerp.

Wij ſpreken met voordacht nog niet van die deelen, welke alleen tot groote kerken behooren; wij wenschen eerst af te handelen, wat alle kerken met elkander gemeen hebben. Hiertoe behooren de vloerſteenen en de konterforten [2]); ook de laatste: want we ſpreken wel van kleine kerken — maar altoos van monumenten, niet van halve-ſteenskaartenhuizen, wier makers, om dat men bij hun bouw geen rekening van het Verledene gehouden heeft, te-recht begrijpen, dat zij ook geen

---

1) Is het niet opmerkelijk dat de herleving der bouwkunst in de XIe Eeuw door eene groote beweging op het gebied der rekenkunde is voorafgegaan? Kreuser noemt Paus Gerbert (Sylvester II), die de arabische cijfers heeft ingevoerd omtrent 950, de vader der nieuwere bouwkunst. T. a. p. I, 304.

2) Holl. beren, Vlaemsch - fraten.

Toekomst waard zijn [1]. »De vloer", zegt Durandus, »die met den voet wordt getreden, beteekent den handwerkersſtand, die met zijn zwoegen de H. Kerk onderſteunt, zoo mede moeten Gods armen, en de armen van geest, om hunne nederigheid bij den vloer vergeleken worden [2]. De konterforten, zegt de zelfde Durandus, »die zware vierkante ſteunpijlers, die van buiten en op de hoeken des gebouws geplaatst zijn, beteekenen de menschen, die een heiliger leven leiden dan de anderen en die door hunne deugden en verdienste, hunne zwakkere broeders binnen den ſchoot der Kerk houden."

»De bindbalken", zegt hij verder, »die de verſchillende deelen der kerk bij-een-houden, zijn de waereldvorsten, die de eenheid en eendracht der Kerk handhaven door hunne daden; de welven of de dakſparren zijn de predikers, die zich door de ondeugd niet hebben laten bederven en wier lof in het Hooge Lied gezongen wordt, als de Bruidegom juicht: »het kapgebinte van ons huis zal uit cederhout [3] gewrocht zijn en zijne kepers uit

1) 't Zij ver van ons, dat wij hiermede de heerlijke aalmoes der weduwe in kleinachting zouden willen brengen. We hebben diepen eerbied voor den ijver waarmeê in kleine landgemeenten de geringe liefdegaven der parochianen voor het huis Gods worden bij-een-gebracht; tranen van aandoening doen die ſchuurkerken in onze oogen opwellen, waar ſlechts door het offer van harde ontberingen voor den grooten God een kleine kluis heeft kunnen getimmerd worden. Zulk eene ſchuurkerk is, in onze ſchatting, zoo goed als de rijkste kathedraal. Maar wat wij ſchuldig zijn, in naam der heilige kunst, ten ſtrengste te veroordeelen, is — met penningen, die eene goede houten kerk zouden kunnen betalen, eene ſlechte, van gepleisterde bakſteenen, tot ſtand te brengen. Een steenen kerk prætendeert onder de duurzame monumenten plaats te nemen, en daar de zichtbare kerken zinnebeelden zijn van de onzichtbare, moet het ons wel ergeren, dat men met zulke licht-en-dichte bouwsels, wier wuftheid ſlechts door ſtukadoorlogens een weinig wordt wechgeblanket, genoegen neemt, als men een beeld zal leveren van den »pijler en grondveste der waarheid" (1 Tim. III, 15). In het geld voor eene kerk kan men beperkt zijn; in den tijd voor den bouw is men nooit beperkt; die kan men van de toekomstige eeuwen afnemen, als men de belofte der nabijheid van Gods Geest op zijne zijde heeft. Is er nood, om het volk voor regen en wind te beveiligen, dan ſla men daarvoor een loods op. Aan de hoogste eischen moet in de eerste plaats voldaan worden en de hoogste eisch is Gods eer te bevorderen. Men begin dan met eene waardige outernis en choor te bouwen en den grondſlag voor een toren te leggen en late voords de bouwing van het ſchip en de andere deelen aan zijne nazaten over. Zoo hebben onze voorouders het begrepen.

2) T. a. p.

3) Waaraan men zegt, dat geene ſpinnen zich hechten kunnen.

cypressen." Cant. I, 17. Want God heeft zijn Kerk van levende fteenen en onbederflijk hout gebouwd" [1]. 't Verdient opmerking, dat Salomon als profeetische figuur van Davids Zoon, Welke tevens Davids Heer was, vele malen herdacht wordt in de architektuur en ikonografie der christelijke eeuwen. »De Wijsheid heeft zich een huis gebouwd," [2]) zeide men, en duidde dit op Salomon, en op wie »meer dan Salomon" was. Salomon heeft men den ouden, Christus den nieuwen tempelbouwer genoemd, en Konstantijn wist geen beter titel aan zijn hoofdkerk te geven dan dien van »de Wijsheid".

Durandus laat niet na het dak te voltooyen, en getuigt, dat de leyen de (gemaliede) foldaten zijn, die het Heiligdom beschutten.

Durandus schijnt, bij de verklaring der kerkbouwgeheimenissen, nog meer de kerken van het overgangstijdperk in het oog te hebben, die volbouwd werden toen hij fchreef, dan wel de gothische werken, die ter zijner tijd in aanbouw waren. Dit is af te leiden uit het verlaagde fanktuarium en de uitgebouwde apside waarvan hij gewaagt, en uit de torens, wier getal hij niet noemt.

In die torens, welke bij de romaansche kerken dikwerf het fanktuarium en choor flankeerden en onder welke de middentoren, dien Durandus de *kegel* noemt, inderdaad (gelijk bijv. aan de St-Martijnskerk te Bonn) zeer hoog en rondachtig is, ziet hij, als oorlogsfterkten, de hooge kerkprælaten. Die op het midden des gebouws is hem het zinnebeeld der trouw, waarmeê het geloof in zijne geheelheid en zuiverheid bewaard moet worden. De fpitsen beteekenen dan ook het leven of de geest van den kerkvoogd, die altijd naar den Hemel moet fmachten. Wij komen op die fpitsen en pinakels, welke zulk een groote rol in de christelijke bouwkunst fpelen, te-rug.

---

1) In vergelijking met deze woorden en bij de herinnering der boven aangevoerde beteekenis van welfsel en bekapping, zal men moeten erkennen, dat onze gewelfde pleisterplafonds, met hun volgekalkt lat- en rietwerk eene weinig betamelijke figuur maken.

2) »Prov." IX, 1. Durandus, t. a. p.

Van de deure zegt Durandus met eenvoudigheid: »De deur der kerk is het zinnebeeld van Christus, volgends dit vers van het Evangelie: »Ik ben de deur". De Apostelen worden ook deuren genoemd [1])." De overlevering zegt, dat, toen de Zaligmaker die woorden »Ik ben de deur" uitſprak, Hij in het gezicht van den Tempel was, en de deur met den vinger aanduidde [2]). Men heeft dan ook deze zinnebeeldige verklaring der deur op te vatten als gezegd van de deur, buiten het gebouw gezien, van de deur als ingang. De deur als toegang tot de buitenwaereld, is boven reeds beſproken, en wij komen er nog nader op te-rug. De dubbele deur, die, door een pijler geſcheiden, in den zelfden boog is gesloten, ſtelt, zeggen de engelsche ſymbolisten rustig, het geheim van Christus' Godheid en menschheid voor [3]). »De beide deuren, die tot God voeren," haalt Kreuser uit Augustinus aan [4]), »zijn het oude en nieuwe Testament". Voor de eerste verklaring ſtemt nog al krachtig de beeldverciering van vele hoofddeuren. Neale en Webb herinneren, dat, in den trommel boven vele normandische kerkdeuren, het Lam als zinnebeeld is voorgeſteld, uit hoofde, dat de Heer gezegd heeft, »Ik ben de deur van den ſchaapſtal" [5]). 't Verdient opmerking, dat aan vele deuren het Laatste Oordeel is afgebeeld [6]) of ook de Zaligmaker, gelijk Hij in de Apokalyps wordt geſchilderd, met het zwaard uit den mond [7]). Daarbij moeten de beeldhouwers gedacht hebben aan de woorden: »Niemant komt tot den Vader dan door mij." De H. Nilus zegt dan ook: »Als gij de kerk

1) Waarschijnlijk zinſpeelt Durandus hier op het gezegde in Joannes' Openb. XXI, 14. Neale & Webb, bovenaang. bl. 175.

2) Neale & Webb, bl. 95.

3) Neale & Webb, t. a. p. bl. 173.

4) »Contr. Faust." B. XXII, hſt. 52. Kreuser, bl. 120 en 520.

5) Neale & Webb, 175.

6) Bijv. te Amiens, te Reims, vooral te Parijs. Zie Bourassé, op Neale & Webb, bl. 183, 189; te Neurenberg (aan de St Lorenzkirche), en elders — zie Dr Ferd. Piper, »Chriſtlicher Bilderkreis", bl. 57.

7) Te Egleton-Rutland. Neale & Webb, bl. 172. Volgends een ander deel der ſymboliek, dat we later behandelen moeten, is in ſommige kerken de voorſtelling van het Laatste Oordeel naar binnen overgebracht, tegen de westzijde van het oksaal. T. a. p. 199.

binnentreedt, moet gij denken, dat gij in den Hemel komt" [1]).

Lezers, die ons tot hiertoe gevolgd hebben, zullen, het zij hun deze mededeelingen al of niet aannemelijk voorkomen, in ieder geval vragen: »Hoe de Oostelijke richting van het autaar nu de grondslag der kerkbouwsymboliek blijkt te zijn?" Wij hebben met opzet al die punten vermeden, welke met de genoemde richtingslinie in verband kwamen. Er blijft ons echter nog veel te zeggen, en voor het symboliesch gebouw, dat wij op te trekken hebben; kunnen wij de hoofdwaarheid der Oriëntatie niet langer ontberen.

Innocentius III [2]) heeft schoon gezegd: »De Tempel van Salomon had een ingang van het Oosten naar het Westen; want vóor Christus waren de volken ten Ondergang gericht. De Christelijke Tempel opent zich daarom van het Westen naar het Oosten, om onzen oorsprong en ons opstijgen naar het hooger gelegen Oosten van 's Heeren heerlijkheid te beteekenen."

En van deze heerlijkheid nu is daarom ook het Oostelijk gedeelte der Kerk bestemd eene voorstelling of zinnebeeld te leveren. Van het Oosten naar het Westen overzien, wordt de kerk in twee hoofddeelen gescheiden. Reeds de H. Gregorius Nazianzenus geeft, in een zijner gedichten getuigenis van de hoofdverdeeling, die wij hier bespreken. Het is de Eerw. Thiers, die, in zijne verhandeling over de »*jubés*", deze plaats aanwijst. »De balie of afschutting", zegt de H. Gregorius, »bevindt zich tusschen twee waerelden, de eene onbeweeglijk, de andere onderhevig aan wisselingen; de eerste de goddelijke (de hemel), de andere die der stervelingen (de aarde); dat wil zeggen, dat zij opgericht is tusschen het choor en het schip, tusschen de geestelijkheid en de geloovigen."

Was de geheele kerk eene herinnering, ja eigenlijk eene verwezenlijking van den israëlitischen tabernakel en tempel — ook in hare onderdeelen vinden wij haar profeetiesch voorbeeld te-rug. Men onderscheidde bij de Israëlieten het Allerheiligste, het Heilige en den Voorhof, en toen den H. Jo-

1) Hazart, t. a. p. bl. 437.
2) Geheimenissen der H. Mis, vertaald door Hurter, bl. 91.

annes door een Engel bevolen was »nogmaals te profeteeren voor vele Heidenen, volkeren, talen, en koningen" [1]), deelde ook hij de toekomstige kerk in driën: het *Thysiasterion*, of de offerplaats, den *Naos*, het schip der kerk (voor de biddende gemeente), en de *Aula*, het voorhof, dat buiten den *Naos* lag. Zestermann [2]) meent dat, in de oudste christen bazilieken, het autaar, in het vierkant omtuind was door de plaatsen des Bisschops, der Priesters en der mindere geestelijkheid (zangers en voorlezers), in het midden van het oppereind der lankwerpig vierkante kerk; even als de woning Gods, de *cella* bij de Israëlieten te midden van den Voorhof [3]) lag. 't Is echter zeker, dat van den oogenblik af, waarin de apsis als bouwelement aan welgeregelde kerken verschijnt — en zelfs Zestermann getuigt dat de kerk aan het H. Graf er ten jare 326 reeds mede gebouwd werd [4]) — het heiligste gedeelte 't geheele oppereinde en een gedeelte van het middenschip der kerk innam, en men dus de balie, door den H. Gregorius van Nazianze symboliesch verklaard, voor eene affcheiding houden mag, die van het Noorden naar het Zuiden des middenpands liep, en de kerk in twee hoofddeelen scheidde. In vele der nog bestaande bazilieken wordt deze grens aangewezen door eene bizonder bewerkte kolom.

De Bisschopszetel en de offerplaats met het geheele choor der geestelijkheid maakten dan het presbyterium uit; daar hadden de leeken in den regel geen toegang, zoo als de Mentser Kerkvergadering ook geleerd heeft [5]); alleen de Keizer maakte hierop een uitzondering, en had zijne plaats nabij het autaar [6]); en dat presbyterium vertegenwoordigde de Zegevierende Kerk, de eeuwige, hemelsche orde. Zoo verklaren de Vaderen [7]) dan ook de plaats van Paulus, waar de zedigheid van het vrouwe-

1) »Apoc." X, 11. 2) »Die antiken u. die christlichen Basiliken", bl. 163.

3) Volg. Philo, aangeh. bij Bähr," Symb. des Mosaisch. Cultus", I, 55—74.

4) T. a. p. bl. 152. 5) Kreuser, t. a. p. I, 107.

6) Hoe de H. Ambrosius dit evenwel tegenging, en hoe grootmoedig Keizer Theodosius dit leed, leze men in het schoone XVIIIe hst. des Ven B. van Theodoretus' Kerkgesch.; zie ook Sozomenus, B. VII hst. XXV.

7) Ambrosius, Augustinus, Anselmus, en Thomas; zie Kreuser, t. a. p. bl. 111.

lijk hoofdtooisel wordt voorgefchreven, opdat het geen engel ten val brenge [1]), hierdoor, dat de priesters Engelen genoemd worden, als Boden des Heeren, en Edelingen rondom den troon van den Koning der glorie [2]). En waar is die Hemelsche Orde, het zinnebeeld der eeuwigheid, eigenaardiger te plaatsen dan in dat Oosten, waar het Paradijs lag, dat wij betreuren, waar het hemellichaam en daglicht verrijst, in het welke wij Gods beeld vereeren — *ex fplendidisfimo elemento, Deum omnium elementorum et fæculorum fplendidisfimum venerantes* [3]), waar wij Christus, ons ware Oosten en de Zon der Gerechtigheid begroeten en aanbidden, opdat zijn licht in ons moge opgaan [4]), waar wij heenfchouwen als naar den Gekruistezelven, die, volgends de getuigenis van zeer waardige en vrome godgeleerden, door de ftelling van het kruishout-zelf de vestiging eener nieuwe verhouding tusfchen de volken en geflachten heeft bezegeld [5]).

In de eeuwige orde, waarvan het kerkchoor een afbeeldsel is, heeft Christus ons, door zijn lijden en dood, hiernamaals een plaats bereid; en daarom heet de welfboog, waardoor men, uit het fchip, uit de Strijdende Kerk, het choor binnentreedt, van de oudste tijden af de »triomfboog", en daarom hangt, in vele kerken, in dien triomfboog een groot kruis, of ftaat een dusgenaamde Kalvarieberg [6]) — het krucifix met Maria en Joan-

1) »1 Cor." XI, 10. 2) Verg. »Apoc." II, 1, en ook Durandus, t. a. p. 3) »Scriptor Quæstion. ad Antioch." bovenaang. »Opp. S. Athan." D. II, bl. 276.

4) »Wanneer eenmaal iets goed verklaard is", merkt Kreuser op, dan vindt men bij de kerkleeraars niet zelden die eigen verklaring woordelijk herhaald. »Zoo" (behalven de aanhalingen, die wij in ons eerste hoofdftuk gedaan hebben) »zegt ook de oude auteur der *Gemma*: In Oriente eft patria noftra, fcilicet Paradifus, unde expulfos nos dolemus. Orantes ergo contra Paradifum nos vertimus, quia reditum illius petimus etc. Ibid. Alia est ratio, quia in Oriente furgit corpus cœli et lux Dei. Ad Orientem itaque nos vertimus, quia Chriftum qui eft Oriens et lux vera, nos adorare fignificamus, cuius debemus effe cœli, ut lux eius in nobis velit oriri. Ibid. Talis eft quia in Oriente fol oritur, per quem Chriftus fol iuftitiæ exprimitur. Ab hoc promiffa habemus, quod in refurrectione ut fol fulgeamus; in oratione ergo contra ortum folis vertimus nos, ut folem angelorum nos adorare intelligamus, et ut ad memoriam gloriam noftræ refurrectionis revocemus, cum folem quem in Occidente quafi mori confpeximus, tanta gloria refurgere in Oriente videmus." Kreuser, I, 539.

5. 6) »S. Damafcenus leert, dat Chriftus met het aanficht nae het Weften

nes — op het däar geplaatst oxaal (doxaal?), wijl Christus ons door het Kruis en langs Kalvarië de woningen zijns vaders binnenleidt, wanneer we glansen zullen als de verrijzende zon [1]. »Het zien van dat *crux triumphalis*", zegt de Bisſchop van Manden, »moet ons doen uitroepen: Gegroet, o Heiland der waereld! Gegroet, gij boom onzer verlosſing! u ziende zullen we nooit vergeten de liefde van onzen God, die om voor zijne dienaren te voldoen, zijn eenigen Zoon tot een gekruicigd voorbeeld aan ons heeft overgegeven" [2]). Zoo bidden we dan ten Oosten, zoo wordt het Heiligst Offer den Vader, volgends de algemeen geworden kerkinrichting der gantsche Middeleeuwen, oostwaards opgedragen, en zoo komt voor de geloovigen, bij het aanbidden van Christus' lichaam en bloed, dat H. Offer in éene lijn met het verloren Paradijs, waar de zuchten huns gemoeds naar opſtreven, en dat ze door Christus hopen te herwinnen.

Het autaar wordt dan ook door de Heiligen dikwerf Christus' Troon [3]), en Zetel van 't Lichaam Christi [4]) genoemd. Wie gedenkt hierbij niet die aandoenlijke voorſtelling, bekend onder den naam van »Nood Gods" of *Pietà*, waar het Heilig Lichaam des Gekruisten op den ſchoot zijner dierbare Moeder ligt, en wie herinnert zich al verder niet, dat Maria, als de »Onbevlekte Moeder", uit wie het heil der waereld geboren is, op hare beurt »de Zetel dier Wijsheid", de »Arke des Verbonds", de »Moeder der godlijke Genade" genoemd wordt? Zoo is het dan zeer natuurlijk, dat zoo vele der ſchoonste hoofdkerken, zoo vele der voortreflijkste Bisſchopszetels op naam van Maria zijn ingewijd, en de Baron de Roisin heeft te-recht de voegzaamheid verdedigd der plaatsing van een Mariabeeld aan het autaar, dat eene voorſtelling van het

---

ghehangen heeft aen het cruys, ende met de rugge nae Jeruſalem, of na het Ooſten: gelijck oock de Cruycifixen op het Oxael inde Kercken geſtelt worden. Waer door Chriſtus toonde, dat hy de Joodſche natie en den tempel van Salomon verliet, ende dat hy tot de Heydenen zijn aenſicht keerde: ende daerom keeren wy ons int ghebedt nae het Ooſten, als Chriſtum aenſiende." Chriſt. Faber, t. a. p. bl. 62.

1) „Jud." V, 31. 2) T. a. p. I. 3) H. Chrysostomus. 4) H. Optatus Milevitanus.

kruishout is, aan welks voet Maria het Bloedig Offer aan God heeft helpen opdragen [1]).

De beuken der kerk tot aan het oxaal of de choorbalie, over welke den Leeken de H. Kommunie wordt uitgereikt (om ze te »monegen" d. i. om ze gemeenschap te geven aan de H. Geheimen van gene zijde), stellen, zeiden we, sints de oudste tijden, de tijdelijke of waereldsche orde voor. En het derde deel, dat zich hierbij aansluit, en de geheele ruimte bevat, van de ingang af tot de plaats waar men wijwater neemt, wordt, bij eene volkomen ontwikkelde kerk, aan het uiterste Westeinde gevonden. Het is de Voorkerk, ook Paradijs genaamd, tegenwoordig veelal den Voorhof met zijn galerijen, die buiten het kerkgebouw lagen, vervangend. Die voorkerk en voorhof staan nagenoeg gelijk in rang, en worden beschouwd als eenigszins van de kerk afgescheiden. Het zelfde geldt van de afdaken, of *porches*, die vooral bij engelsche kerken menigvuldig voorkomen. Dat zijn dan de drie deelen, die beandwoorden aan de verdeeling van den voormaligen Tempel: De Offerplaats en Troon van Christus, - de Bidplaats, - de Voorkerk [2]); de Hemel, de Aarde, en het Paradijs; dat zijn plaatsen voor de Geestelijkheid, voor de Geloovigen die aan het H. Offer komen deelnemen, en voor de Oningewijden, de genade wachtenden en ook stoffelijken bijstand behoevende. Hier hielden zich oudtijds de katechumeenen op; daar werden ook de agapen of liefdemaaltijden, ten beste der verarmde broeders, gegeven, en ofschoon de plaats minder heilig is dan het overige der kerk, vermaant reeds de Apostel ons met de vraag, of de onmatigheid niet tot de huizen verwezen kan blijven [3]); daar geschiedde ook de uitdeeling der aalmoezen; daar wordt den onwetenden de katechismus geleerd; daar bevonden zich

1) »D. Warande, *Partie française*", I, bl. 55.

2) De hoofdbestemming, het zij van voorkerk, het zij van voorhof, is komen te vervallen — in landen waar geen Heidenen, geen scharen van ongedoopten meer zijn; gelijk inderdaad aan Joannes in de Apokalyps bevolen wordt de twee andere deelen van de Kerk der toekomst te meten — maar niet den Voorhof — die opgeheven stond te worden (XI, 1, 2). Niet-te-min is een (afgesloten) voorplein bij eene goede kerk om vele redenen een vereischte.

3) »I Corinth." XI, 21, 22. Kreuser, t. a. p. I, 129—138.

oudtijds de boetenden; daar behoort (liefst aan de Noordzijde) de doopvont te ftaan, en ftaat zij, bij de meeste goed ingerichte kerken: want tot het Heilige hebben de ongedoopten geen toegang [1]).

Uit het Paradijs treden wij dan in de Waereld over, en uit deze, hopen wij den Hemel binnen te gaan. Dikwerf zijn in die voorkerk, gelijk ook aan de portalen, onze eerste ouders Adam en Eva afgebeeld, — gelijk men 't in het »Paradijs" verwacht [2]); terwijl deze voorkerk ook nog te-recht met den naam van *Paradijs* wordt aangeduid als zijnde eene plaats der verbeiding, voor de ongedoopten en boetenden, om in de gemeenfchap der Kerk te worden opgenomen en deelachtig gemaakt aan de Verdiensten van Christus; want *Paradijs* is ook de naam, die aan het Voorgeborchte, den »Limbus patrum", werd gegeven [3]).

Zal iemant nu geneigd wezen — gelezen hebbende, waarom de Christenen, gelijk zoo vele heilige en geleerde fchrijvers getuigen, zich biddend naar het Oosten richtten, en wat de voortreffelijkheid van die hemelftreek uitmaakte — zal iemant nu verlangen de middeleeuwsche kerken om te keeren, en ze met haren offerfteen eene minder edele plaats te geven dan met haar lager gedeelte? — Zal iemant wenschen, dat de ooster dageraad iets anders begroette dan het offer van Christus' lichaam, met de uitgeftrekte armen en de opwaart ftralende blikken des Priesters, met de voorwaart ftijgende beden der knielende gemeente? Met de eerste Mis wacht men, volgends de letter en den geest der Rubrieken [4]), tot de ftralen der

1) Ons is eene kerk bekend, waar het H. Sakrament in de fakristij wordt bewaard, en de doopvont in die zelfde fakristij is geplaatst, in de onmiddelijke nabijheid van het Hoogwaardig (!).

2) Kreuser, t. a. p. bl. 504. Ook vindt men, volgends dezen fchrijver, dikwerf »Lazarus en den rijken vrek" in het paradijs gefchilderd, om den gegoede bij het binnentreden zijnen plicht te herinneren; t. a. p. bl. 138.

3) »Paradies, *limbus patrum*, Vorhölle der Christen, wofür ja auch felbft der name *Paradies* in der Schrift vorkommt." Heinr. Lüken, »Die Traditionen des Menfchengefchlechts" (Münster, 1856), bl. 443.

4) »Miffa privata... quacumque hora AB AURORA ufque ad meridiem dici poteft". — Zie »Cérémonial selon le rit romain", uitgave van Pr Le Vavasseur, *Part.* I, afd. I, hft. 3.

lieflijke morgenzon door de nevelen fchemeren der ooster kim; de Priester heeft zich voorbereid en verbeidt het aangewezen oogenblik, de dageraad, alvorens het godgevallig offer kan worden opgedragen — en dan, als die blijde ure geflagen heeft — dan zal men niet eenmaal dat Oosten in den geest der vaderen begroeten, waar de lichtgloed is opgegaan, die het teeken geeft des offers! dan zal men den rug keeren aan het gezegend Oosten, en gedragen zich als of men hierbinnen met de groote waereldorde daarbuiten niets heeft te maken!

Laatstelijk hebben we dan de kerk onderfcheiden, ten eerste, in hare Twee deelen — gelijk ze door Gregorius van Nazianze gekenmerkt worden: het Geestelijke en het Waereldsche, fymbolen van de Eeuwige, Hemelsche en van de Tijdelijke, Vergankelijke orde; de Oostelijke en de Westelijke helft. De laatste wordt, ten tweede, nog weêr verdeeld in het Schip en de Voorkerk: maar boven zagen we dat Richardus a S. Victore ook het geestelijke deel, het presbyterium, in zijn twee deelen erkent en verzinnebeeldt — namelijk het Sanktuarium of de autaarplaats, en het Choor. Dat zijn dus vier kerkdeelen. Wij hebben geene ruimte om eene gefchiedenis te geven van het kerkbouwfymbolisme, gelijk het zich gewijzigd heeft in overeen-ftemming met de veranderende ftoffelijke inrichting der kerken, maar we willen hier toch opmerken, dat bij de drie ftanden, van maagden, ingetogenen, en gehuwden, die Richardus in de kerk verzinbeeld vindt, hij er nog een vierden ftand begroet, dien hij door de onderkerk of krochtkapelle vertegenwoordigd acht, welke in zonderheid bij de romaansche kerken veelvuldig voorkwam [1]) — die vierde ftand is die der kluizenaars, welke in de duisternis der wouden en bergen hun Godgewijd leven doorbrengen, zoo lang de ijver hunner tijdgenoten hen niet tot middelpunten maakt van kloosterbroederfchappen of zelfs hen uit de woestijn op den Stoel van Petrus voert. Zoo vinden wij de lengte der kerk in tweën,

1) Zie o. a. „D. Warande", I, bl. 575.

in driën, in vieren, en in vijven gefcheiden. Maar ook in de breedte ondergaat de kerk hare noodzaaklijke verdeeling.

Te beginnen met de kleinste kerken — zondere men voorloopig, op den platten grond, het presbyterium aan de Oostzijde af; dan vervalt het fchip, door eene lijn, getrokken uit den middenpost der westdeur naar het middenpunt der choorbalie [1]), in twee helften: die genoemd werden de zijde der mannen, en de zijde der vrouwen [2]). De H. Chrysostomus beklaagt zich, dat de kerken niet zijn ingericht op een wijze, die ook zelfs het lichtste verkeer der beide geflachten in Gods huis onmogelijk maakt: maar dat is een wensch die heden niet vervuld kan worden [3]), zegt hij. Intusfchen, al was er later, in de middeleeuwen, aan het verkeer *met de oogen* geen ftoffelijk beletsel gefteld — de plaatsen der beide geflachten waren bepaaldelijk afgefcheiden. We mogen in deze machtige ftoffe niets meer doen dan het historische der zaak lichtelijk en in de hoofdpunten aangeven; het dikke nederlandsche boek te fchrijven, dat er aan gewijd behoort te worden, komt ons niet toe. We gaan dan, ter dezer gelegenheid, ook de verfchillende inrichting der oude kerken, voor *zitten*, *ftaan*, en *leunen*, zoo voorover als achterover (welk een en ander, evenwel, in zijne opmerkelijke gefchiedenis naar den loop der eeuwen en de verfcheidenheid der landen, nog heden zonder veel moeite zoû kunnen worden nagegaan), met ftilzwijgen voorbij. Genoeg, dat de mannen de eene helft, de vrouwen de wederhelft der

---

1) Meestal choorhek; dikwerf ook min of meer verheven galerij, oxaal (dat men van »doxale", »doxologie" afleidt, maar oudtijds ook »hoogfale" genoemd vindt), waar het Epistel en Evangelie in folemneele misfen gezongen wordt, en waar foms een orgel ter begeleiding van den Priester is aangebracht.

2) »Lib. Pontif." Vita Symmachi: »qui fecit oratorium a *parte mulierum*". Vita Sergii I: »Hic fecit oratorium intra basilicam B. Petri Apostoli, quæ est in *parte mulierum*". Verg. Amalarius, »De offic. eccl." III, 2: »Masculi ftant in australi parte et feminæ in boreali."

3) »Hom. LXXIII in Matth." LXXXIV »Mor." *Bibl. choisie des Pères* etc. Dl XXIV, 80. Georgius Rippel zegt er van: »Das Schiff oder Lang-Haus, welches zwar mit einer Mauer mittendurch unterfchieden war, auf desfen rechter Seiten die Männer, linckerfeits die Weiber dem Gottes-Dienst beywohnten." »*Alterthum, Urfprung und Bedeutung aller Ceremonien*" enz. 7e dr. 1764, bl. 436.

kerken, naar de lengte doorſneden, innamen. Reeds boven teekenden wij aan — en het gold daar de bazilieken — dat er een Matronæum en een Senatorium aan het oppereinde van het vierkant der oudste kerken gevonden werd: deze eereplaats, naar den naam te oordeelen beſtemd voor de aanzienlijkste van beide geſlachten, was tevens voor ſommige geordenden beſchikbaar [1]. Die beide plaatsruimten, waaruit later de transſept- of kruisarmen ontſtaan zijn, bevonden zich ter weêrszijden van het zich toenmaals verder in het middenſchip uitſtrekkend Presbyterium of Choor [2]. In over-een-ſtemming daarmede verbleven, als reeds werd aangemerkt, de mannen, bij goed georiënteerde kerken, aan de Zuidzijde van het ſchip, de vrouwen aan de Noordzijde. Had eene kerk drie beuken — dan waren de geveldeuren die in de beide zijbeuken uitkwamen, naar den oorſprong dier inrichting eigenlijk voor de leeken van beide geſlachten beſtemd; en de middendeur bleef voor de geestelijkheid. Aan de kerk van Tyrus, door Eusebius beſchreven, vertegenwoordigde vermoedelijk dat drietal deuren, even als bij de middeleeuwsche kerken, de Personen der H. Drievuldigheid [3]: de middendeur ontving dan de verklaring harer meerdere hoogte en rijker verciering uit de ariaansche gevoelens, die daar hun invloed gelden lieten en bij welke de Vader méer was dan de Zoon of de H. Geest. Eene kerk kan echter zeer geſchiktelijk eene grootere middendeur hebben — zonder dat hare orthodoxie hierdoor wordt verloochend: want de vergelijking is in de drievoudigheid der deuren — niet in hare hoogte gelegen. Het ſpreekt van zelf, dat, bij het minder getal geestelijke leden onzer tegenwoordige maatſchappij, de beſtemming van de middendeur (die te Chartres DE KONINKLIJKE

1) Zie bijv. de plaat in Von Quasts „Ueber Form, Einrichtung und Ausſchmückung der ält. chr. Kirchen".

2) Dit woord is rekbaar. Men ſtelt het tegenover ſchip der kerk, en dan beteekent het de geheele helft der kerk aan gene zijde der Balie van Gregorius van Nazianze. Men ſtelt het, binnen die helft, tegenover het ſanktuarium; men ſtelt het ook, met den naam van onderchoor, tegenover het presbyterium of opperchoor, waar de Priesters rondom den Bisſchop verbleven — vaak aan gene zijde van het autaar.

3) B. X. Hſt. 4.

genoemd wordt) wel veranderen moest; echter is het middenschip altoos, ook bij gelijke breedte en hoogte der drie beuken, het waardigste. Een aardig bewijs voor dit gevoelen levert ons een vrome en kunstlievende Bisschop van de Ve Eeuw.

De Heilige Cæsarius, Bisschop van Arles, een tijdgenoot van Keizer Theodorik den Groote, heeft, volgends de beschrijvers van zijn leven [1]), een vrouwenklooster met eene daaraan verbondene groote kerk gesticht. Omtrent het klooster vermelden zij, dat er meer dan één tak van beeldende kunst werd uitgeoefend — want, offchoon alle gewaden en bekleedselen voor de kerk verhaald worden van eenvoudig lijnwaad te zijn vervaardigd, onder het bestier der vrome zuster van den Bisschop — werden er ook rijke borduurwerken gemaakt, bestemd om ten voordeele der armen verkocht te worden, en afschriften van godgewijde boeken, die met al de kunst van schilder en schoonschrijver door de kloosterzusters werden opgeluisterd. Dat was in het begin der VIe Eeuw, en van de kerk-zelve wordt vermeld, dat zij in driën verdeeld was, en dat elk der drie deelen op naam van een verschillenden Heilige was ingewijd.

De Drie Deelen werden onder de bescherming van de H. Maagd Maria, van St Jan den Evangelist, en van St Martinus gesteld. Mariaas patrocinium namelijk werd aan het middenschip met de Autaarplaats verbonden, daar in Maria de H. Kerk gepersonificeerd wordt [2]), — dat van Mariaas geleider, van Mariaas nieuwen Zoon, van Joannes, waarschijnlijk aan den beuk welke naar het Matronæum voerde, om de bescherming van St Jan over de kloostervrouwen aan de plaats van Arles af te bidden, en om haar, in zijn persoon, Maria tot moeder te geven [3]), — terwijl dat van den beroem-

---

1) Tevens zijne leerlingen.

2) H. Paulinus van Nola, „Katholiek", D^l XXIX, bl. 334 en volg. en zie vooral de verheven beschouwingen van een onzer uitstekendste nederlandsche denkers in het zelfde tijdschr. D^l XXVII, 269 en volg.

3) „S. Jean n'est pas donné à Marie parce qu'il est Jean, fils de Zébédée, parce qu'il a des mérites personnels et qui lui sont propres; mais parce qu'il est le disciple, et le disciple chéri de Jésus-Christ; c'est-à-dire parce qu'il a les deux qualités qui appartiennent à tous les vrais fidèles, à tous les enfants

den Bisſchop van Tours, den weldadigen »Ridder" St Martijn, ter ſchutse en ten voorbeelde aan het Senatorium zal geſteld zijn geweest.

Van den mystieken zin der drie deuren, en hiermeê over-een-komende drie beuken, gewaagt ook de H. Paulinus van Nola. Van zijne vroeger door ons aangeduide kerk ſchrijft hij aan Severus: »Itaque in ipſis baſilicæ novæ ingreſſibus hi verſiculi ſunt:

»Alma domus triplici patet ingredientibus arcu,
Teſtaturque piam janua trina fidem".

en:

»Una fides, trino sub nomine quæ colit unum,
Unanimes trino ſuscipit introitu" 1).

Ook de H. Paulinus was een *Magister artium*, die beurtelings de dicht- en prozaveder en de teekenpen der bouwkunde hanteerde. Waar hij dus ſchrijft over beteekenisſen die hij legt in de richting en inrichting zijner bouwerken — daar zal toch wel de onwetende twijfelaar onzer dagen het recht niet hebben, te beweeren, dat de H. Paulinus niet bedoeld heeft, wat hij zeide te bedoelen in het oogenblik dat hij handen tot den bouw aan het werk had geſlagen! Waar met den Bisſchopsſtaf het kerkplan wordt voorgeteekend, en de mond het verklaart, daar zal men toch wel aan geene toevalligheid van over-een-komst tusſchen het beeld en het verbeelde kunnen denken! En toen later de bouwhutten met hare mysteriën aan den arbeid kwamen, en er meer huwelijken tusſchen de geometrie en het ſymbolismus in den ſchoot dier vrome broederſchappen en in de ziel harer Meesters en Overlieden geſloten werden *than are dreamt of in your* [*modern*] *philosophy* — wanneer men weet, dat een mystieke geest bij de geheele inſtelling voorzat, en dat vele geheimen met de meesters in het graf zijn gedaald — dan zal het toch wel zoo gants en

de l'Église: c'est pourquoi Jean les représentait tous, comme on l'a déjà dit plus haut avec Sylveira". Pater Ventura, »La Mère de Dieu, mère des hommes", bl. 164.

1) »Epist. ad Sev." XII, nu XXXII, n. 13 (uitg. v. Verona, 1736). Verg. »Felic. Natal." bl. 665.

al ongegrond niet wezen, als men achter de schoone vormen der Gothiek iets meer vermoed dan onze materialistische veelweters ons permitteeren te vooronderstellen!

Hoe 't zij — ook na de bovenstaande hoofdverdeelingen van de breedte en lengte der kerken in de monumenten-zelven te hebben aangewezen, mogen we vasthouden aan onze beweering: het Noorden en het Zuiden, het Oosten en het Westen had zijne beteekenis; en hoe stellig die beteekenis door de kerkvoogden en bouwmeesters geëerbiedigd is zal, uit onze verdere nasporingen, hoe langer, hoe duidelijker blijken.

Men houde bij dit ons onderzoek, en bij alle daarop gebouwde redeneeringen, echter in het oog, dat wij alleen maar van de hoofdverschijnsels en hoofdwaarheden, die regel maken, den lezer kennis doen nemen. Zoo, bij voorbeeld, komt de verdeeling der kerk in *vijf* beuken menigvuldig voor. Dat is eene uitbreiding van de verdeeling in driën. De vijf deuren, die men somtijds vindt, beschouwd als beelden van ons verkeer met de buitenwaereld [1]), komen zoo veel te nader aan de vijf zintuigen. In de vijf beuken ziet Kreuser de vijf boeken Moyses', die almede leiden naar het N. Testament, naar het Offer der Nieuwe Wet, naar het presbyterium der kerk, met de stralende kapellen; naar het Oosten; naar Christus, van Wien gezegd is: »Ecce Vir: Oriens nomen ejus" [2]): »De Opgang is zijn naam; onder Hem zal 't opgaan; en Hij zal den Tempel bouwen; en Hij zal den Heer den Tempel oprichten; en Hij zal de glorie dragen; en Hij zal zitten en heerschappij hebben op zijnen Stoel; en Hij zal Priester wezen op zijnen Stoel."

1) Bonanni, »Hist. templ. Vat." fol. 20.
2) »Zach." VI, 12; verg. III, 8.

III.

Vóor wij verder gaan, willen wij ons met den lezer in eene groote gothische kruiskerk verplaatsen. Tot dus verre hebben we, voornamelijk, van zinnebeelden gesproken, die in de onmisbare hoofdvormen áller welgebouwde christen kerken gevonden worden; daar zijn er van deze nog meerdere — maar om de symboliek der middeleeuwsche kathedralen vollediger te kenschetsen in het naauwste bestek, zullen we de bedoelde bizonderheden van kleinere kerken te zamen behandelen, als zij zich in de grootere voordoen.

In de doorlezen bladeren hebben wij ons de kerk nog maar in hare eenvoudigste afmetingen voorgesteld, namelijk als een lankwerpig vierkant, dat hoogte, lengte, en breedte heeft, met een lichten uitsprong (de apsis) aan de smalle zijde. Even aangeroerd hebben wij de kruising van twee beuken; met andere woorden, de dwars-in-elkander-schakeling van twee kerkhallen, bij het zien van wier platten grond men zich de schoone uitdrukking van Kreuser mag herinneren, dat de Christen slechts het vierkant van het Nieuw Jeruzalem over het vierkant van het Oude te leggen had, om de kerk van het Nieuwe Verbond te stichten, dat op het Oude berust [1]). In de eerste plaats doet zich het zoogenaamde grieksche kruis voor, waarvan de vier armen even lang zijn. In ons Westen heeft men het zinnebeeldig kruis echter nader aan de gedaante gehouden, waarmeê men zich het kruishout van Kalvarië voorstelde, en zoo is het geen wonder, dat de kruisvorm der kerken hiermeê eenigszins overeen-stemt. Bovendien — die kruisbeuk kwam van zelve voort uit eene verbreeding van het matronæum en senatorium, dat zich in de bazilieken links en rechts van het presbyterium bevond,

1) T. a. p. I, 39.

en daarom van het Oosten naar het Westen de zelfde diepte had als dit, wanneer men de zetelnis of apsis niet mede rekent. Door de meerdere diepte, welke men aan deze in de XIIe Eeuw begon te geven, en die in verband kwam met de genoemde verbreeding van het matronæum en fenatorium, werd de kruisvorm hoe langer hoe meer herkenbaar in de christelijke kerken. Ook riep het kruis, van ouds, reeds den vorm van een vierkant voor den geest. De H. Hieronymus zegt, in zijne verklaring van Marcus: »Wat is de geftalte des kruices anders dan het vierkant der waereld [1])" [bepaald door de vier windftreken]? »Aan het hoofd is de Zonnenopgang, de rechter hand gaat naar het Noorden, het Zuiden bevindt zich ter linker hand, en het Westen wordt aan de voeten gefteld." Met dus kruiskerk te worden werd het vierkante der kerk niet verzaakt. Vele kerken vormen bovendien hun kruis minder zichtbaar op den platten grond, dan door de middenfchip- en kruisbeukdaken, die met hunne lichtvensters vaak hoog boven de zijpanden oprijzen. Eerst dáar, in de hoogte, begint het kruis duidelijk uit te fchitteren. De verdeeling van het grondplan der bazilieken had trouwens, als wij boven aangaven, de kruiskerk reeds voorbereid. Bij de algemeene geestdrift, die het kruisgeloof te-weeg-bracht, is het geen wonder, dat men al zeer vroeg van kerken »in modum crucis" gewaagd vindt. »De Apostelkerk te Konstantinopel", zegt Kreuser, en ftaaft het met eene aanhaling uit Procopius, »was in 't kruis gebouwd"; en in het Westen is deze vorm even vroeg voorhanden als bij de Grieken [2]). Gregorius van Tours verhaalt, dat reeds de H. Bisfchop Namatius zijne kerk kruiswijze bouwde. Ook Koning Childeberts kerk, van het jaar 555, was even zeer in kruisvorm; en deze vorm blijkt daar even min ongewoon te zijn geweest als aan de latere kerken, die door Abt Fulrad tegen het

1) »Ipfa fpecies crucis quid est, nifi forma quadrata mundi? Oriens de vertice, Arcton dextra tenet, Aufter in laeva confiftit, Occidens fub plantis formatur". Hier. in Marc. In ons eerste hoofdftuk behandelden wij het vierkant der ondermaansche orde reeds eenigszins.

2) Ἐκκλησίαν σταυρωτήν.

einde der VIII[e] Eeuw, of te Fulda en elders gebouwd zijn." Trouwens was, volgends het treffend woord van Augustinus, de Besnijdenis het teeken des ouden Testaments »in latenti carne", het teeken des Nieuwen was het kruis »in libera fronte" [1]). Paulus had in niets geroemd dan in Christus en »Dien gekruist": dat woord was diep in de zielen der geloovige eeuwen gedrongen — en eene liefde voor het Kruis, eene vindingrijkheid om het te verklaren, te bevruchten, te vereeren, te genieten, waarvan velen zich tegenwoordig bezwaarlijk een denkbeeld kunnen maken, hield den geest onzer vaderen honderden jaren bezig; en het kruis was het zinnebeeld, aan welks kracht onze geheele nieuwere beschaving haar bestaan te danken heeft. Waar steden te vestigen, burchten te heiligen, woestenijen te bevolken waren — daar kwam de Bisschop en plantte het houten kruis [2]), ter plaatse waar het kerkaltaar zoû staan, en rondom de kerk, en rondom het klooster, en rondom de burchtkapel, verrezen Leiden, Utrecht, Nijmegen, Luik, Aken, Straatsburg; en aan de fondamenten der kerk, die dikwerf »erano cavati in croce verso Levante" [3]), verbonden zich op het engste de grondsteenen der scholen, waar de jonge volken zouden worden opgevoed en waar Europa de geestkracht zoû verwerven om de waereld aan zich te onderwerpen, en den laatsten triomf op de Christusloochening te bevechten door die kruis-tochten waarvan gezegd is »*que nulle ne réussit*, *mais que toutes réussirent*". De standaart van ons nieuw Europa en van de geheele nieuwere geschiedenis is inderdaad het *labarum* van Keizer Konstantijn, en in het »Teeken des Kruices" is de overwinning behaald. De woorden, die ons uit de Tweede Eeuw te gemoet klinken [4]): »bij elke schrede en elke beweging, elken ingang, elken uitgang, bij het kleeden en het schoeyen, in het bad, aan den disch, bij het licht, in de rust, en bij elke geliefde bezigheid, merkt de Christen

1) »Serm. CLX, § 6, aangeh. bij Kreuser, bl. 36.

2) Zie het »Pontificale".

3) »Storia del Duomo di Orvieto", door Pater Guilielmo della Valle Minor. Deze en talrijke andere wegwijzingen zijn wij aan het uitmuntend werk van Prof. Kreuser verschuldigd, I, 40.

4) Tertullianus † 216.

zijn voorhoofd met het kruisteeken"; die woorden zijn zelfs onzen katechismus-leerlingen niet onbekend, en Augustinus vraagt ons te-recht: »Wat vreest gij, Christen, wiens voorhoofd met het kruisteeken is gewapend?" [1]) En wáar vinden wij het kruis der Kerkvaders [2]), welks hoofd naar het Oosten heenstrekt, terwijl de rechter hand naar het Noorden, de linker naar het Zuiden, de voet naar het Westen wijst, duidelijker, waar algemeener verwezenlijkt dan in de honderden welgebouwde middeleeuwsche kerken [3]): want waar wenden die kerken hun oppereinde, het hoofd des kruices, heen? — Andwoord: naar het Oosten. Bevaar thands den Nijl niet langer, om te zien hoe de tempels der afgoden zich naar den stroom keeren; zweef, op de radervleugelen van den damp, slechts even den Rijn, de »hoostaêr der begaefde Europe" langs, en verheug u, rechts en links, in het gezicht dier talrijke kerken, wier kruishoofd, hoe de stroom zich kronkele, en welke »winden van leeringe" over de steden gaan, immer naar het Oosten trekt.

De zinnebeeldige verklaring van het kruis, waarmeê men zich voorhoofd, borst en schouders teekent, die we boven herdacht hebben, geldt tot zekere hoogte ook van de gebouwde kerken. Het volk in het schip streeft op, en draagt zijn offer naar God in het sanktuarium, ten Oosten; menig herinnert zich daarbij het woord van Elisæus, »doe de venster ten Oosten open"; want toen die geopend was, heeft Elisæus gezegd: »Schiet uit den pijl". En Joas, de koning, schoot; en Elisæus heeft gezegd: »Dat is een pijl van des Heeren zaligheid tegen Syrië" [4]): ten Oosten — dat is de weg voor de pijlen van het christen gebed. Maar, omgekeerd, daalt Christus ook door de lichtpoorte die voor allen »gesloten" blijft, behalven »voor den Prince" [5]), door dien gevel des Heiligdoms, die in de middel-

1) Op talloze plaatsen gewaagt die Kerkvader van dit heilig bondsteeken.

2) Niet slechts Hieronymus, wiens woorden hierboven zijn bijgebracht, ook Augustinus, ook de dichter Sedulius prediken het kruis met het »caput ad Orientem". Zie de plaatsen bij Kreuser, t. a. p. bl. 41.

3) »Σταυρὸς ἐκκλησίας θεμέλιος", Chrys.

4) »IV Reg.", 17. 5) »Ezechiël", XLIV, 2; XLVI, 1, 2, 12.

eeuwen te recht de »LUCIDA" de Lichte [1]), genoemd werd, op zijn heilig autaar: daar zijn de »vensteren... en de gesneden werken" [2]), door den »weg dier poorte, die Oostwaards ziet, is des Heeren Majesteit in den tempel gegaan" [3]). Hij is het, die komt, als de »deuren gesloten" zijn [4]); Hij is 't, met »ziel en lichaam" [5]), die »in het midden der zijnen komt staan, en hun te eten geeft"; Hij is het, die, als Verheerlijkte Zone Gods, van zijnen autaartroon hun »den vrede" [6]) brengt. Zoo daalt de Heiland in zijne kerken van het Oosten naar het Westen — uit de hemelsche orde in de aardsche, gelijk het in de lijn van hoofd en borst, bij het kruismaken, beleden wordt. Ook de lijn die zich van den eenen schouder naar den anderen beweegt, vindt men in de kerk te-rug. De noordelijke en zuidelijke armen van den dwarsbeuk of de transsepten namelijk vertegenwoordigen, met hunne portalen, de twee waereldstreken: het Noorden, waar Lucifer zijn zetel wilde vestigen [7]), waar de afgod Baäl was opgericht [8]), en waar de afgod Adonis beweend werd [9]), en van waar dan ook, gelijk de H. Hieronymus, in navolging van den Profeet Jeremias [10]), getuigt, »alle plagen over de waereld worden uitgestort"; en het Zuiden, »de deur", gelijk die Kerkvader zich uitdrukt, »des lichts en der warmte". Dat zijn twee wegen — dat vertegenwoordigt den staat der veroordeeling en den staat der zaligheid, even als de rechter en linker schouder in het kruisteeken. De Noordzijde der gothische kerken is dan ook in den regel de minst vercierde [11]). De Noordzijde, waar de zon nimmer schijnt,

1) Vincentius Bellov. »Spec." B. XI, hft. 18: »Absida Græce, Latine interpretatur Lucida, eo quod lumine accepto per arcum resplendeat". Kreuser, I, 86.

2) »Ezechiël", XL, 22. 3) Ibid, XLIII, 4. 4) »Joann." XX, 19.

5) »Lucas", XXIV, 39. 6) »Joann." t. a. p. 7) »Isaias", XIV, 13.

8) »Ezechiël", VIII, 3. 9) Ib. 14. 10) »Jerem.", I, 13, 14.

11) »Wer den Kölner Dom ansieht, merkt auf den ersten Blick, dafs die ganze Südseite äufserst reich an der Aufsenseite verziert ist, die Nordseite dagegen höchst einfach gehalten und der Ueberreichthum absichtlich vermieden ist. Die Absicht tritt klar hervor, wenn man sich nach Osten begiebt, wo der letzte Nordpfeiler noch einfach, der erste dabei stehende Südpfeiler reich verziert behandelt ist." Gelijk verschijnsel doet zich voor aan den Münster te Freiburg i. B., aan de keulener kerk der Minderbroeders, de kerk te Efs-

is de plaats der duisternis, der zonde [1]), der minderheid, der droefheid. Aan de Noordzijde bereidt men het H. Graf in de kerken [2]) en ſticht de Kalvariebergen [3]) — want op eenen ſteen aan de Noordzijde in het H. Graf werd het lichaam van den Heiland neêrgelegd [4]). Aan de Noordzijde ſtaat veeltijds de doopvont [5]), en wel het zij in de voorkerk, de plaats der boete en die eigenlijk nog niet dadelijk tot de kerk behoort; het zij onder den Noorder Toren of in eenige andere daartoe ingerichte kapel. Toegang tot de kerk-zelve behoort den ongedoopte niet onvoorwaardelijk gegeven te worden [6]). Aan de Noordzijde der kerkhoven is het niet goed rusten; men vindt daar weinig graven; of wel de zelfmoordenaars, de gebannenen en ongedoopten worden er bijgezet [7]).

---

lingen, de ſtiftskerk te Stuttgart, den St Ouen te Roaan, en aan vele andere kerken, in Frankrijk, Engeland, Duitschland en de Nederlanden. Zie Kreuser, t. a. p. bl. 114, het werk van Chapuy en Jolimont over de fransche kathedralen, de uitgaven der Camden-Cambridge Society, Eyck van Zuyl. „Bouwtr. der middeleeuwsche kerken in Ned.", Werken v. 't Hist. Gez. te Ut. B. Dl II, St. 1, bl. 103, 106 127, 130, verg. echter bl. 124, 132, 135, en Hermans' „Geschied. v. d. bouw der St Janskerk", *Kath.* Nov. 1853, ll. *e*, *f*. enz. De noordelijke toren te Mantes (Kreuser, t. a. p. bl. 175), te Roaan, te Senlis, ja zelfs die te Chartres (hoewel prijkend met een flamboyanten bekrooning) en elders is de eenvoudigste. Hier, te Chartres, is aan het Noorder portaal 's menschen val voorgeſteld. Te Reims hebben aan 't Noorder portaal de beelden de minste kunstwaarde. „Ann. arch." II, 245. „As a general rule, porches are situated on the south side of the nave." „A handb. of Engl. Ecclesiology", 1847, bl. 171.

1) „Die Baumeiſter drücken dieſen Gedanken entweder dadurch aus, daſs ſie die nördliche Kirchenſeite ſchmuklos bilden, oder die Kämpfe des Mittags gegen die Mitternacht, der Tugend gegen die Sünde, des Lichtes gegen die Finſterniſs dort anbringen." Godard en Kreuser. Zie den laatste, t. a. p. I, 540.

2) Bijv. in de hoofdkerken van Ments, Freiburg, Straatsburg, Weilburg aan de Lahn, enz. in kerken te Bilton, Cubbington, Exton, Clevedon, Woodleigh, Southpool, Hamscy, West-Wittering, Cowthorp, enz. („Handbook of Engl. Ecclesiology", bl. 64.)

3) S. Gereon te Keulen.

4) S. Bonaventura, „Méditations de la vie du Christ": vert. van Henry de Riancey, bl. 303. Ten Noorden van het H. Graf is ook de zoogenaamde *kerker* van den Heiland. Deshayes „Descript. des SS. Lieux".

5) „In eccleſiæ ingreſſu collocatus ſit fons baptiſmalis, iſque a ſiniſtra ingredientium parte". „Acta Eccleſiæ Mediol." bl. 108, volg. Kreuser.

6) Ongedoopte kinderen kunnen niet zonder heiligſchennis in gekonsakreerde kerken worden begraven. Richandeau, „Nouveau traité des saints mystères", bl. 132.

7) Neale & Webb, t. a. p. bl. 180.

Maar ziet nu, wat Christus door zijn kruisdood heeft te weeg-gebracht. »Was de fteen, dien de bouwlieden verworpen hadden, tot een hoekfteen en grondfteen geworden"— was de geneesmeester gekomen voor de kranken — kwam de Heiland om zondaars zalig te maken — ftortte hij zijne gaven voor kindren, vrouwen en tollenaars, voor de kleinen en minst geachten, het mildelijkst uit — ook in de waardeering van volken en waereldftreken bracht hij eene groote verandering. De H. Hieronymus zag, gelijk we boven opmerkten, in de voorftelling van Ezechiël, waar gezegd wordt, dat de volken, die door de Noorder deur binnenkomen door de Zuider trekken, terwijl, omgekeerd, die van de Zuider deur door de Noorder-uitgaan, eene figuur van den val en de veroordeeling der Joden en van hunne plaatsvervanging door de Heidenen. Het dunkt ons onmiskenbaar, dat deze befchikking Gods, bij de inrichting der nieuw gebouwde christelijke kerken op treffende wijze werd in het oog gehouden. Reeds bij de kerkwijding worden uit de hoeken der kerk twee lijnen getrokken, die een St-Andrieskruis uitmaken, befchreven met het grieksche en latijnsche alfabet, als vertegenwoordigende de verfcheidenheid der volken [1], de Joden en de Heidenen, het Oude en het Nieuwe Testament, die elkander kruisen zoo dat zij uitkomen aan de tegenovergeftelde zijde van hunnen oorfprong. De Christenen mogen met den pfalmist uitroepen: »Gij onttrekt mij aan de deuren des doods, opdat ik uwen lof aan de deuren van Sions dochter zoû gaan verkondigen." In de H. Mis beteekent het overdragen van het Boek, van de eene naar de andere zijde des autaars, bepaaldelijk het overdragen van het Evangelie aan de Heidenen. Dat is genoeg bekend. Men leest in de verklaringen der kerkplechtigheden, die in de laatste eeuw in Neder-

1) Durandus, I, 6; Kreuser: »Das griechifche Alphabet fchreibt er vom füdweftlichen Winkel links nach rechts oder Nordoften, das lateinifche Alphabet von füdöftlichen Winkel links nach rechts, kreuzweife, wie Jakob über Ephraem und Manaffe die Hände legte." »Das H. Mefzopfer" (1854), bl. 106. Chr. Faber begint »van het flincker (Noord-)eynde vant Cruys int Ooften, tot het rechter (Zuid-)eynde in 't Weften; ende daer nae van het rechter eynde int Ooften, tot het flincker eynde int Weften." T. a. p. bl. 71.

land zijn uitgegeven, altoos van de rechter en linker hand; vroeger, toen de kerkbouwregels beter opgevolgd werden en de traditiën levendiger waren in de harten der geloovigen, ſtelde men zich met deze op bloot inwendige, huiselijke beſchikkingen, berustende demonstratie niet te vreden; maar had het voordeel, door de juiste richting der kerken, de plechtigheid met deze woorden te kunnen omſchrijven: »men draagt het Evangelieboek over van het Zuiden naar het Noorden"— zeker eene handeling van wijder ſtrekkende beteekenis. Kerkelijke ſchrijvers verſchoonen de verkeerde richting der kerken door te zeggen, dat, als er in de Rubrieken van Oosten en Westen ſpraak is, dit doorgaands van een denkbeeldig Oosten en Westen moet verſtaan worden [1]; maar men begrijpt lichtelijk, hoe veel grootscher en indrukwekkender de voordracht van het Evangelium is, wanneer deze inderdaad, en over-een-komstig de bedoelingen van ver de meeste kerken, ſedert de IX[e] Eeuw, tegen het Noorden, als een zinnebeeld der duisternis, gericht wordt, dan wanneer de Diaken in de H. Mis zich maar juist zoo houdt, als of hij tegen het Noorden ſprak: want ja, in verſchillende eeuwen heeft het vroom gebruik der Kerk op vele plaatsen gewild, dat het Evangelie tegen het Noorden zoû gelezen of gezongen worden, om daarmede de machten der duisternis te keer te gaan [2]. Dit is, bij de beſchrijving van den ideaal-tempel des H. Graals, die als

1) Gerlach Vinitor, »Compendium ſacrornm rituum et cærimonarium," Keulen, 1685, Tit. V, bl. 137.

2) S. Remy d'Auxerre ſchrijft omtrent het jaar 882: »Verba evangelii levita pronuntiaturus CONTRA SEPTENTRIONEM FACIEM VERTIT, ut oſtendat et annuntiationem ſpiritus ſancti contra eum dirigi, qui ſemper ſpiritui ſancto contrarius extitit"; aang. bij Lebrun, »Uitlegging enz. van de H. Misse", Dl II, art. VII. Daarentegen ſchijnt men in nog vroeger tijd vrij algemeen het Evangelie tegen het Zuiden gelezen te hebben: toen verbond men daaraan eene andere zinnebeeldige beteekenis dan de latere. Het weifelen der oriënteering met den gevel of met de apſis zal echter ook hier zijn invloed gehad hebben. Zoo zegt het »Dienstboek" van Mont-Casſin, op de eene plaats dat men zich naar het Noorden, op de andere dat men zich óf naar het Noorden óf naar het Zuiden zal keeren. Lebrun, t. a. p. bl. 271. Ook Lebrun meent intusſchen te mogen aanbevelen, dat het Evangelie naar het Noorden gelezen worde.

rotondebouw vereenigd met de gothische kruiskerk wordt afgeschilderd, niet uit het oog verloren:

"Drei war'n der Pforte, nicht mehr fonder Wahne:
Die eine gen dem Orte der Welt das man da heiffet Meridiane,
Die ander' die hatt' Ausfahrt gen Occidente,
Die dritt' gen Aquilone, von dannen kommt uns felten gut
Prefente." 1)

Van die bezwering der »flechte gefchenken uit het Noorden", heeft dan ook deze hemelftreek, in georiënteerde kerken, en als de Priester ten autaar klimt aan de zijde des volks, den naam van de Evangeliezijde verkregen. Aan het autaar, waar Christus troont in zijn heerlijkheid, komt dit trouwens over-een met de rechter of opperzijde van den Heiland, die met het gelaat naar het volk is gekeerd: »oculi ejus fuper gentes". Dáar is de macht van het Noorden of der duisternis geheel gefnuikt; daar is de geheele herftelling van het geflacht der Heidenen volwrocht.

Aan de Noordzijde van het kruis ftond (en staat op christelijke tafereelen) de »Mater dolorosa", zich vereenigende met haren lijdenden Zoon, die het Offer aan Gods rechtvaardigheid opdraagt, ter voldoening voor de zonden der menschen. Daar wordt van de Eva, van de vrouw, de fchuld wechgenomen, die zij in het aardsche Paradijs had op zich geladen, en waaronder hare dochteren zoo vele eeuwen gezucht hebben. Meer geftraft en vernederd dan de mannen, is de herftelling der vrouwen in de zelfde mate luisterrijker en van nog grooter gevolgen: Éene, bij uitnemendheid gezegend onder allen, heeft voorrechten verworven, gelijk ze geenen man gefchonken zijn. Maria ftaat aan de Noordzijde des kruices; hare dochteren vergaderen, gelijk de aloude rangbepaling het voorfchrijft, ter kerk, als alomme, aan de linker hand des mans 2), die het hoofd is; zij ftaan in Gods huis aan de Noordzijde: maar die Noordzijde is de rechter hand van Christus: aan die Noordzijde vertoont zich (in christelijk beeldwerk) achter het kruis de zon, als het

1) "Titurel", uitg. van San Marte, Kap. III, 91. "Wolfr. v. Efchenbach", II, 147. Maar zie eerst Sulpiz Boifferée in de "Abhandl. d. Münch. Akademie", 1835, D. I.

2) "I Tim," II, 12—14. "Ephes." V, 23.

teeken der herwonnen genade; aan die Noordzijde ftaat de doopvont, die als onder de fchutse der vrouw is gefteld, onder de fchutse van haar die de kinderen ter waereld brengt en in Gods kerke. Gezien van de aarde, uit de waereldsche orde, uit het fchip der kerk, is dus de Zuidzijde de rechter kant, de hoofdkant, daar draagt de bouwverciering ook van binnen en van buiten de bewijzen van. Maar gezien van een hooger ftandpunt, in verband met hemelsche befchouwingen, gezien van Kalvarië en van den Olijfberg, gezien uit het hooge choor, het fanktuarium der kerk, dan is de Noordzijde de meest bevoorrechte — het is de rechter hand van Christus, de zijde des begenadigden moordenaars, der Gezegende onder de vrouwen, het is de Evangeliezijde, de zijde, waar, in den jongsten dag de fchapen en lammeren geplaatst zullen worden, en waar, fints de zetel des Bisfchops niet meer in de diepte der apsis is opgericht, de troon van hem aan wien de herderftaf ter weiding der fchapen en lammeren in eenig deel der Algemeene Kerk werd toevertrouwd, ook werkelijk geplaatst is. Eigenaardiger plaats is den Bisfchop, den Epi-Skopos, den Opziener van wege Gods Voorzienigheid, den waker voor de zuiverheid der Evangelische Leer ook niet aan te wijzen — dan ter Evangelie-zijde. Volgends het hedendaagsch ritueel *blijft* zelfs, binnen het presbyterium, aan de plaats ter linker hand des genen, die in de kerk treedt, de hoogere rang verzekerd, hetzij daar het wezenlijke of alleen het denkbeeldige Noorden gevonden wordt: zoo wanneer de Priester wat men noemt *achter* het autaar ftaat bij de H. Offerande en dat zich dus de Evangeliezijde bevindt aan de rechter hand des volks, worden in het choor achter den Priester (in de apsis) de plaatsen ter linker hand des volks en dus ter Epistelzijde voor de hoogere gehouden [1]). Ja, God heeft den Heidenen zoo veel vóor gegeven, dat, in het kerkgebruik, federt de Ve Eeuw, hun Apostel — Paulus — de hooger hand heeft, offchoon Petrus

---

1) Giuseppe Baldeschi en Abbé Favrel, «Cérémonial selon le Rit romain", uitg. van Pr Le Vavasseur, Pl. 4. Verg. Pl. 3.

het Opperhoofd der Kerk is [1]). Aldus op het zegel van den visſchersring; aldus op talrijke italiaansche muzief- en fresko-ſchilderijen; aldus in de vroegere hoofdkerk van Straatsburg: Paulus ſtaat ter rechter hand van Petrus; en als de Heiland in hun midden ſtaat, komt Paulus bijna altijd ter zijner rechter, en in de kerken, aan de Noordzijde voor [2]).

Voor zoo ver wij kunnen nagaan worden de ambonen des Evangelies, welke nog in enkele romeinsche kerken beſtaan, aan de Zuidzijde gevonden [3]); trouwens ook in andere kerkprovinciën las men vroeger het Evangelie naar de Zuidzijde — gelijk wij boven opmerkten.

Maar bij die vastgebouwde ambonen, met hunne twee zich Oost- en Westwaards ſtrekkende trappen, maakt zich dan ook een geheel bizonder ſymbolismus geldend. De Caumont bewijst de waarſchijnlijkheid, dat er aanvanklijk niet meer dan éen ambo in de kerken was [4]), en het aftreden van den Diaken, langs een anderen weg dan zijne opſtijging, wordt voor eene herinnering gehouden van de reis der Drie Koningen, die langs een anderen weg naar hun land keerden [5]). Lag het voor de hand in de plechtigheden, waarmeê het H. Sakrificie der Mis voltrokken wordt, beelden te zien van het lijden Christi, het is geen wonder, dat men in de verſchijning van Christus op onze altaren tevens talrijke pun-

---

1) Petrus en Paulus worden doorgaands ſamengenomen, en ſtellen alweêr de beide helften des menschdoms voor: maar Petrus is de meeste: de bekende ſchriftuurplaatsen behoeven daarvoor niet bijgebracht te worden. Somtijds wordt Petrus ſchier als identiek met de Kerk aangeduid: „Petrus Ecclefia"; „typus Ecclefiæ; „figuram portaret Ecclefiæ"; „Eccleſiam, cujus perſonam Petrus geſtat": alles bij Aug. Zie Kreuser, „Chr. Kirchenb." II, 99—101.

2) Durandus, „Rat." B. I, hſt. 3; VII, 44. Grandidier, „Essais", bl. 12, maar vooral de „Revue de l'art chrétien", 1857, bl. 403 en volg. Men heeft daar echter Paulus' titel als „Apostel der Heidenen" onopgemerkt gelaten; niet-te-min leert de Bisſchop van Ostia reeds dat Paulus, zone Benjamins („Rom." XI, 1) de Benjamin van het Nieuwe Verbond is, de laatste zoon, de laatste Apostel, op wien ook de text „Gen." XLIX, 27 past; terwijl *Benjamin* (בנימין) tevens zoon van de rechter hand beteekent.

3) In San Clemente, S. Lorenzo *f. l. m.*, in Sta Maria *in Cosmedin*, en, vroeger, in de oude St Pieter; ook de preêkſtoel in SS. Nereo ed Achilleo.

4) De Caumont, „Hist. de l'archit. rel." bl. 19, 20.

5) Matth. II, 12. Zie Kreuser, „Kirchenb." 104.

ten van over-een-ftemming vond met geheel zijn heilig leven. De mystiesch dichterlijke geest van den geloovige werd getroffen door de over-een-komst der benaming van het oord van 's Heeren geboorte, *Bethlehem*, dat broodhuis beteekent, met de beftemming en beteekenis van het Heiligdom, waar, onder de gedaante van Brood, het godlijk kind van Bethlehem zich tegenwoordig ftelt. Franciscus van Sales en Pater Hazart, Godgeleerden die tot de nieuwere tijden behooren, vergelijken nog altijd de kerk bij Bethlehem [1]), en ouden van dagen heugt misfchien de Kerstmisplechtigheid nog, toen het kind in eene vercierde wiege, onder het gezang van de lieflijkste liederen, aan een zilveren ketting door de ter kerk vergaderde geloovigen *gewiegd* [2]) werd. En als de H. Chrysostomus over de vergelijking der kerk met den ftal van Bethlehem en van de H. Eucharistie met het nieuw geboren Kindeken fpreekt, zegt hij, dat hier de zelfde Heiland voor ons verfchijnt, »niet in een ftal, maar in Gods eigen paleis; niet op een kribbe, maar op den autaar, niet tusfchen de armen zijner moeder, maar tusfchen de handen des Priesters, niet tusfchen twee beesten, maar tusschen duizenden Engelen, die om den autaar ftaan." Uit hoofde dezer laatste opmerking is het voorftellen van Engelen om het hooge choor, zoo van binnen als van buiten, gelijk aan den Dom van Keulen [3]), hoogst eigenaardig, en even zoo, gelijk op den Dom van Milaan, het omgeven van het beeld der H. Maagd door een hofftoet van engelen en fterren. Maria (behoeft het herinnering?) is op het allerinnigst aan de verfchijning van den Godmensch op aarde, aan het werk der verlosfing, en aan de Godsdienst, die Hij gesticht heeft, verbonden. Aan de Evangeliezijde, aan de zijde der vrouwen, doorgaands, wordt de fakristij gevonden [4]).

1) »Triomph" bovenaang. bl. 432.

2) »O. en N. Kerstliederen", N° L en LXXXI, onder vergel. van de opg. bron, bl. 310.

3) Kreuser, t. a. p. I, 568; zie ook den Bon de Roisin, in de »D. Warande", *partie fr.* I, bl. 54 en volg.

4) Bij de Grieken was het *dulapion* of *diakonikon*, dat tot berging van het grovere kerkgeraad, kolen, wierook, was, enz. diende, ten *Zuiden*; het *proskomide*, de kleedkamer der priesters en bewaarplaats der gewijde vaten, ten *Noorden*. Kreuser, t. a. p. I, 143.

Dit vertrek, beſtemd voor de bewaring van het kerkgeraad en de kleeding der geestelijken, wordt, in verband met de uittocht des Priesters, als hij het H. Offer gaat opdragen, sedert vele eeuwen voor eene figuur van Maria gehouden, als uit wie de Heiland de gedaante eens menschen aannam. Het is uit de ſakristij, dat de Priester, bekleed met de insigniën van Christus' Lijden in de kerk treedt, om de Mis te doen, even als de Heer uit Maria geboren werd, om het eeuwig gezegend zoenoffer op te dragen [1]). Zoo zegt onze Maerlant, of een zijner tijdgenoten, ſprekende van Maria:

„O Iohan ewangeliſte
Du waerſt behoeder ende ſacriſte
Der camer daer God in lach"\.... [2])

Bij groote kruiskerken loopen de zijbeuken doorgaands, aan genen kant der transſepten of kruisarmen, achter het choor heen, en om dit pand, dat in plan een hoefijzervorm vertoont, rijen zich kleine naar buiten gebouwde kapellen aan-een, welke als een lichtkrans van ſterren zijn om het kruishoofd of ſanktuarium. Niet zelden bevinden zich ook kapellen in de kruisarmen en deze allen, in verband met de doop- en uitvaartkapellen aan het Westeinde, ſchijnen, bij voortzetting van de gelijkenis des kruices, de doornekroon en nagelwonden te vertegenwoordigen. Dit kan niet vreemd klinken voor wie met de tedere eeredienst, aan de wonden des Zaligmakers ſedert eeuwen gewijd, vertrouwd of althands bekend is. Waar de zetelplaats is van het voorwerp der aanbidding en waar de gelegenheid ter aanbidding wordt aangeboden, ligt het verband tusſchen die beiden niet verre. Den zoeten tweeſtrijd der godvruchtigen, werwaart zij zich eerder zullen keeren, of tot de voeten of tot het hoofd van den dooden Christus, wordt door

1) Durandus, t. a. p. Vier eeuwen later: „De ſacristye daer den Prieſter ſich cleedt met de Prieſterlijcke cleederen", is „Het heyligh Lichaem van Maria, alwaer Christus ſich becleedt met ſijn alderheyligſte Menſcheyt." „Ghesantſchap vande ziele tot haeren Godt" enz., „naer twintigh-mael herdruckt geweeſt te ſijn inde Franſche Tale, overgeſet inde Nederduytſche door Fr. Hieron. vanden Kerchove, *Carth.* t'Antw. 1700", bl. 18. Zie ook Kreuser, I, 544.

2) „Van O. H. Wonden", ſtr. 10. uitg. d. Mr L. Ph. C. v. d. Bergh.

de kruiskerk, in hare menigvuldige bedeplaatsen, oplosfing en voldoening gegeven.

Dat de as der kerken doorgaands in het choor een weinig zijdwaards wijkt, wordt algemeen verklaard als eene afbeelding der neiging van het hoofd des Verlosfers, bij het uitfpreken der laatste kruiswoorden. Sommigen echter beweeren, dat deze afwijking der as van de rechte linie meer naar het Zuiden, dan naar het Noorden plaats heeft [1]). Zoû men hieruit misfchien moeten opmaken, zoo de noordwaardsche neiging het hoofdbuigen van den ftérvenden Christus vertegenwoordigt, dat men, met de zuidwaardsche, de richting van het heilig hoofd heeft willen uitdrukken, toen de Heiland met galle en edik gelaafd werd? [2])

Onder de kapellen, die om het presbyterium uitftralen, komt doorgaands eene eenigszins aanzienlijke voor, die gewijd is op naam van Maria. Ieder, die ooit een oog heeft geflagen in den geringsten »catechismus" of »christelijke leering", weet, dat het H. Sakrificie der Mis als het middenpunt der Godsdienst wordt befchouwd, en dat tot de theologische definitie van het *Sakrificie* onder anderen behoort, dat het alleen aan God wordt opgedragen; men zoû dan ook meer dan onnoozel moeten zijn, om een twijfel te opperen deswege, of de Missen in de kapellen der Heiligen worden opgedragen aan den eenigen, eeuwigen, alwijzen en liefdevollen Schepper van Hemel en aarde. Christus is in al die kapellen offer en offeraar; God is het voorwerp van al die offeranden. Maar ook met het fymboolftelsel, het ftelsel van ontleening, verbeelding,

1) De bekwame, maar weinig fymboliesch gezinde Heinrich Otte, in zijne »Grundzüge", bl. 23.

2) De Heer Kreuser acht de neiging des hoofds van den stervenden Verlosser reeds afgebeeld door de vaak Noordwaards wijkende heilige linie *over haar geheel.* Wij hebben hierop te-rug te komen. Bij De Caumont vindt Prof. Kreuser, voor dit gevoelen, geen fteun. De fransche kunsttheorist haalt alleen het feit aan, door ons hierboven vermeld; en heeft die *breking* der kerk-as, bij meer dan honderd kerken der XIIIe en XIVe Eeuw waargenomen; ook brengt hij met ons zinnebeeld in verband het overhellen van den noorder kerkmuur, terwijl de zuider loodrecht ftond. Aan talloze dorpskerken merkte hij deze bizonderheid op (»Archit. rel." bl. 401, 402).

afſpiegeling hangt ſamen, dat men tot God nadert langs velerlei wegen en aan de hand van velerlei vrienden Gods. De liefde tot God is niet minder vindingrijk dan de liefde der toekomstige bruid en bruidegom hier op aarde, en gedwongen als wij zijn om, in dit ſtof, door ſtoffelijke woorden, tonen, en vormen ons gemoed uit te ſtorten en onze denkbeelden wezen te geven, verzint de hemelsche liefde geen minder ſchoone bloemenſpraak, geen minder tedere vensterliedekens, bedenkt geen minder geestige grepen [1], draagt geen minder frisch gekleurde »lieverye", bedient zich van geen minder welgekozen raadslieden, gidsen en bemiddelaars, dan de waereldsche liefde, om langs den zoetsten en zekersten weg den Geliefde te naderen, en in formen die ons eigen hart het meeste voldoen, Hem te vieren, te danken, te loven, en nieuwe genaden te vragen. Heel het »glorierijke choor der Apostelen", de »eerwaardige ſchare der Profeeten", het »ſchitterend heirleger der Martelaren", de »blanke rei der blijzingende Maagden", heel de »vergadering der Belijders" en de »klaar blinkende ſlagorden der Engelen" worden beurtelings genoodigd om den leden der ſtrijdende Kerk op aarde hulpe te komen bieden, bij het prijzen en loven van den Heer van leven en dood en bij het bevechten van den vijand onzer zielen. Waar dan ook de kapellen der Heiligen rondom het kruishoofd (*le chevet de l'église*) geſchaard zijn, daar zijn ze doorgaands geſticht door personen of korporatiën, welke die Heiligen uit eene of andere aanleiding tot hunne bizondere patronen hebben verkozen en welke daar bijeen-komen om gezamendlijk met hun vereeuwigden vriend en beschermer — die ze daartoe op het vurigst aanroepen — hulde te brengen aan het Kruislam. Het laatste woord der gantsche Heiligenvereering is altoos met Ambrosius en Augustinus:

»Te Deum laudamus!
Heilig, heilig, heilig
Is de Heer God der heirscharen.

1) Zie bijv. den »Geeſteliken boemgaert" — advents-beſpiegeling, van een nonnetjen der XIIIe Eeuw, naar verſchillende bronnen uitgegeven door Mr L. Ph. C. v. d. Bergh en door den Hr Edw. Even, respektievelijk in de werken der Leidsche Maatschappij, en in den »Katholiek" (1853).

De Hemelen en de aarde zijn vervuld van de grootheid uwer glorie.
Gloriosus chorus apostolorum,
Turba venerabilis Prophetarum,
Exercitus fulgens Martyrum celebrant laudationes tuæ."

De grootere aan de H. Maagd gewijde kapel, waarvan we boven begonnen te fpreken, ligt fomtijds Noord- of ook wel Zuidwaards van het Presbyterium en in de zelfde richting, maar, bij groote kerken, meer malen en regelmatiger ten Oosten recht achter het hoofdaltaar, met dien verftande, dat ook hier de chooromgang het presbyterium van de genoemde middenkapel affcheidt. Aanvankelijk algemeen, thands nog flechts bij uitzondering, was, zoo als wij zeiden, in de diepte der choornis de plaats van den Bisfchop, de zetel eens gezachs, dat in naam van Christus wordt uitgeoefend. Bij de veranderde inrichting der kerken heeft daar, bepaaldelijk federt de XII[de] Eeuw, het hoofdaltaar zijn plaats gevonden, dat vroeger meer naar het midden der kerk ftond; maar als in herinnering en vergoeding voor het daar wechvallen van den zetel des leidenden en befchermenden gezachs, is nu achter het hoofdaltaar, maar in een lager kerkpand, en dus zonder de aangewonnen Lucida van het fanktuarium te fchaden, een troonzetel gefticht, ter eere en gedachtenis van de H. Maagd: wij bedoelen de genoemde Mariakapel. We hebben boven van Durandus vernomen, en weten door dagelijksche opmerking, dat de kerken, zetels van Bisfchoppen, bij voorkeur aan de H. Maagd werden gewijd. De Bisfchop heeft dus op hoogst eigenaardige wijze zijne kathedra aan gene zijde van den autaar ingeruimd aan haar, die beurtelings zelve de *Sedes Sapientiæ* (als waar de »Wijsheid des Vaders" in gerust had), de *Thronus regalis* (de Troon des Konings [1]), de nieuwe *Fœderis Arca* [2]) (de wezendlijke Bondsark), door de H. Kerk genoemd wordt. Daar geurt de *Rosa mystica*, voor wie alweër niet zijn als de heidensche afgoden [3]), daar

1) S. Greg. Thaumat.

2) „Arcam autem, quid, nisi fanctam Mariam dixerimus?" H. Ambrosius. „Nova fœderis arca, in qua descendens Spiritus Dei requierit." H. Andræas van Crete.

3) „Nares habent, et non odorabunt." Ps. CXIII, 6.

blinkt de *Stella matutina* in zachten glans: daar houdt het christen gemoed zich bezig met de overweging van al wat er bevat was in dat *Vas spirituale* — een eerenaam, die alleen zin heeft, voor wie het verheven gebruik der autaarvaten kent; daar luistert de *Mater amabilis* naar de verzuchtingen harer kinderen, en betoont zich een »troosteresſe der bedrukten". Om vele redenen, die het niet van deze plaats is te ontwikkelen, wordt Maria de Koninginne der Heiligen genoemd; reeds uit dien hoofde komt háar de eereplaats onder de Heiligenkapellen toe; maar zij heeft hoogere aanſpraken. Maria vertegenwoordigt de Kerk — gelijk wij boven aangaven; ook de gebouwde kerk is eene figuur van de gemeente der geloovigen; van een anderen kant beſtaat er nóg eene analogie tusschen onze heiligdommen en de Moeder Gods. Zij ligt voor de hand, en is door de heilige Vaders der Kerk van eeuw tot eeuw erkend en gehuldigd. Ziehier den »Goeden dagh", dien onze voorouders aan de H. Maagd plachten te »geven":

»Ave Filia Dei Patris,
Ave Mater Dei Filii,
Ave Sponsa Spiritus Sancti,
Ave TEMPLUM TOTIUS TRINITATIS." 1)

Meerder uitlegging behoeft dit niet. De relieken der Heiligen worden dikwerf bewaard in ſchrijnen, die den vorm eener kerk hebben; Paulus leert, dat de lichamen der geloovigen TEMPELS zijn van den H. Geest [2]: in welke mate Maria dit méer was dan iemant behoeft geene aanwijzing, en niet oneigenaardig zal men haar, die de tempel der H. Drievuldigheid wordt genoemd, door eene kleine kerk gehècht aan de groote vertegenwoordigd vinden. Men heeft Maria eene plaats bereid aan de Oostzijde van het hoofdaltaar, dat Christus verzinnebeeldt, om dat zij de Dageraad genoemd wordt van de Zon der Gerechtigheid, haren godlijken Zoon, en dat de dageraad de zonne vooraſgaat. En nu — na deze uit-een-zetting, zal het ons nog

1) »Ghesantſchap", bovenaang. bl. 12. »Templum Divinitatis" zegt de H. Ephrem, in zijne oratio »De laude Deipar."
2) »I Cor." VI, 19 III, 16.

niet verwonderen, wanneer iemant het woord neemt met den Hoogepriester der »Gulden Legende", bij de uitvaarte van Maria, en roept: »Ziet, welke eere wedervaart aan het TABERNAKEL des Genen die verbijstering gebracht heeft onder ons en onze natie!" [1]).

Wordt het hoogste ideaal des Christendoms, de »Mater pulchræ dilectionis" aan de uiterste Oostzijde der kerk vereerd — aan de ingang ter West- of Zuidzijde, ook wel buiten, daarvoor, ontmoet men dikwerf een Heiligenbeeld, dat, voortschrijdend *door het water*, bestemd is om ons moed te geven tegen wind en stroom op te zeilen, en vooral, tredend in het schip der kerk, ons te doen werken naar ons beste vermogen, om dat schip Oostwaart heen, door het baldrende weêr, te helpen vooruitbrengen [2]). Het is het beeld van Christophorus — den Christusdrager, van Keizer Justinianus' tijden tot Keizer Jozefs een der populairste Heiligen. En inderdaad, Christus moedig langs de klippen der waereld te dragen en door de branding der hartstochten, is onze eerste, onze algemeenste, en, wel verstaan, ieders eenige plicht. Christophoren — Christusdragers — zietdaar wat wij behooren te zijn; en wie dat naar waarheid is, geen Diomedes met zijn huisgod, geen Æneas met zijn ouden vader beladen, zullen vruchtbaarder door het leven zijn gegaan dan hij. Dat wisten onze vaderen zoo wel, dat zij stellig geloofden, dat wie Christophorus maar aanzag dien dag geen slechte dood zoû sterven [3]).

Maar wat moeten wij doen, om, als Christopher, Christus werkelijk en zonder zwichten door het leven te kunnen dragen? — Moedig, - krachtig, - vóor alles, waakzaam zijn. Daarom staat de waakzaamheid in top der kerktorens; daarom staat ze niet zelden aan de deur, in de gedaante van een

1) Jac. de Voragine, »Aurea Legenda"— volgends de kollatie van texten en de keurige vertaling van Gustave Brunet, »La légende dorée", Parijs, 1850, I, 273.

2) »Ecclesia natat in altum seculi." Ambros. »Serm." II.

3) »Christophori sancti speciem quicunque tuetur,
Ipsa namque die non morte male morietur."

Talrijke voorbeelden bij Kreuser, t. a. p. I, bl. 139, II, 131, 132.

leeuw. Moedig en ſterk is de koning der wouden; maar vooral waakzaam; men zegt dat hij ſlaapt met open oogen [1]).

Daar de kerk eene afbeelding der waereld is — de woonplaatse eener maatſchappij — eene ware ark van Noë (gelijk er inderdaad kerken gevonden worden, wier dak met de geſchiedenis van dezen vromen bouwmeester en ſtuurman beſchilderd was [2]) — zoo is het geen wonder, dat men haar ten allen tijde met de wezens bevolkt heeft, die in haar ſchenen thuis te behooren. Offchoon men reeds in de oudste kerkelijke geſchiedenisſen van gegoten en gehouwen beelden gewaagd vindt — zoo beſtond tot in de XI[e] Eeuw de verciering der kerken toch hoofdzakelijk uit ſchilderwerk, ſtikwerk en inlegwerk. Slechts allengs nam de beeldhouwerij, in zonderheid voor de buitenwanden, de plaats der ſchilderkunst in. Zestermann verzekert, dat, volgends den H. Paulinus van Nola, in 398 de geheele beſchildering eener kerk nog zelden geſchiedde [3]), maar wij lezen wel, dat Konstantijn den Bisſchoppen kostbare marmers en goudplaten ter verciering zijner, nieuw gebouwde kerken aanbood [4]). Onder Karel den Groote was het beſchilderen der kerkwanden met leerzame en ſtichtende beelden bepaald voorſchrift [5]); en in de eigenlijke middeleeu-

1) „Le lion tient sous une de ses pattes une tête de bélier, comme une multitude de lions placés à l'entrée des portes des églises en Italie et ailleurs." „Bulletin mon." 1846, vol. XII, bl. 705—707. „In der alten Gereonskirche zu Köln ſtehen noch jetzt zwei Löwen neben der Thüre." Kreuser, t. a. p. I, 124.

2) Kreuser, II, 354.

3) Aug. Chr. Ad. Zestermann, „Die antiken und die chr. Basiliken," bl. 118.

4) Eusebius „Vita Const." B. XXXI, XXXII, hft. III en Theodoretus „Hiſt. eccl." I, XVII: „Aan Macarius, Bisſchop van Jeruzalem: Meld mij welke marmers en welke zuilen Gij begeert, opdat ik ze U doe overbrengen. Ik zal gaarne vernemen, of Gij oordeelt, dat de kerk beſchoten moet worden, of niet. Want, indien zij beſchoten moet worden, zal men ze met goud kunnen bekleeden. Bericht, ten ſpoedigste, aan de ambtenaren, die ik U genoemd heb, het getal werklieden en de geldſommen die noodig zullen zijn, en welke de ſchoonste en rijkste marmers, kolommen en cieraden zijn, opdat ik het ſpoedig wete. Ik bid God, mijn zeer beminde broeder, dat Hij u beware."

5) Alfred Michiels prijst de „Geſchiedenis der middeleeuwsche schilderkunst" van Éméric David in zonderheid om hare trouwe en volledige berichten, wegends de ſchilderkunst onder Karel den Groote. Men leest bij David, dat door dien grooten Keizer de gewoonte der inwendige kerkbeſchildering zich, door eene wet bevestigd zag:

wen lezen wij, dat de kerken naauwelijks éene enkele »witte ~~versierde~~ plek" konden aantoonen [1]). De bewoners der Hemelen: de Engelen in hunne negen choren, ieder gecharakterizeerd in zijne bizondere bediening, de Aartsvaders, Profeeten, Apostelen, Evangelisten, Martelaars, Belijders en Maagden, allen worden naar rangorde in de kerk voorgesteld. Ook levende personen, en typen uit de geschiedenis, worden niet zelden in de venster- of muurschilderingen, in het beeldwerk van binnen en van buiten afgebeeld: altoos met waarneming der waardigheidsregelen, in den loop van dit betoog ontwikkeld [2]). Men heeft, in de christelijke eeuwen nimmer de kerk buiten den TIJD gesteld, noch vergeten welke plaats zij in de RUIMTE inneemt. Het kerkportaal was niet zelden tevens de Almanak van den boer [3]). Aan meerdere kerken vertoont de ingang eene afbeelding van den dierenriem. Zonnewijzers, uurwerken, klokkespellen, windvanen zijn aan de kerken, die een middelpunt ook voor de stoffelijke orde opleveren, volkomen op hunne plaats [4]). Paus Sylvester II, onder wien, als wij zeiden, in de XIe Eeuw de bouwkunst herleesde, maakte, naar men wil,

»L'empereur confirma, par une loi, l'ancienne opinion que les églises devaient être peintes *sur toute leur surface*. Les envoyés royaux, qui plusieurs fois chaque année parcouraient les provinces, étaient chargés, en inspectant les églises, d'examiner l'état où se trouvaient non-seulement les murs, les pavés et les autres parties essentielles des édifices, mais encore *la peinture*. Des règlements plusieurs fois renouvelés determinaient le mode des contributions ordonnées pour ce dernier objet. S'agissait-il de la peinture d'une église royale, l'évêque et les abbés voisins devaient y pourvoir: d'une église dépendante d'un bénéfice, c'était le bénéficiaire. Jusqu'au milieu des camps, si l'empereur faisait faire un oratoire, les murs étaient couverts de peintures *sur toute leur surface*. Tant qu'une église n'avait pas reçu ce genre d'ornements, on ne la croyait pas terminée."

1) Kreuser, »Kirchenb." II, 23. »Quantum mutatus ab illo!" 't Is heel gelukkig, dat er een kerkelijke uitspraak bestaat, waarbij beslist wordt, dat het »witten" de kerk hare wijding niet doet verliezen. Richandeau, t. a. p. bl. 124. Geen onbescheidener en onwetender kerkbeheerder toch dan die plompe, onopgevoede, stukadoorskwast!

2) 't Verdient nadenken, dat aan de beroemde choorstallen van den munster te Ulm, de heidensche wijsgeeren en de mannelijke Heiligen aan de Noord-, de sibyllen en vrouwelijke Heiligen aan de Zuidzijde voorkomen. B. Webb, »Sketches of contin. eccles." bl. 163, 164.

3) Kreuser, II, 167.

4) Vergelijk „De Katholieke Almanak" in onzen *Alm.* v. 1857.

met eigen handen een zonnewijzer, en was zoo ervaren in de ſchoone kunsten, de astronomie, geometrie, en mechaniek, dat men hem ijverig van tooverij beſchuldigd heeft. 't Is dus geen wonder, dat bij de richting der kerk-as, de ſtand der zon naauwkeurig ter harten is genomen. Het zoû niet fraai zijn geweest, indien kruis en haan boven op den toren eene veroordeeling over de onregelmatige kerkrichting zouden uitgeſproken hebben. De geſchiedenis der Kerk en des Lands, de getijden voor den veldarbeid, de voorbeelden ter christelijke beoefening aller maatſchappelijke plichten, eene encyklopædie der wetenſchappen, werden door de kerken, in- en uitwendig, ter overweging geboden — boven en behalven de praxis der Kerk, hare feitelijke bediening der Sakramenten, die de belangrijkste omſtandigheden des levens op geheel bizondere wijze heiligen.

Het beeldſtelsel der meeste groote kerken heeft geenerlei verpersoonlijking van deugden, talenten en van menig ander verschijnsel in de historische en zedelijke orde buitengeſloten. Het moet niemant verwonderen het orgel eener christelijke kerk ſoms met de afbeelding van Orfeus, Arion, en de Muzen vercierd te vinden. De middeleeuwsche kerkſymboliek was alleen exkluzief ten opzichte van wat bepaald kwaad was. Dat beeldde zij af — hetzij het bij geestelijken of leeken gevonden werd — om het te verdoemen, te ſchandvlekken, ja niet zelden aan den ſpot of ſchimp der menigte prijs te geven. Stoffen, die tot belaching ſtemden, werden echter meestal op plaatsen aangebracht, waar zij de algemeene godsvrucht niet ontſtemmen konden; vaak op plaatsen, waar niet met voegzaamheid een gewijd onderwerp kon worden aangebragt, bijv. onder de zitting der choorſtallen [1]). Omgekeerd is verboden, afbeeldingen van het Kruis, de H. Hostie en Kelk en dergelijken, op den kerkvloer, die onder de voeten getreden wordt, voor te ſtellen [2]).

Wij behoeven niet te wijzen op de talloze afbeeldingen uit de dieren- en plantenwaereld, die aan gothische kerken gevonden

1) Gelijk nog beſtaan in de Oude kerk te Amsterdam. Het idee is van Kreuser, II, 168.

2) Molanus »De imag." Ed. Migne, bl. 116.

worden. Alles had, om en bij de kerken, zijne beteekenis; tot zelfs de boomen en planten in den kloosterhof getuigt Durandus (in de XIII[e] Eeuw), dat de verscheidenheid der deugden verbeeldden, en de put, in het midden, de overvloed der hemelsche gaven. Men heeft in de waterspuyers (*gargouilles*) der kerken, en de monsters, die somtijds door zuilen of andere zwaarten verpletterd worden, wel eene afbeelding der verdreven of vertreden helsche geesten en der bestreden zonden meenen te vinden [1]). De H. Bernardus betoont zich, op eene bekende plaats [2]), geen voorstander van het verbeelden van dieren enz. binnen de muren der kloosters; het stoort de aandacht der broeders. Voor de kerken laat hij het echter toe, en het is ook allerwaarschijnlijkst dat men er gedeeltelijk meê op het oog heeft gehad den CX[en] Psalm te kommentariëeren: »Over den otter en den baziliskus zult gij binnengaan en vertreden den leeuw en den draak" [3]); gedeeltelijk den CXLVIII[en], waar gezegd wordt, dat zelfs draken en ongedierten 's Heeren lof zullen verkondigen [4]).

Wat de bloemen en bladeren der zuilkapiteelen beteekenen, leert ons Durandus. Boven hebben we gezien, wat de fondamenten, de muren, de konterforten, de bindbalken, de dak-sparren en de leyen zijn. Voor zoo ver men in de fondamenten of in de pijlers der onderkerk de Profeeten ziet — verbeelden de choorzuilen en kruispijlers de Apostelen en Evangelisten; met dien verstande, dat de Vier groote Profeeten geacht worden de Vier Evangelisten en de twaalf kleine de twaalf Apostelen op de schouderen te dragen [5]). Ziet men in de fondamenten de Profeeten en Apostelen — dan zijn de zuilen, gelijk Durandus getuigt, de Bisschoppen en voorname kerkleeraars, die het geheele gebouw der kerk torsen. Deze symboliek klimt reeds tot de oudste eeuwen op. In de »Openbaring" wordt gezegd, dat de muur van het Hemelsch Jeruzalem twaalf grondzuilen

1) »Gij hebt gebroken de hoofden der Draken in de wateren". »Ps." LXXIII, 13.

2) Aangev. en behand. bij Kreuser, »Chr. Kirchenb." I, 334 en volg. II, 174 en volg.

3) Kreuser, II, 548. 4) Zie de Aant. 5) Kreuser, I, 513, II, 86.

had, »waarop de namen van de twaalf Apostelen des Lams geschreven ftonden" [1]; dat heeft Keizer Konstantijn, volgends Eusebius' getuigenis, ernstig opgenomen, en hij heeft de apsis der door hem tegenover het H. Graf geftichte kerk met twaalf pilaren vercierd [2], die twaalf zilveren korven droegen ter eere dier Apostelen; trouwens Paulus noemt Jacobus, Petrus en Joannes reeds »zuilen" [3]; het zelfde beeld gebruikt de H. Augustinus, en de ftichter van den Keulschen Dom heeft (ter onzer overtuiging) niet nagelaten de namen op de choorpijlers te vermelden. Ook in de beroemde kerk van Tyrus getuigt Eusebius, dat de pilaren de leeraars der Kerk voorftellen [4]. In de Lieve-Vrouwen-Kerk van Trier, waarnaar de H. Graaltempel op grooter en prachtiger fchaal, door den dichter van den jongeren »Titurel", ontworpen fchijnt, vertoont ook elke der twaalf zuilen »in fchöner Symbolik das gemalte Bild eines Apostels" [5]; de vier hoofdpijlers ftellen vermoedelijk de Evangelisten voor. De kapiteelen, zegt de Bisschop van Manden, zijn de leeringen en meeningen dier herders en doktoren; de cieraden dier kapiteelen zijn de woorden der H. Schrift, waarmede hunne predikingen doorvlochten zijn.

Maar de Bisfchoppen gelden niet flechts als predikers — zij zijn ook de befchermers hunner kudde, en zoo wordt de kerkvoogdij, volgends Durandus [6], door de torens verbeeld. De torens beheerschen de ftreek, en beduiden aldus »het fcherpe opficht, dat de Overften over hunne fchapen moeten dragen: om, alle liften van den boofen vijant eñ plagen van verre fiende, de fchapen te waerfchouwen, op dat zy die door penitentie moghen ontgaen." Aldus Chrift Faber, die het ftaaft uit Ezechiël [7].

Ter voorftelling der onfchendbaarheid, waarmeê het Allerheiligste en zijne vereerders binnen de kerk omgeven zijn, en die zóo veel vermocht, dat zelfs tijdens de heerfchappij der Gothen in Italië de gewijde grond vrijplaats was tegen den

1) XXI, 14. 2) Eusebius, „Vita Const." B. III, hft. XXXVIII.
3) „Galat." II, 9. 4) Euseb. „Hift. eccl." IV, 10.
5) San Marte, „Leben u. Dichtungen Wolfram's von Efchenbach", II, 293.
6) Zie ook Kreuser, I, 561. 7) Faber, t. a. p. bl. 64.

arm des waereldlijken gerechts, vindt men ook vele malen aan kerken en torens (en aan de gewijde vaten, die er afbeeldingen van zijn) die getinneerde borstweeringen, welke aan oude burchten en ſtedemuren gevonden worden. Nu staan de twee hoofdtorens der gothische kathedraal ook aan de Westzijde, dat is ter bewaking der betrekkelijk »naauwe" ingangen, waardoor men het Huis des Heeren binnengaat, en die dus het aanrakingspunt van dit met de buitenwaereld uitmaken. De klokken in die torens zijn in dienst der gantsche ſtad; zij houden het verkeer van het Godsrijk met de burgers levendig. Zij zijn het middelpunt der gemeente; de gedenkzuilen, waarmeê zij zich den naderenden pelgrim in haren Godsdienstzin reeds uit de verte openbaart. Een duitsch ſpreekwoord zegt: »waar een kerktoren staat, daar ſteekt de lieve Heer God zijn vinger uit de aarde" Als de vijand van den ſtaat nadert — dan ſlaat de kerktoren alarm; als Gods onweêr de ſtad bedreigt — dan klaagt de kerktorėn zijn nood, en roept tot waken en bidden. Daarom noemt Durandus de klok een prediker. [1]) De toren deelt in de voornaamste lotgevallen der ſtad. Van zijne transen geschieden, in oorlogstijd, de waarnemingen over het omliggende land; hij ſteekt de vreugdevlaggen uit bij het jaarfeest eens geliefden Landsvorsten.

Het tweetal der westelijke torens, schijnt, wanneer men zich den Tempel Salomons als voorbeeld der Christen Kerk herinnert, eene navolging der beroemde zuilen, Jakîn (»Jachin") en Boaz (»Booz"). Daniël Ramée [2]) verzekert, dat zij in de bouwlootsen (»Bauhütte") der middeleeuwen geacht werden de eerste elementen van geometrie en bouwkunst voor te ſtellen. Boaz, dat *in hem is de kracht* beteekent, zoû dan de *waterpaslijn* personificeeren; Jakîn, *hij zal vastſtellen of bevestigen*, vertegenwoordigde dan de *loodlijn*. Moet men ook hier de twee Testamenten, ook hier de twee volkengroepen, ook hier de tot de aarde verwezene, de zinnelijker orde, en de ten Hemel

1) Het geſlacht Bellegarde voerde dan ook een zilveren klok in zijn wapen met ijzeren klepel: »d'azur à une cloche d'argent, brtaillé de ſable", Menestrier, 1761, bl. 138.

2) T. a. p. bl. 99.

ſtrevende, de meer vergeestelijkte niet herkennen? [1]) God heeft de aarde op hare ſteunsels bevestigd [2]), en de *kracht* harer fondamenten er in gelegd; maar het is opdat wij ons van daar ten Hemel zouden verheffen; dat opſtreven vooral wordt door God *bevestigd*, want zijn geest zoû met ons zijn tot het einde der eeuwen, en die geest heeft ons niet geleerd ons tot de aarde te bepalen. Meer aardsch, meer horizontaal gezind, was de maatſchappij tijdens de grieksch-romeinsche beſchaving. Hare kunst heeft dan ook geen torens gekend; ons loodrecht ten hemel opſtreven drukt zich zeer kennelijk in de talloze en rijke getorenten der christelijke germaansche ſteden uit en bizonder in haar middelpunt, de kerk. Hare honderden pinakels waarin de laadſtapels of konterforten uitſchieten, beſchrijven Neale en Webb te-recht als de opſtrevende christengeest [3]). Dr L. R. Beynen verklaart in dien zin ook den ſpitsboog, maar acht hem, daarom, een voorbode van het Protestantismus: »in de duistere middeleeuwen, eene ſchemering van den toekomenden dag" [4]). Kreuser gewaagt ook van de twee pijlers, die Henoch of Seth uit ſteen en leemaarde zoû opgericht hebben [5]), opdat, bij eene toekomstige waereldverwoesting, kunst en wetenschap niet verloren gingen. Hij wijst op de groote verbreiding dezer zage. Opmerking en nadenken verdient zeker de opzettelijke verſcheidenheid, die bij den bouw van de beide torens veler kathedralen en zelfs veler abdijkerken is in het oog gehouden. In de meeste gevallen laat zich deze verſcheidenheid uit het verloop van den bouwſtijl niet, of niet genoegzaam wettigen.

Wat ons betreft — wij kunnen, ook bij het beſpreken van dit onderdeel onzer ſtoffe, niet nalaten ons ſterk beheerscht te gevoelen door het denkbeeld, dat alle christen kunstbeoe-

---

1) Te Würzburg zijn, volgends Stieglitz, aan de ingang van den Dom werklijk twee zuilen aangebracht, die, opdat men allen twijfel wegends hunne beteekenis zoû kunnen afleggen, de namen der zuilen van den Tempel tot opſchrift hebben.

2) »Job", XXXVIII, 4, 6; verg. »Ps." LXXIV, 4: »Ik heb de kolommen [der aarde] vastgemaakt".

3) T. a. p. bl. 284. 4) »Kunstkronijk", VI, bl. 59.

5) Kreuser, I, 175.

fenaars bij voortduring fchijnt te treffen; dat, namelijk, de H. MAAGD, die niet ontbrak onder het Kruis op het bloedig Kalvarië, »ftabat juxta crucem Jesu Mater ejus" [1]) — ook niet ontbreken mag, noch ontbreken kan ter plaatse waar »das Centrum aller Religionen", d. i., bij de Christenen, het Onbloedig offer van het »Lam Gods" dagelijks dankbaar en plechtig gevierd wordt. Maria is de hoogste personifikatie der vrucht van Christus' Lijden; zij vertegenwoordigt, op geheel bovennatuurlijke wijze, het Verloste Menschdom; door de verdiensten van haren Zoon is zij van de erffmet, het gemeen goed, helaas, harer zusters en broederen, bevrijd gebleven; zij is de »MOEDER DER SCHOONE LIEFDE" [2]); »fchoon als de maan, uitgelezen als de zonne", wordt zij profeetiesch genoemd; »niet van de aarde, maar van den Hemel was het vat, dat Christus zich heeft uitgekozen om er in neêr te dalen en het tot een tempel der kuischheid te heiligen", zegt een Kerkvader; zij is, bij uitnemendheid, het »vas in honorem", waarvan Paulus fpreekt, zij wie de Kerk de »causa nostræ lætitiæ" noemt: »TEMPLUM AUREUM CHARITATIS", zegt Albertus Magnus, in de XIIIe Eeuw; »totus Dei et Angelorum thesaurus erat in Maria", zegt zijn tijdgenoot Bonaventura: »Mijner zijn de rijkdommen" [3]) legt de Kerk haar in den mond, en zij is het »Gulden Huis" waarop gedoeld wordt met de woorden: »Gloria et divitiæ in domo ejus". De volmaaktste vereeniging van kracht en tederheid, van zachtmoedigheid en Majesteit, wordt zij beurtelings afgefchetst als de »fterke vrouwe" [4]) der Schriftuur, als de »vlekkeloze fpiegel van de Majesteit Gods en het beeld zijner goedheid" [5]), als de »vrouwe gekleed met de zon en gekroond met twaalf fterren" [6]), als de Moeder die den kruisweg des Zoons gaat, en wier liefde Hem ten offer brengt, opdat, gelijk Joannes Chrysostomus zegt, »door Maria herfteld zoû worden wat Eva misdaan had" [7]), en »de geloo-

1) »Joan." XIX, 25. 2) »Ecclesiastic." XXIV, 24. 3) »Prov." VIII, 18.
4) »Judith", VIII, 7, 10, 18—20, 29, IX, 12—15, X, 4, 19, XII, 8, XIII, 7, 9, 13, 18, 20, 22, 23, 25; en »Prov." XXXI, 10.
5) »Sap." VII, 26. 6) »Apoc." XII, 1.
7) Zie »D. Warande", 1856, *partie franç.*, bl. 56.

vigen, in de Kerk, zouden worden herboren" [1]); zij, de Koningsdochter, wier zaad op de Hel heeft gezegevierd, zij, »ſchoon en lieflijk als Jerusalem", en, ja, naar de woorden der Schriftuur en de belofte Gods bij Evaas ramp, »verſchriklijk als de ſlagorden der heirlegers" [2]), zij was het, die het verheven lofdicht zong »Magnificat anima mea Dominum" [3]). Dit alles wijst, in het christelijk kunstſysteem, Maria, de reine, de ſchoone, de vruchtbare jonkvrouw, de Koningin der Engelen en der Profeeten, de dichtereſſe van den Eersten Lofzang des Christendoms, als de BESCHERMSTER aan en tevens als het HOOGSTE IDEAAL DER KUNST. De uitſtekendste geniën, die het Christendom heeft aan te wijzen, zijn onuitputtelijk in de waardeering en ſchildering van de vereeniging des Godlijken en Menschlijken in de »Moeder der godlijke genade" [4]); zij is vervuld met de ZEVEN GAVEN DES H. GEESTES; zij is Moeder van den Godmensch: hoe zoû zij dan niet de natuurlijke beſchermster en het ideaal zijn der kunst — daar toch de kunst niets anders naſtreeft, dan een geringen ſtraal der godlijke ſchoonheid en wijsheid in hare voortbrengsels te doen uitſchitteren en een enkelen drup van den balsem, waarbij de H. Geest wordt vergeleken [5]), op te vangen in heur aarden vat en het menschdom ter genieting aan te bieden? De kunst kweekt moeizaam bloemen van minder en meerder waarde; en van Maria geldt, dat zij de »lelie" is »onder de doornen" [6]), de »geheimzinnige roos", die nimmer verwelken kon, ja, een geheele hof van bloemen [7]) — of, volgends den H. Bernard, het rijke veld, waar zonder de zorg der menschen de bloem op gegroeid is, die Christus heet, die men het »Ego flos campi" des Hoogelieds [8]) toeſchrijft. Zij, de »viva Dei imago", gelijk de H. Joannes Damascenus haar

1) S. Aug. »De virg." VI.

2) »Cant." VI, 3. 3) »Luc." I, 46—56. 4) »Eccles.", XXIV, 25.

5) Veni creator: »Qui paraclitus diceris,... et ſpiritalis UNCTIO."

6) »Cant." II, 2.

7) »Vere Virgo erat hortus deliciarum, in quo conſita ſunt univerſa florum genera et odoramenta virtutum." S. Sophronius. Ook de »geſloten hof" der H. Schrift wordt op Maria geduid: »Cantic." IV, 12.

8) II, 1.

noemt, is tevens de dochter van David, de moeder en vertegenwoordigster der Kerk. In de orde der zichtbare kunst is de tempel het hoogste en rijkste voortbrengsel, dat deze ooit bij de volken gewrocht heeft; in de orde der kennisſe Gods wordt Maria menigmaal bij een heiligdom, eene arke, een tempel vergeleken. De kunst tracht ſchaduwen van Gods volmaaktheid voort te brengen, en Maria is eene »Viva Dei Imago". Het kunstwerk, dat men christelijke kerk noemt, is eene afſchaduwing van Gods volmaaktheden, en is tevens een beeld van de Kerk der geloovigen, waarvan Maria de Moeder is. Zoo beſtaat er dan de engste betrekking tusſchen het godsdienstig kunstwerk KERK en de H. Moedermaagd.

Wij vatten het gezegde nog eenmaal ſamen. Ten Eerste: Maria is, volgends vele vrome christelijke wijsgeeren en leeraars, uit verſchillenden hoofde de vertegenwoordigster der H. Kerk; ook het christelijk Heiligdom, het kerkgebouw, ingericht volgends de aanwijzingen Gods en in over-een-ſtemming met hemelsche openbaringen [1]), is eene ſchier volledige afbeelding dier H. Kerk: hieruit volgt dat er gelijkenis, dat er over-eenkomst moet wezen tusſchen het gebouwde Heiligdom en de onbevlekt ontvangen Maagd: en inderdaad — Maria wordt de Tempel der H. Drievuldigheid, de Arke des Verbonds, het Gulden Huis, de Troon der Godheid, de Zetel der Wijsheid, de Deur des Hemels genoemd. Ziedaar eene ſluitende vergelijking. Ten Tweede: Maria is de natuurlijke Beſchermster en het Ideaal der christelijke kunst; in het hoogste en rijkste werkſtuk eener kunst zal hare Beſchermster herkenbaar, haar ideaal moeten afgeſpiegeld zijn; het hoogste voortbrengsel van éenige kunst is de tempel, het kerkgebouw: en inderdaad het heeft boven gebleken, dat er gelijkenis, dat er over-een-

---

1) »Uw herder heeft deze kerk herbouwd en ingericht op de wijze als hem door Gods orakelen was voorgeſchreven." Euseb. »Hiſt. eccleſ." X, 4. »God-zelf heeft de plaats aangewezen, waar zijne diensten moeten gevierd worden". S. Clemens Rom. ad Cor. I, 40. »Ik, Wilh. Durandus, door de oneindige barmhartigheid Gods Bisſchop van de H. Kerk van Manden, ik zal wagen aan de deur te kloppen, in de hoop, dat de Koning mij in zijne geheimzinnige gewelven (de kerkſymboliek) zal binnenlaten." »Rat." Inl.

komst is tusfchen het gebouwde Heiligdom (»Gods huis") en de onbevlekt ontvangen Maagd. Zoo zijn wij dan gerechtigd te verwachten, dat er zich eene reeks van trekken in de kerk zal opdoen, die op de H. Maagd te-rug-wijzen.

De heiligste en dierste geheimen, de voornaamste leerftukken des Christendoms zijn: de H. Drievuldigheid, de Menschwording van Gods Zoon, de H. Eucharistie. In het kerkgebouw zullen die waarheden boven al moeten uitkomen. Hoe duidelijk de H. Drievuldigheid fpreekt uit fchier ieder bouwdeel, vernemen wij hieronder; dat de kerk in zonderheid Offerplaats is en de H. Eucharistie tot middenpunt heeft, hebben wij gezien; dat de Menschwording, vertegenwoordigd door Maria, op de kennelijkste wijze in het kerkgebouw is uitgedrukt, heeft reeds gedeeltelijk gebleken uit hetgeen wij van de Mariakapel, de fakristij, het noordelijk kerkpand enz. gezegd hebben; en wij hopen het te bevestigen door eene opmerking aangaande de torens.

Wien, die de betrekking van Maria tot de gebouwde kerk en tot de kerkelijke bouwkunst eeniger mate befeft — zal niet, bij het naderen der beide torens aan vele hoofd- en abdijkerken, dat andere tweetal torens gedenken, met wier namen Maria wordt gekenmerkt? Men gevoelt, dat wij de torens bedoelen der Lauretaansche Litanie; de toren van David en toren van elpenbeen, waarbij de Moedermaagd beurtelings wordt vergeleken. Ziedaar weder de kracht en de zachtheid, waarop wij zoo even gewezen hebben. De eene toren is die op Sion gebouwde burcht, met duizend fchilden en met de wapenen der fterken omhangen [1]). Die toren is gebouwd, opdat de vijand geen »kwaad in de H. plaatse" bedrijven zoude [2]) en dat Gods woonplaats in Sion rustig zoude zijn [3]). De H. Kerk is op eene rots gebouwd; zij is fterk en onwinbaar gelijk de berg Sion met zijn toren — »ficut mons Sion": daarvan legt de toren, het wachthuis, ter ingang van het Heiligdom, getuigenis af; dat is onze »toevlucht en de fterke toren voor den vijand" [4]);

1) »Cant." IV, 4. 2) »Ps." LXXIII, 3. 3) »Ps." LXXV, 3.
4) »Ps." LX, 3, 4.

daar wordt gebroken »de macht der bogen, des fchilds, des zwaards en de ftrijd" 1). Ook het woord van den pfalmist, dat de toren »hoog" zoude liggen, en het beeld van den berg Sion is bij wel gebouwde kerken niet uit het oog verloren. »Dat het huis onzer Duive hoog ligge", zeide reeds Tertullianus 2), en zelfs voor de dorpen is het voorfchrift in beter eeuw en naar vermogen opgevolgd 3). En de andere toren is een toren van ivoor: het is de fchaapstoren van den Profeet Micheas 4); het is de toren van den tijd des vredes. Geen fchooner beeld der christen deugd dan ivoor, door zijne zachtheid, door zijne reinheid, door zijne fterkte. Ziet eens wat wapen dat elpenbeen wordt in den mond van den edelen elefant, om zijn kuischheid, om zijn dankbaarheid, om zijn gematigdheid, om zijn trouw beroemd onder de dieren. De toren van David dient voor den ftrijd; de toren van elpenbeen dient voor een wel verweerde en rustige fchuilplaats der kudden van Bethlehem. »Die den ftrijd kent van den olifant met de flang der wildernisfen," zegt de Eerw. Maton, »en de overwinning, die hij op haar behaalt, zal weten, waarom de Kerk Maria vergelijkt bij een ivoren toren 5): »ipsa conteret caput tuum" 6) en de bruid uit het Hooge Lied heeft een hals van elpenbeen 7); daartegen vermogen geen vijandelijke pijlen: »Ego murus": »ik ben, zegt de bruid, een muur, en mijne borsten zijn als torens, en zoo was ik in de oogen des bruidegoms als eene die vrede vindt" 8). »Si murus est," zegt hij, »ædificemus super eam propugnacula argentea", »laten wij er zilveren voorkanteelen op bouwen", zegt de bruidegom: en inderdaad de kanteelen en pinakels ontbreken onzen kerktorens niet.

Koning Ozias, die een ftedebouwer was, heeft óok tweërlei

1) »Ps." LXXV, 4.

2) Noftræ columbæ domus fimplex *in editis* femper et apertis. »Adv. Valent." hft. III.

3) Zie Mr H. A. A. van Berkel, »D. Warande", 1855, bl. 209, 214.

4) IV, 8; 2—4.

5) »De namen onzer Moeder", Antw. 1849, bl. 218. Aan dit voortreffelijk boekjen is door ons menige verklaring der lauretaansche litanie ontleend.

6) »Gen." III, 15. 7) VII, 4. 8) »Cant." VIII, 10.

torens gesticht: sterke torens op de hoekpoorten van Jeruzalem, en torens in de woestijn voor zijne kudden [1])

De architekt Viollet-le-Duc, die, door zijn praktischen arbeid bezield, de neiging heeft om de natuurlijke zijden en konstruktieve oorzaken van alles te verklaren, erkent dat het stelsel der hooge en menigvuldige torens aan zinnebeeldige intentiën gedankt moet worden. »Les églises cathédrales et abbatiales," zegt hij, »adoptèrent les mêmes signes visibles (que les seigneurs laïques) et voulurent avoir des donjons religieux, comme les châteaux avaient leurs donjons militaires." [2]) Ziedaar de torens Davids der kerken.

Door de twee westelijke kerktorens krijgt men toegang tot de beide zijpanden der kerk — het vrouwelijk zijpand ten Noorden, het mannelijk ten Zuiden. Men ziet, dat zich ook hiermede de toren Davids met zijne duizend schilden, en de toren van elpenbeen met hare zilveren kanteelen niet kwalijk verstaat. Onze voorstelling is des te aannemelijker, daar de bruid in het Hooge Lied van zich-zelve getuigt dat zij niet slechts een toren en een borstweer, maar tevens »eene deure" [3]) is, waarvan de bruidegom dan verklaart, dat hij ze met »cederen berderen" voorzien zal. Bij de noorder ingang bevindt zich, als wij boven zagen, de doopvont, die, aan de vrouwenzijde, de ingang in het christelijk leven, in de christen Kerk en in het rijk Gods op de treffendste wijze verzinnebeeldt. Onder den zuider toren daarentegen bevindt zich de uitvaartkapel. Daar ligt de met eere gevallen strijder, wiens triomfeerende wapens aan den toren zijn gehangen; daar, uit de Davidsburcht, wordt hij naar den Godsakker gedragen, terwijl zijne ziel het Hooger Sion, dank zij de overwinning van Davids Zoon, reeds, naar wij hopen, is binnengegaan.

Het moet niemant verwonderen, dat wij Onzer lieve Vrouwe, gelijk vuriger tijden zich uitdrukten, een zoo gewichtigen invloed op den kerkbouw toeschrijven: wij zijn daarin slechts de weêrgalm van een der oudste en eerwaardigste Kerkvaders:

1) »II Paral." XXVI, 9, 10. Verg. Gen. XXXV, 21.

2) »Dictionnaire" etc. *clocher*, bl. 287. 3) VIII, 9.

»Door u", zegt de H. Cyrillus tot Maria, »wordt alle ſchepsel, dat in de dwaling der afgoden gekerkerd zat, tot de erkenning der waarheid bekeerd, komen de geloovige menschen tot het H. Doopsel, en worden kerken gebouwd over de geheele aarde." 1)

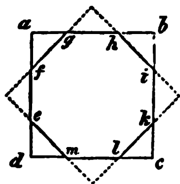
Een enkel voorbeeld is ons bekend, dat de kerktoren-zelf voor een beeld van de H. Moedermaagd wordt genomen; en inderdaad — het opzet is meer verdedigbaar, dan de ſmakeloze reuzenfiguur, waarin men de Madonna te Puy zal gaan voorſtellen. Hoe ſlecht gevoeld — van Maria een ſtandbeeld te maken, waarbij de kerken uit den omtrek kinderſpeelgoed worden! Het minder gelijkend, maar, daardoor juist, gepaster beeld, dat wij bedoelen, is de toren der Lieve-Vrouwenkerk te Amersfoort; van welke, in vereeniging met haar klein bijtorentjen, de overlevering der burgers zegt, dat het »Maria met het Kind" is 2).

Wanneer de kerk maar één westelijken toren heeft — dan kan het den belijder van den God der Christenen niet moeilijk vallen daarin de eerste helft van zijn eerste leerſtuk te herkennen: »Daar is Een God". Een enkele ſtap verder, zal het leerſtuk aanvullen: »Daar zijn Drie godlijke Personen". Verkondigt de oostwaardsche ſtrekking der kerk onzen God in de lengte, de toren verkondigt Hem in de hoogte: eene herinnering der boven behandelde zuilen van Salomon (loodlijn en waterpaslijn). Aan eene goede kerk ſtrekt de toren zich even ver ten Hemel uit, als de kerk het Godsrijk in de lengte verkondigt. Wordt de lengte der kerk op velerlei wijzen in driën verdeeld: ſanktuarium, choor, ſchip; presbyterium, kruispand (met doxale), de beuken; choor, ſchip, voorkerk: ook de hoofdverdeeling des torens is in driën: de Vader baart den Zoon — de beide onderſtagiën hebben gewoonlijk een vierkant plan — uit den Vader en Zoon komt de H. Geest voort — de derde ſtagie of afdeeling is, bij groote kerken, dikwerf een achthoek; dat

1) De latijnsche text, waaruit we dit nemen, luidt aldus: »Per te omnis creatura idolorum errore detenta converſa eſt ad agnitionem veritatis, et fideles homines ad ſanctum baptiſma pervenerunt, atque in orbe terrarum conſtructæ ſunt eccleſiæ." »Hom. VI, contr. Nestor."

2) »Kath. Volksalm." 1858, bl. 93 (ter perse).

zijn de beide vierkanten *abcd* overhoeks op elkander gelegd: zoo komt de achthoek *efghiklm* voort uit de beide quadraten [1]). En de drie afdeelingen loopen ſamen in de bekrooning, de eenheid van de ſpits of kepel.

Het getal ACHT dankt zijne wijding aan de Acht Zaligheden; terwijl we boven zagen, dat de achthoek in S. Ambrosius' tijden ook voor een zinnebeeld van 's menschen wedergeboorte door het Doopsel gold. De toren, gelijk de kerk, is met een kap, een helm of kepel gedekt of gedaakt. Die overhuiving is een kenmerk van waardigheid of van toegedragen liefde en vereering. Bij den troon behoort voor niets geen hemel; en het is niet zonder reden, dat het eenvoudig deksel, de Kroon, de Mijter, de Leeraarskap, de Hoed des Kardinaals, des Graven, en des Mans, soms geldt voor den koning, den prælaat, den doktor, den gezachhebbende-zelven. Met eenige uitvoerigheid hebben we vroeger in de »Dietsche Warande" reeds aangetoond, dat de hoede, de overdekking, overhuiving, bekapping, het zinnebeeld van liefde en vereering was [2]). Ten eerste van liefde: Onze Heiland heeft zelf met roerende verhevenheid geſchetst, hoe lief hij Jeruzalem had gehad, toen Hij klagend en beſtraffend uitriep: »Jeruzalem, Jeruzalem!... als eene hen hare kiekens vergadert onder de vleugelen, zoo heb ik uwe kinderen willen vergaderen — en gij hebt niet gewild!... Ziet, uw Huis zal verwoest gelaten worden... en hier (van den Tempel) zal de eene ſteen niet blijven op den anderen" [3]). Ten tweede, van vereering: Hemelsche Openbaringen vragen ſchaduw om door het ſchepsel te kunnen aanvaard worden; voor den aanblik der Godheid bedekken de Serafijnen zich het gelaat met hunne vleugelen, en Moyses omſluyerde

1) Zie bijv. den Utrechtschen Domtoren, den toren van Rhenen, den vervallen Koſtkerkschen toren, op Schouwen; verg. de O. Kerk v. Delſt, de beide torens v. Medemblik, dien van Breda, de N. kerk v. Delft, de torens v. Zutfen en Montfoort; maar zie onze Aant. hierachter.

2) 1856, bl. 50—56. 3) »Matth.", XXIII, 37 — XXIV, 2.

zich het hoofd [1]). De komst van den H. Geest over Maria wordt als eene overlommering aangeduid — en zoo als wij reeds, bij vroegere gelegenheid, aangaven, de mysteriën van Jodendom en Christenheid hebben immer gordijnen en verhemelten gevraagd, om onder voltrokken te worden. In de bazilieken, waar het autaar aan het oppereinde der kerk, maar niet in de schaduwe der apside stond, werd er een ciborie d. i. een tabernakel, d. i. een baldakijn of hemel, boven getimmerd of gespannen; en ieder-een weet, dat het H. Sakrament in den regel niet anders over straat wordt gedragen dan in de schaduwe van zoodanigen hemel of lichtscherm; als het H. Sakrament ter aanbidding is blootgesteld, dan hangt men, als de aanbidding niet plaats heeft, er een vaandel voor. Niet anders dan overdekt wordt het H. Lichaam te Witten Donderdag naar het Graf gedragen; en monstransen en hostievaten zijn altoos gedekt en niet zelden met eene kroon. Dat voelt de gothische bouwkunst diep, dat vereering door bedekking wordt uitgedrukt. Van daar het geheel baldakijn- en kepelsysteem, dat er een der grondtrekken van uitmaakt. Hebben de heilige beelden een verhoogden bodem, een zuil of kraagsteen, noodig, om op te staan — zij behoeven vooral eene bekapping om hun hoofd te beschermen. De kap of kapel behoort bij het beeld. Die kapel is een zinnebeeld der inkeering op ons-zelven en zoo des gebeds. 't Is bovendien een zinnebeeld van alle geheim. God is een verborgen God, »Deus absconditus", en onder zijne bedekking wil Hij dat wij Hem ijverig zoeken: het zij als Hij eene »knechtsgedaante" heeft aangenomen, als Hij zich in het beeld van drie jongelingen vertoont, of in dat eens Engels, of eener Duive; het zij dat Hij als de »man van smarte" verschijnt, of als de hovenier, of als de vreemde op den weg van Emaus, of onder de gedaante van brood en wijn. De herinnering van het braambosch, waar de Heer zich aan Moyses in »eene vlamme viers" openbaarde, heeft menig maal den christen bouwmeesters en beeldenaars voor den geest ge-

1) »Ex.", III, 6.

ſtaan. Niet alleen toch vertegenwoordigt de apsis of choorwelf der kerk, die zich boven het autaar ſtrekt, de bedekking van het Godlijke; maar ook het choorhek, te-recht in het Engelsch *the ſcreen* genoemd, met zijn geſlingerd metaal of ſnijwerk, dat de ten autaar voltrokken geheimenisſen voor de oogen der leeken plach te ſluyeren, is eene blijkbare afbeelding van het braambosch op den »berg Gods, Horeb" [1]. De dorens zal men aan het choorhek der haarlemsche S[t] Bavo niet te vergeefs zoeken; en toen in die ſchoone, hooge kerk, achter de ſtralende koperſtakkels, het H. Sakrificie nog voltrokken werd, moet menige geloovige gemeend hebben de ſtemme Gods te hooren, die »uit het midden des doorns heeft geroepen" [2]; en hij zal geandwoord hebben: »Hier ben ik, Heer!" Maar wij weten, dat de plaatse, waar dat braambosch vlamde zonder te verbranden, »heilig" was, en dat de H. Ambrosius zelfs den Keizers en Koningen verboden heeft op de »heilige aarde" des presbyteriums te verwijlen. Dáar, in dat presbyterium, huist ons heil en onze glorie: want waarin hebben wij anders te roemen dan in Christus en zijn kruis? En wie weet niet, dat het autaar het innigste wezen der gantsche kerk in zich ſamenvat, en dat het door de Heilige ſchrijvers even zeer een beeld des Kruices wordt genoemd, als dit kruis door den gantschen kerkbouw wordt voorgeſteld?

»De Glaſen, daer het licht inde kerck door comt," zegt Christoph. Faber, in navolging van Durandus en andere ſymbolisten, wier werken ſedert de XIIIe Eeuw ſchijnen verloren geraakt te zijn [3], »betekenen de H. Schriſtuer, eñ de ſchriften der H. Vaderen: die vande warachtige ſonne Christo het licht eñ kenniſſe des gheloofs ontſanghende, de ſelfde mede-deelen aende geloovigen. Deſe glaſen [lees: venſteren] waren in Salomons tempel [4]) ende ooc inde kerck die Ezechiël geſien heeft [5]) crom [lees: ſchuin] ghemaeckt: so datſe van binnen veel breeder waren als van buyten: Hetwelck

1) »Ex." III. 2) V. 4. 3) Neale & Webb, t. a. p. bl. 131.
4) »III Reg." VI, 5. 5) »Ezech." XLI, 16, 26.

ons leert dat die H. Schriftuer heel flecht [d. i. eenvoudig] ende fimpel fchijnt te wefen, maer in de finnen fchuylen hooghe myfterien" 1).

Dat geëvazeerde der kerkramen (men noemt het »eggen") vindt men in vele romaansche en in alle gothische vensters te-rug — en houdt dus, met betrekking tot de woorden der »H. Schriftuer" en der »Vaderen", zijne volle beteekenis 2). En van die »Schriftuurwoorden" — welke zoû men nu wel meenen, dat door de gothische apsidevensters worden uitgefproken? — Bij de beandwoording dezer vraag blijft de inhoud der glasfchildering buiten onze reden. Die inhoud kan door de plaatselijke eischen, waaraan elke kerk te voldoen heeft, bepaald of geregeld worden. — Maar de apfide- of choorvensters als lichtende vensters — welke fchriftuurwoorden fpreken die meer bizonder? — Het geheim der H. Drievuldigheid ligt in vele deelen der gothische kathedrale uitgedrukt: in hare drie westelijke deuren; de drie daarmeê over-een-komende kerkpanden 3); de drie verdiepingen van het kerkvak (*travée*): de boog (*arcade*); het zoogenaamd triforium; het lichtbeukvenster — in over-eenftemming met de drievoudige wijding van den muur, het

1) „Tumor enim meus refugiebat modum ejus; et acies mea non penetrabat interiora ejus." Aug. „Confeff." B. III, hft. 5, B. VI, hft. 5; „Epift." III.

2) „Ziet hier de woorden van Durandus over de vensters: „De vensters eener kerk verbeelden de H. Schriften; zij beveiligen tegen den regen en den wind, d. i. tegen alle fchadelijke dingen: maar zij brengen het licht der ware Zon, d. i. God, in de harten der geloovigen over. Die vensters zijn breeder van binnen dan van buiten, om dat de mystische zin ruimer is en den letterlijken voorafgaat. De vensters zijn ook het beeld onzer zintuigen, die voor de ijdelheden der waereld gefloten moeten zijn, om vrijelijk alle geestelijke gaven te ontvangen.... Elk venster is dikwerf door twee posten (of in tweën?) gedeeld. Dat is," zegt Durandus, „het dubbele voorfchrift der liefde" (waarin werklijk de geheele wet en de profeeten immers opgefloten liggen); „of wel het beteekent, dat de Apostelen twee aan twee gezonden werden.." Zijn de glazen de fchrift — dan zijn de roeden en het geheele harnasfement der ruiten (met betrekking tot de fymboliek der Apostelen) „de leeraars van nederiger ftand".

3) In de groote kerken ftrekken zich drie verdeelingen, die wij panden zullen noemen, van het Westen naar het Oosten. Het hooge pand, middenfchip of middenbeuk; en de twee zijpanden of zijbeuken. Somtijds zijn deze zijpanden elk in twee of drie beuken verdeeld: zoo fpreekt men dan van kerken met drie, vijf, en zeven beuken. De transfepten of kruisarmen, noemt men gevoeglijk

boven-, midden-, en ondergedeelte [1]). Somtijds vertegenwoordigen ook drie vensterverdeelingen, door twee posten (*meneaux*), binnen den zelfden puntboog, eigenaardig het hooge Geheim. In 't algemeen waar het drietal zich tot eene eenheid vergadert — als in de drie treden des autaars tot de eene autaartribune, de drie panden tot eene kerk, enz. — leest de geloovige oogenblikkelijk de verkondiging van het eerste leerftuk des Christendoms: maar ook vooral in vele choornisfen, waar de drie middenvensters van den halven veelhoek, die het choor fluit, fterk (vaak als drie zijden van den zes- of achthoek) prædomineeren [2]). Wij zwijgen hier van de fymboliek der moreele en wetenfchappelijke orde, die wij later, door de mededeeling van een allerbelangrijkst gedenkftukjen der vroege middeleeuwen toch zullen aanroeren; maar in famenftemming met onze geheele opvatting der kerkbouwmystiek, moeten wij nu tot de naar ons oordeel zinrijkste en noodzakelijkste beteekenis der choorvensters komen.

---

het kruispand, dat fomtijds in een middenkruisbeuk en zij-kruisbeuken verdeeld is. Het choor en de autaarplaats of fanktuarium noemt men, met betrekking tot zijn afmetingen, de choorbeuk; het pand om het choor noemt men trans, duidelijker — choortrans, en de kapellen daar rondom kan men gevoeglijk transkapellen noemen. Wordt het choor door een dubbel pand omgord, dan kan men dit in de eerste en tweede transbeuken onderfcheiden, tellende van binnen uit. De bovenmuren der kerk, noemt men, om den wille hunner vensters, de lichtbeuk, het zij van het fchip, het zij van het choor.

1) Durandus, B. I, hft. 6.

2) Neale & Webb drukken zeer op deze beteekenis der drie choorvensters; en geen wonder — want de meeste britsche kerken fluiten met een rechthoekig choor; zoo dat de Oostwand eene vlakte vertoont van de breedte der kerk, die dan meesttijds door drie vensters zijn hoofdlicht in choor en fchip fpreidt. Ook huldigen zij in het verband, waarmeê de andere kerkramen met deze ftaan, de waarheid, dat de christen Kerk haar licht van God ontvangt: want Durandus (die, als wij opmerkten, nog eenigszins romaansche voorftellingen van kerkbouw heeft) leert uitdrukkelijk, dat de tweelingvensters der kerkwanden (eigenlijk fpreekt Durandus van het venster met twee posten of fpijlen) de Apostelen zijn, die paarswijze het Evangelie gingen verkondigen. Op talloze voorbeelden van het onmiskenbaar fymbolisme der H. Drieëenheid in de vensters wordt door Neale & Webb en door Bourassé gewezen, met name in de H.-Drievuldigheidskerk te Caën. T. a. p. hft. VII. Kreuser ziet ook in de vensters de „H. Schrift, door den H. Geest verlicht, en ons wapenend tegen de ongeftuime waereldbuyen, terwijl zij alleen het licht des Hemels doorlaten". Verg. wat we boven van de 7 Gaven bij de romaansche apfide herinnerden. Zie Kreuser, bl. 554.

Op onmiskenbare wijze wordt, namelijk, door den choorlichtbeuk het geheim der Menschwording vertegenwoordigd. De kerk richt hare LUCIDA naar het Oosten; de choorvensters worden getroffen door de ſtralen der morgenzon — dier zonne, die bij uitſluiting (behoudends de Kerstnachtsmisſe) is aangewezen om het Heilig Misoffer [1]) te verlichten. Een oud, hoogst populair feestlied zingt van Maria volgender wijs, in de algemeene taal der Westersche Kerk, en in ons Neêrlandsch der XIIIe Eeuw [2]):

»Ut vitrum non læditur
Sole penetrante,
Sic illæſa creditur
Virgo poſt et ante."

»Ghelijc dat niet en quetſt dat glas
Daer die ſonne ſchiint dore,
Gheloveuwi datſi maghet was
Na der dracht als voren."

Wie miskent hier, bij de nederdaling van den »Illustrator ſolis" op onze altaren, de beteekenis der choorglazen — wie, die iets begrepen heeft van het christelijk ſymboolſtelsel? Inderdaad — met de geſloten vensters der Lucida in de Misſe vóor u — herkent ge daar dan niet de ſprekendste ſymboliek, die men zich voorſtellen kan? — Ziet, de zonne verrijst achter die glazen: en gij weet immers van Wien het gezegd is: »In ſole poſuit tabernaculum ſuum: et ipſe tamquam ſponſus procedens de thalamo ſuo" [3]); en ziet »des Heeren Majesteit komt in den tempel door den weg dezer geſloten poorte, die ten Oosten ligt" [4]).

Nog zingt een middeleeuwsch nederlandsch dichter tot Maria — in een lied, dat hij de »CLAUSULE VANDER BIBLE" noemt —

»Men leeſt in Ezechiëls tale
Dat hi an ons Heren zale

---

1) Den regel, dat geene Misſen gedaan worden dan van het krieken der dageraad tot aan het uur van twaalven, hebben wij in ons IIe Hſt. opgegeven,

2) Mone, »Lat. Hymnen des Mittelalt." I, 63. Voor 't neêrl. zie de uitg. van Mr van den Bergh bij de Leidsche Maatſchappij, bl. 109 en 114. Verg. onze »O. en N. Kerstliederen", bl. 299, en n° IX en XX.

3) »Ps." XVIII, 6. 4) »Ezech." XLIII, 4, XLIV, 2.

Ene porte zach befloten vafte,
Daer God door in ftilre hale [1])
Zoude liden [2]) altemale...
Dat was v licham, fcone fmale!" [3])

En zoo wordt de H. Moedermaagd van »ons Heren Zale" ook de »feneftra" genoemd, en heet zij-zelve een »vitreum caftellum" [4]). De kerk is vol van wat men met wetenfchappelijken hoogmoed, in zijne aanmatigende klasfifikatiën, »*Marianisme*" genoemd heeft: en de kinderen der Kerk zijn er trotsch op en zijn er gelukkig in. Waarin zouden zij gelukkiger kunnen zijn, dan in het altoos, altoos gedenken en bezingen van het fchitterendst verfchijnsel, waarin zich geopenbaard heeft: »hoe lief God de waereld heeft gehad". God heeft ons verlost als menschdom *in massa*, om het zoo eens uit te drukken, en tevens in haar die het menschdom vertegenwoordigt. Wij waren, bij vertegenwoordiging, in Adam en Eva verloren gegaan; we zijn, ook bij vertegenwoordiging, in eere herfteld en boven de Engelen verheven. Daarvoor heeft God zijn Zoon aan de dood des kruices overgeleverd: opdat Maria in onze plaats het hoofd der flang verpletteren zoû, opdat zij de Moeder der Kerk zoû wezen, tegen welke de deuren der Hel niets zouden vermogen, en wij niet alleen van de fmet der erfzonde zouden afgewasfchen worden, maar Maria, de Maagd der maagden, »virgo virginum præclaris", onze Moeder, en die ons vertegenwoordigt, van het eerste oogenblik dat zij wezen ontving méer dan eene Eva vóor den val zoû zijn. En bij dat verfchijnsel, bij die plaatsing in ons midden van de nieuwe en heiliger »Arke des Verbonds", verwondert men zich, dat het beeld der H. Maagd in de Kerk altoos famengaat met de vereering van God door de menschen! Wij zeggen niet wat armoede aan geloof, maar zelfs — wat gebrek aan wijsgeerigen zin! 't Is de kracht van het fysteem, waar Gods Geest in

1) Verborgenheid. 2) Doorgaan.

3) *Schoone finale* is eene tederheidsuitdrukking; als zeide men, in den besten zin, *belle mignonne*. »Geestelijke Ged. van Jacob v. Maerlant e. a." door Mr L. Ph. C. v. d. Bergh (bovenaang.), bl. 71.

4) Mone, »Lat. Hymn. des Mittelalt.", I, 64.

ademt, die ons wel noodzaakt uit te fpreken wat ten aanzien van kerkfymbolisme uitgefproken moet worden — al ergert het velen. Overbeck fchildert, in zijnen »Triumph der Religion in den Künsten", Maria aan de fpitse zijner kegelvormige kompozitie, en ftelt haar vóor, den »Magnificat" fchrijvende. Bendeman fchildert, in zijne »Künste am Brunnen der Poesie", dezeallen, te gader rondom eene fontein, uit wier midden een zuil verrijst, die een pinakel met vier nisfen draagt; en in het kapelletjen der voorzijde van dezen pinakel ftaat de »Mater pulchræ dilectionis" met het Kind, de geïnkarneerde godlijke Schoonheid, zoowel als Waarheid en Goedheid, aan den boezem. Waar zoû ook anders de bron der kunst gezocht moeten worden — willen we niet blijven beneden de voorftellingen der Heidenen, die toch »geene goden hebben als onze God"? Wil iemant beneden de Heidenen gaan ftaan — hij bedenke wel, dat hij er zijne ftreelende »absolute perfektibiliteit" bij inboet! Maar dit is voor óns geen argument — en wij ftappen van de dwaasheid af, gedachtig aan Salomons woord — »Proverbia", XXVI, 4. Genoeg, dat wij historie te fchrijven of eigenlijk ze flechts te lezen hebben. Dat is de gemakkelijke zijde van onzen arbeid.

In de geloofsbelijdenis der Kerkvergadering van Nicæa luidde 't aldus: »Incarnatus eft et homo factus eft, paffus". Die van Konstantinopel verrijkte 't fymbolum op de volgende wijze: »Incarnatus eft DE SPIRITU SANCTO EX MARIA VIRGINE, et homo factus eft. CRUCIFIXUS ETIAM PRO NOBIS SUB PONTIO PILATO, paffus". Dit komt over-een met ons dusgenaamde *fymbolum Apostolorum*: »Hij is geboren uit de maagd Maria"— »Hij heeft geleden onder Pontius Pilatus". Wij kennen al de beweegredenen wellicht niet, die de Vaderen der Konstantinopelsche Algemeene Synode er toe geleid hebben om in zulke onmiddelijke nabijheid den naam van Pilatus op dien van Maria te doen volgen: wij, voor ons, vinden er, bij de tegenftelling, eene waarschuwing in [1]). Pilatus, de romeinsche heiden, verpersoonlijkt een ftelsel;

1) Men vindt de grieksche texten in het fchoone boek van Hefele: »Con-

Maria, vertegenwoordigt een ander ſtelsel. Wij zien, helaas, dat er kerken bij masſaas gebouwd zijn en nog gebouwd worden naar het bouwſysteem der heidensche romeinsche waereld, naar het ſysteem van den Prokonsul Pilatus, ofſchoon het in die zelfde romeinsche, heidensche, orde is, dat onze Heiland zoo aandoenlijk gezegd wordt »geleden" te hebben. Wij houden het met het bouwſysteem, in welks middenpunt het beeld van Maria, der Heilige Maagd van Nazareth, verrijst, en dat zich niet verſtaat met heidensch-romeinsche noch grieksche architektuur. »Hoe ook verdraagt zich de tempel Gods met de afgodsbeelden!" [1]) En voor wie het ſchrift weet te lezen, dat men architektuur noemt, ſpreekt het ſysteem dier afgodsbeelden niet ſlechts uit de *God-den-Vaders*, die op *Jupiters*, de *H. Maagden*, die op *Venusſen*, en de *Cherubijnen*, die op *Kupidoos* geïnspireerd zijn [2]) — maar even ſterk en onmiskenbaar uit de kolommen, de taſlementen, de *moulures*, die aan »Vignola" en andere heidensche ſchoolboeken door onze groote en kleine Suyzen ontleend worden. Wij nemen het heerlijk christelijk ſysteem aan in zijn geheel, met kunst en al; en al weten wij, God dank, dat de kennis der heilige kunst niet ter zaligheid noodzakelijk is — we zijn toch geneigd, op het gebied der algemeene wijsgeerige waarheid met den voortreſlijken Kreuser te zeggen: »Es giebt nur eine Baukunst" [3]): en die Bouwkunst is de zelfde, waarvan »das Räthsel von Jahrtauſenden" het eigenlijk middenpunt is, gelijk dit het middenpunt is der geheele waarheid. En dat middenpunt verblijft in de gebouwde kerk, op de plaatse des Offers van den Menschgeworden God. En daar rondom gloeit het en

ciliëngeſchichte": Nicäa — D. I, 336; Conſtantinopel — II, 12. 't Is nog al vreemd, dat de geleerde ſchrijver wat het hier behandelde punt betreft, de beide ſymbolen »ziemlich gleichlautend" noemt!

1) II Cor. VI, 15, 16.

2) Daar zijn er, die meenen, dat, als zij een pleisteren *Diana* koopen, en ze laten er door den ſcheepsbeeldſnijder (of door den wagenmaker?) een rad bij timmeren — dat ze dan eene *Ste Kathrina* aan hunne parochiekerk kunnen ſchenken!

3) T. a. p. bl. 205.

ſtraalt het van geestrijke vormen en lichtglansen, die dat Offer verklaren en vieren. En in het tot volkomen ontwikkeling gekomen christelijk kerkgebouw, wordt de komst van Christus in het vleesch voltrokken onder den baldakijn, die van ſteenzuilen en glasborduursels is opgericht en uitgeſpannen — dat is de apsis of autaarnis der gothische kerk; dat is de LUCIDA, die naar het Oosten gekeerd is, met de ſteenhuive die zij boven het offer welft. Die Lucida ſpreekt van God — ſpreekt, zoo als wij zagen, van Gods Geest, van Gods Drieëenheid, maar ſpreekt vooral en altoos van Gods Menschwording uit Maria. En zoo behóort het in eene christelijke offeren bedeplaats. God dank, wij hebben het uit mogen ſpreken, en, voor een gering gedeelte, doen waardeeren, hoe, zoo als een oude Nederlander zegt:

»Wi moghen weten ghewiſſe
Dat alſoe vele ane die Miſſe
Ghenaden ende ſalicheiden leit
Als in die ſonne ſtoves geit",

dat

»Alle die kerke ende alle choer
Beide achter ende voer
Es vol alder ſalichede". 1)

En hoe, wel voornamelijk, die *genaden* en *zaligheden* worden vertegenwoordigd door dat presbyterium, waar die »ſonne" het langste heenſtraalt door dat »ſtof", en dat, bij alle kerken, het luisterrijkst vercierde gedeelte is. Dáar daalt Christus in zijne kerk, en zoo wij die komst zinnebeeldig zullen erkennen, waar zoeken wij dat zinnebeeld dan elders dan in Gods heerlijke zon, die door de Ooster vensters ſchijnt!

Het vénster in het Heilig Huis van Nazareth behoort tot zijne ikonografische vereischten. Aan de buitenzijde van dat venster, het venster des Engels genaamd, is te Loretto een autaar opgericht, en dat autaar ſtaat naar het Oosten. Dat venster *del Angelo* gelijk men het noemt, het venster, waardoor de H.

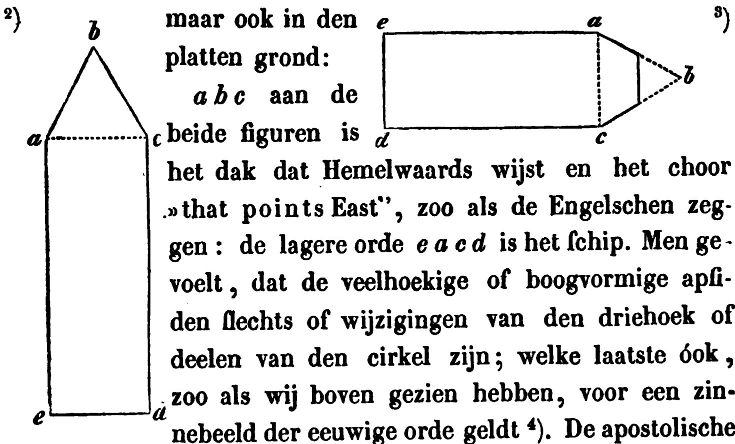
---

1) »Bediedeniſſe vander Miſſen in Dietſche", uitg. in de Werken der L. Maatſ. door den Hr A. C. Oudemans, v. 17—20, 85.

Geest wordt voorgeſteld over Maria af te dalen, behoort, als wij zeiden, tot het ikonografiesch tafereel, en is een argument te meer voor de redelijkheid onzer opvatting der choorvensters, als zinnebeelden der Menschwording.

Een ſterk ſprekende venstervorm in gothische kerken, die het kennelijkst niet in het choor, maar aan de West-, de Noord- en Zuidgevels wordt aangetroffen, is het rondlicht of de roos. Maar voor wij deze verklaren, nog een enkel woord over de gewone puntboogvensters in 't algemeen.

Kreuser wijst aan [1]), ten eerste dat de kerkgedaante het vierkant der tijdelijke en den driehoek der eeuwige orde te-zamen-brengt. Dit komt ſterkst uit in den opſtand: maar ook in den platten grond: *a b c* aan de beide figuren is het dak dat Hemelwaards wijst en het choor »that points East", zoo als de Engelschen zeggen: de lagere orde *e a c d* is het ſchip. Men gevoelt, dat de veelhoekige of boogvormige apſiden ſlechts of wijzigingen van den driehoek of deelen van den cirkel zijn; welke laatste óok, zoo als wij boven gezien hebben, voor een zinnebeeld der eeuwige orde geldt [4]). De apostolische konstituties zeggen: »dat de kerk gelijk een ſchip gemaakt zij." Dat ſchip herkent men in den platten grond van ſchier alle kerken, en Kreuser wijst op de over-een-komst tusſchen het venster met den platten grond der kerk. Treffend is de vingerwijzing:

1) T. a. p. bl. 542.

2) De proportie is genomen van het middenſchip der Bosſche St Jan.

3) De proportie van het ſchip is die van de kapel der L.-Vr. Broederſchap aan de St Jan. De apsis is de halve zeshoek.

4) Te vergeefs wilde de heidensche Priester den lichtcirkel, dien de afvallige Juliaan rondom het kruis gezien had, uitleggen als een zinnebeeld der enge grenzen, die aan het Christendom geſteld zouden worden: »'t Was een teeken, dat onze Godsdienst eeuwig duren zoû." Sozomenus, t. a. p. V, 2. Verder bij de Bollandisten: »æternitatis ſymbolum"; zie Didron »Hist. de Dieu", bl. 65, en ook 41, 79, 136.

»Was das Chor wagerecht ist, ist das Fenster lothrecht". Hij had mogen zeggen, wat de kerk in platten grond is, vertoont het venster in opstand: een lankwerpig vierkant en een gewijzigden gelijkzijdigen driehoek.

Zoo, inderdaad, worden in de bouwkunst de groote hoofdvormen niet zelden in de bizonderheden van den bouw vastgegehouden en toegepast. Ook daar is hèt mindere altijd herinnering en affpiegeling van het meerdere. Wie kent dien zelfden »lothrechten" fcheepsvorm des vensters niet als een der voornaamste elementen van het gothische vercieringsftelsel? Zoo draagt voor den minnaar elke lijn en elke klank, die oog of oor ontwaart, iets van de trekken, van de ftem, van het wezen der geliefde. Hoe zoû dan de kunstenaar, eenmaal doordrongen van het hooge idee kerk, dit niet als van zelf in reliekfchrijnen, in monstransen, in wierookvaten, kandelaren en wáar niet al, uitdrukken; en hoe zoû hij dan niet, ook in elk puntboogvenster, afbeelden, hoe het vierkant der waereldsche orde, door de boogen en den driehoek der geestelijke orde bekroond wordt! Men is in de jongste tijd begonnen, aan de gothische vensters met hunne glasfchilderingen de waarde te hechten, die ze toekomt. Het vensterfysteem maakt, in eene gothische kerk, met het pijlerfysteem de hoofdzaak uit van den bouw.

De kerk is, ja, een fchip, eene ark zelfs; en bij de betrekkingen tusschen Maria en het kerkgebouw kan men nog die voegen, welke de dichter der XIIIe Eeuw volgender wijze gedenkt:

»Doe God die werelt wilde wieden
Van den fonden....
Ontflo Noe met zinen lieden...
In die arke metten dieren.
tScip duncti mi wel bedieden," 1)

»En zóo dunkt mij, dat gij het SCHIP beduidt, Maria!" Met het fchip, met de ark (gelijk men ze zich voorftelt) heeft de kerk de fchuine bedaking gemeen: maar de kerk is ook een tént, een tabernakel; en zij beftaat werklijk uit ftijlen, uit boog-

1) »Die claufule vander Bible", bovenaang. ftr. 6.

roeden en uit behangsels. Het uitgefpannen gewelf rust op de pijlers, zuilen, beren en fchraagboogen; die vormen famen de tentftijlen, en de binnenboogen zijn met gefchilderde vensters als met doorzichtige tapijten behangen. Daarom ook is het zoo onredelijk, van die glasfchilderingen romantieke fchilderijen met »toon", met luchtperfpektief, en wat dies meer zij, te willen maken. Neem de tapijten, gelijk de autaar- en choorgordijnen wech, neem die muurbrokken wech, die het zedig penceel des monumentfchilders met ftille en grootsche tafereelen bekleed heeft — en het geraamte der kerk zal, als dat van een tent, onwrikbaar op zijn pilaren blijven ftaan.

Niet-te-min geldt deze voorftelling hoofdzakelijk van de kerk van binnen gezien. Zij is en blijft een MONUMENT, en moet zichtbaar weêrftand kunnen bieden aan de tand des tijds en aan de wuftheid der menschen. Tot de fchoonste cieraden van dat monument behooren ook hare roosvensters of rondlichten. Ei, wat mogen die groote rozen aan het Westfront der heerlijkste XIIIe-eeuwsche kerken wel beduiden? Is dat maar bij toeval, dat die kolosfale cirkel, met zijn fchoone verdeelingen, daar in de gevelgalerij verrijst? Wat bracht er den bouwmeester toe, in dat quadraat een rondlicht te plaatsen en wel een zoo fprekend — als ware 't fchier het hoofdpunt der gantsche kerk?

Die belangrijke kringvensters, waarvan, door bouwmeesters van den ftempel des architekts der Apollinariskerk te Remagen, dikwerf een zoo kwalijk begrepen gebruik wordt gemaakt, hebben drie beteekenissen — naar de drie namen, die ze dragen. 't Zijn wat men ze noemt: »Radfenfter", »roses", of in den volsten zin »rondlichten". Bij de heidenen was het bouwfrontispies eene uitfluitende eigenfchap van den »tempel"; het paleis van Cæsar werd er niet mede vercierd, dan als eene voorbeduiding zijner aanftaande vergoding [1]). Het frontispies, fronton of frontaal, namelijk, is het teeken der »bekapping"; de »kap" be-

1) Plutarchus: *"Ην γάρτι τῇ Καίσαρος οἰκίᾳ προσκείμενον οἷον ἐπὶ κόσμῳ καὶ σεμνότητι τῆς βουλῆς ψηφισαμένης ἀκρωτήριον, ὡς Λίβιος ἱστορεῖ".* »Γ. ΙΟΥΛΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡ", LXIII. Amyot vertaalt het akroterion door »pinnacle" — in ieder geval geen *pinakel* (fiaal—beerfpits) in goth. zin.

hoort der »kapel", en ook de heidensche tempels waren plaatsen van vereering als de kapellen. In het hart nu van het fronton der christelijke baziliek treft men niet zelden, onder den naam van *oculus*, het rondlicht reeds aan, dat in de middeleeuwsche bouwkunst eene zoo belangrijke bediening te vervullen had. Het laat zich gemakkelijk verklaren, hoe een venster, dat geenszins aan het stoffelijk doel om een »uitzicht" naar de waereld, daarbuiten, te verleenen moest beandwoorden [1]) — maar dat het licht-zelf, hetwelk er door heen ſtraalde, moest doen erkennen als een zinnebeeld van het licht des H. Geestes en van het licht der Schriftuur, — den ronden vorm aannam, waarin alle licht pleegt uit te ſtralen; den vorm, aangegeven door de radiën aller cirkels, gelijk door de radiën van zonnen en ſtarren en door den omtrek aller lichtende hemelbollen. Hier komt bij, dat van oude dagen de glorie of lichtſchijn achter de Heiligen de gedaante had, het zij van de amandel of zoogenaamde *vesica piſcis*, het zij van een rond ſchild. Durandus verklaart bepaaldelijk de heiligennimben als kroon en als beukelaar tot afweering van de aanslagen des vijands [2]): »Alle Heiligen worden gekroond voorgeſteld.... Hunne kroon heeft den vorm van een r o n d ſchild [3]), om dat zij onder

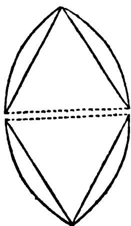
---

1) Onze zintuigen-zelf behooren als de kerkvensters te zijn, leert Durandus: geſloten voor de ijdelheden der waereld, en geopend voor de hemelsche gaven. T. a. p. B. I, hſt. I.

2) »Zie de Duivel zal eenige van u in gevangenis werpen, opdat gij moogt beproefd worden; en gij zult tien dagen verdrukking hebben. Wees getrouw tot der dood, en ik zal u DE KROONE DES LEVENS geven." »Apoc. II, 10. Vglk. »1 Pet." V, 4.

3) Men vindt ook enkele voorbeelden van drie- en vierhoekige nimben. 't Is hier de plaats niet om daarover meer bizonder te handelen; maar men merke toch op dat de *rondheid* van het ſchild hier, in de XIIIe Eeuw, gezegd wordt het zinnebeeld van *Gods* beſcherming te zijn; terwijl de Bisſchop van Manden daarop laat volgen, dat wanneer men een *levenden* prælaat of Heilige afbeeldt, men hem een nimbus geeft in den vorm van een *vierkant* ſchild (als vertegenwoordigende de *eindige* orde), »waaraan elk der zijden het zinnebeeld van eene der vier hoofddeugden is". »Rat." I, hſt. III. Die vier hoofddeugden — geestkracht, matigheid, voorzichtigheid, rechtvaardigheid — vindt Durandus ook in het vierkant der kerk. De oude afbeelding van den H. Gregorius den IVe met den vierkanten nimbus is, trouwens, genoeg bekend. Die de »Histoire de Dieu" van den H^r Didron niet heeft, kan nazien: Oudin, »Manuel d'archéologie", bl. 338 en n° 21 (pl. XII).

de godlijke beſcherming geplaatst zijn." Daarbij is het opmerkelijk, dat de aureool in den amandel- of vischvorm, die van ouds eene bij uitnemendheid christelijke beteekenis had, en eigenlijk de maagdelijkheid en reinheid verzinnebeeldde [1]), juist de gedaante vertoont van twee tegen elkaâr geplaatste middeleeuwsche ſchilden: de zelfde vorm, waarbinnen doorgaands de zegels van Vrouwen en geestelijke korporaties bevat zijn. De geleerde Buonarotti maakt, bovendien, geen zwarigheid deze lankwerpige aureolen »beukelaars" te noemen [2]). Maar het rond is de gewone vorm der zegels van Ridders en Steden. De herinnering der ſchilden is in dezen zoo min als in genen vorm te miskennen. Een en ander ſchijnt in de *clypeatæ* der ouden reeds voorgevoeld te zijn. Het gewone ſchild vinden wij almede in het opperdeel des gewonen [3]) kerkvensters te-rug: Het denkbeeld van beſchutting uit te drukken door de vensters, vindt in Durandus een verkondiger, zoo als wij boven aangaven: zij beſchermen tegen de onſtuimige buyen; en ſchenken ons het lieve licht des Hemels; »zij zijn ook", zegt Durandus, »de zinnebeelden eener oprechte gastvrijheid en tedere liefde" [4]). Nu, de opperste beſchutting en de volkomenste liefde voor ons, pelgrims in deze waereld en ſchepelingen op het balſturig meer, zal wel door onzen Vader in den Hemel worden uitgeoefend, en de ikonografie (gelijk we reeds vroeger gedachtig waren) leert, dat tot de

1) Zie over de amandel als zoodanig *l'abbé* Pron, »Harmonies sacrées", bl. 331. Het vischſymbool is vaak beſproken, en, voor die het niet kennen, in geen halve bladzijde te verklaren. Reeds de Katakomben verkondigen, met hoogen ernst, den I(ησοῦς) X(ριστὸς) Θ(εοῦ) Υ(ἱὸς) Σ(ωτήρ). Zie een belangrijk artikel in den »Katholiek", D. IV, bl. 338 en volg. De amandel, opgevat als verbeeldende het zij den visch of de vischblaas, beteekent de reinheid, voor zoo ver de visch op den Doop zinſpeelt. Ikonologen verſtaan dit.

2) Zie *l'abbé* Pron, bovenaang. bl. 332.

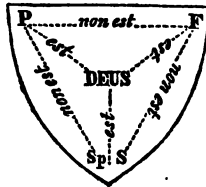
3) De proportie is genomen naar de vensters der Ste Chapelle te Parijs.

4) »Rat." t. a. p.

zinnebeelden der Godheid het rond en de driehoek [1]) behooren. Het is dus niet moeilijk te zeggen, wat al de kerkvensters prediken, en dat Bonanni gelijk had, toen hij ze als zinnebeelden van ons verkeer met den Hemel verklaarde.

Viollet-le-Duc heeft aangetoond dat, als gezamendlijke personifikatie der Vrije Kunsten, aan vele oude kerken de Wijsbegeerte wordt afgebeeld. Zijn dan ook Christelijke wijsbegeerte en »Godkunde" niet op het innigst verwant en in vele gevallen voor het zelfde te houden? Kan dus Filozofie niet zoo wel als Theologie voor de wetenſchap bij uitnemendheid en de kroon der Vrije Kunsten gelden? [2]) Volgends de christelijke monumenten — ongetwijfeld. Maar wat is die Godgeleerdheid en die Wijsbegeerte, wanneer ze zich niet uitſpreken? Het Woord behoort bij de Wijsheid: daarom zijn niet minder dan Vier organen door het aaloude kunstſtelsel aan de opperste wetenſchap verſtrekt: Logika, Grammatika, Rhetorika en Muziek [3]). Wanneer dus het rondlicht onzer kerken (het zinnebeeld der Godheid, van het Licht des H. Geestes, en bepaaldelijk der Schrifture) het zinnebeeld van Godkunde en Wijsgeerte is, dan worden daardoor tevens de kunst van het ordelijk rede-

1) Niet zeer oud is o. a. deze tamelijk bekende voorſtelling: De Vader is de Zoon niet, en de H. Geest niet; de Vader is God, de Zoon is God, en de H. Geest is God: en deze Drie zijn één God. Eene andere, middeleeuwsche, voorſtelling, die evenzeer den driehoek tot grondſlag heeft, geven wij hierachter, waar wij 't klaverblad behandelen.

2) Te Sens (XIIe E.) en te Freiburg i/B. draagt ze werkelijk een kroon; te Laon (1220) is ze geſcepterd, draagt de Beide Testamenten, en een ladder met IX ſporten (»Gen." XXVIII, 12?); heur hoofd raakt de wolken. In de encyklopædie der Abdisſe Herrade van Landsberg, eene ſokratische figuur uit die (ſtikdonkere!) XIIe Eeuw, ontvloeyen Zeven bronnen aan den boezem der gekroonde »Philoſophia". Viollet-le-Duc, »Dictionnaire", II, 1—10.

3) Vergelijk over de middeleeuwsche opvatting der vermogens onzer ziel de uitlegging der H. Drievuldigheid bij Bonaventura: »De ſpeculatione Dei per ſuam imaginem, naturalibus potentiis inſignitam" (Hſt. III van het »Itin."), in de legende van S. Thomas Ap. in het »Passionael", en de voorſtelling van zekere »ſin-rijcke" bejaarde maagd in haar boeksken »Dye groote Evangeliſche Peerle", 1542, hſt. LVIII.

neeren, naauwkeurig fpreken, treffend verlichten en vercieren en melodiesch voordragen der godlijke en menschlijke gedachten vertegenwoordigd. De drie andere »kunsten" fchijnen niet minder door het rondlicht te worden uitgedrukt: de Geometrie, die den cirkel trekt; de Arithmetika, die hare deelen en evenredigheden telt; de Astronomie, die in hem het beeld der ftralende hemelbollen erkent. Wat zeggen nu de kunstfymbolisten van den oorfprong des zoogenaamden radvensters (de eerste vorm waarin de fchoone middeleeuwsche roze optreedt [1])? Dat men daarin te erkennen heeft het bekende zinnebeeld der H. Katharina — HET RAD. En wie is de H. Katharina? Deze Koningsdochter, die haren naam aan de Zuiverheid dankweet (*καθαρός* — *purus*, *mundus*, *fincerus*, *candidus*, *fimplex*, *innocens*, *fanctus*, *præftans*, *excellens*) is de Patronesfe en Vertegenwoordigster der Wijsbegeerte en Welfprekendheid; de verkoren Bruid van Christus, die op wonderdadige wijze met den ring zijner trouwe begiftigd is [2].... Wij komen hier geen geheimenisfen en hooge verfchijnselen uitleggen: maar wij fchrijven historie, en wijzen eeniglijk feiten aan. Zal iemant het kwalijk nemen, dat het rond het fymbool der Eeuwigheid, het venster dat der Godgeleerdheid, der Hemelsche aanfchouwingen, der christelijke Wijsbegeerte en der Evangelieverkondiging is, volgends de getuigenis van Bisfchoppen, die zelf zulke vensters hebben laten aanbrengen in hunne kerken? dat de ronde vensters als een rad zijn ingericht, waaraan zij dan ook één hunner namen ontleenen? dat het rad ten allen tijde voor het kenmerk der H. Katharina heeft gegolden? dat in de H. Katharina de Patronesfe der geleerden en redenaars vereerd wordt — en dat zich, langs dezen weg, de treffende gevolgtrekking voordoet, dat het fchoonste cieraad der christelijke kerk, het zoogenaamde roosvenster, het zinnebeeld der ware VERLICHTING is?

---

1) »Au moyen âge les roses étaient nommées *roues*." Ad. Berty, »Dict. de l'arch. etc." bl. 278.

2) Zie hare legende. — Een fchoon radvenster aan de romaansche kerk van Barfreston (Kent) deelen Neale & Webb mede, t. a. p. bl. 162.

En nog zijn we met dat rad niet ten einde. Het rad heeft, ook in het Oude Testament, voor het zinnebeeld der goddelijke wetenschap gegolden. Kent men, uit de Gulden Legende, het Viertal raderen van de H. Katharina — men herinnert zich desgelijks de raderen, waarmede de Vier Evangelische Cherubijnen werden voortbewogen in Ezechiëls gezicht [1]: »Evangeliorum autem si quis rotam cursumque consideret," zegt Hieronymus, »in brevi tempore videbit mundum esse completum sermone apostolico"; en de H. Gregorius de Groote, de Patroon der geleerden, getuigt dat deze raderen, die, volgends Ezechiël, den schijn hadden als bevond zich een rad in het midden van een ander [2], het »Nieuwe Testament" verbeeldden, dat als besloten lag in het »Oude". Ook dit gedeelte van de figuur wordt door de XIIe- en XIIIe-eeuwsche radvensters uitgedrukt; en onmiskenbaar moet de zinspeling op Ezechiëls raderen wezen, voor wie, bij het schitteren der heerlijke gekleurde lichtruitjens van een roosvenster, in de kerk staat en zich de texten herinnert: »SPECIES autem rotarum erat quasi visio LAPIDIS CHRYSOLITHI.... Et omne corpus earum, et colla, et manus, et pennæ, et circuli, plena erant OCULIS, in circuitu quatuor rotarum.... Spiritus enim Vitæ erat in eis" [3]: de Geest des Levens was in die raderen [4]. Een ander kerkleeraar ziet in dat rad te midden van een ander rad een beeld van de verschillende Kerken, die vereenigd en besloten zijn binnen den kring der Eene en Algemeene Kerk. Dit zinnebeeld is vooral te-rug te vinden in zekere rondlichten met eene eigenaardige traceering van verschillende cirkels, als in de heerlijke roze van Chartres; terwijl het zoogenaamde *rayonnante* en *flamboyante* binnenwerk, dat de roosvensters in den loop der middeleeuwen vertoonen, de betrekking op Ezechiëls raderen vast niet verzwakt [5].

Prof. Kreuser ziet in het radvenster het wiel van avontuur; en, zeker, bij de zeer praktische moraal, die de muren der kerk

1) Rosweyde, »Gen. Leg." II, 25 Nov. 2) Hst. X. 4) V. 10.
3) V. 9, 12, 17. 4) Hst. I, 20.
5) Zie eenige voorbeelden bij A. Berty, »Dict." bl. 268, en op het woord »*Rose*".

prediken, zoû niemant soortgelijke bedoeling behooren te verwonderen. Het schijnt ons echter toe, dat de Heer Kreuser deze opvatting in wat te algemeene termen voorstelt. Uit de algemeene beginselen der symboliek en der symbolische betrekkingen tusschen den Bijbel en de Kerk der Middeleeuwen hebben wij het rondlicht verklaard. Het verzinnebeeldt de ware oneindige WIJSHEID, die uit God is; het is, bij uitnemendheid, de stoffelijke voorstelling van het ware LICHT. Deze leeren ons de waarde kennen van wat oneindig en hemelsch is, en de wankelbaarheid en onwaarde van al wat uitsluitend tot het stof behoort. Als zoodanig predikt het radvenster het woord van Salomon »ijdelheid der ijdelheden"; in zoo verre heeft Kreuser gelijk, en wat meer is — Ferd. Piper heeft een radvenster van den Baselschen *Münster* bekend gemaakt, aan welks buitenste velg de koningen, bedelaars enz. zijn voorgesteld, wier lotgevallen door het rad van avontuur beheerscht worden. 't Is van de XIIIe Eeuw, en genomen op het oogenblik dat de »leeraar" — de Wijsheid? — *boven* is en rustig neêrzit, terwijl de andere figuren zich te vergeefs langs de ronding trachten op te palmen [1]).

Maar het radvenster is ook sints jaren en eeuwen in 't bezit van den naam van roos, fr. *rose*, *rosace*, en het heeft met de gestilizeerde middeleeuwsche roos, ons bekend uit honderden heraldische gedenkstukken, eene onmiskenbare over-eenkomst. Wij nemen nu het roosvenster niet slechts op zich-zelf, maar ook als onderdeel der traceering van een puntboograam. De bloemenspraak genoot in de dagen van een algemeener en meer opgewekt kunstleven eene groote uitbreiding. Door de schoonste bloemen achtte men de heiligste personen afgebeeld, en er verbinden zich aan het plantenrijk een grooter getal lieflijke kerkoverleveringen dan menig denkt. De H. Maagd was beurtelings de »lelie onder de doornen", de roos van Saron of Jericho, de *rosa mystica*, enz. Nog Vondel wist het

---

1) Zie de afb. n° 18 in Pipers »Ueber den chr. Bilderkreis".

Bernardus na te zingen, wat ſchoone rozen gloeiden aan den boom des Kruices.

»De ſchoonſte roode roozen groeien
Op geenen Grieckſchen bergh, o neen;
Maer op den Kruisbergh, hard van ſteen,
Daer Jesus' hooftquetſuuren vloeien."

In de Meimaand, op Kruisvinding, hief de nederlandsche jeugd al vroeg het Kruisliedeken aan:

»Comt en laet ons gaen
Den groenen *mey* in dragen,
Daer de pellicaen
Jesus, op heeft gherust."

Trouwens de roede van Jeſſe had eene bloem voortgebracht, die haar verhief boven Äärons roede, en die in den bloeyenden ſtaf des Christusdragers (Christophorus) ſchijnt herdacht te worden. Door het bloeyen van zijn ſtaf was Jozef tot vader van het Heilig Huisgezin aangeſteld; en we hebben ons niet te verwonderen, dat in het ſchoone oude liedtjen van de Soudaensdochter de Zaligmaker aangeroepen wordt, en zich bekend maakt als »de maker van de bloemen". Had hij zich niet verwaardigd als een bloemkweeker voor Maria Magdalena, na zijne verrijsenis, te verſchijnen? De roos, het klaverblad, en de lelie, zijn wel de gewaſſen, die de edelste bediening hebben in de middeleeuwen. Niet alleen, dat de laatste aan de maagden in de hand wordt gegeven, maar zij (de lelie), of haars gelijke, verciert de kroon van alle Vorsten. Wij hebben boven gezien, dat de Wijsbegeerte Zuiverheid (*Katharina*) heette — zoû de kroonlelie beteekenen, dat ook Macht en Majesteit met christelijke Zuiverheid moet ſamengaan? De lelie der Bourbons is althands een geſchenk van de H. Maagd. De cieraden der bouwkunst van de XIIIe en XIVe Eeuw zijn grootendeels aan het plantenrijk ontleend, en het is genoeg bekend, dat de »kruisbloem" als finiaal eene voorname rol ſpeelt in de christelijke architektuur. Maar menigvuldiger nog komt het klaverblad voor, welks drieheid, aan éenen ſtengel zichtbaar, de H. Drieëenheid voorſtelt; en dat klaverblad herhaalt zich zonder einde. Ook Kreuser ziet er eene vertegen-

woordiging van de H. Drievuldigheid in, en zoo doende bij uitbreiding van de theologie: »daarom gaf de oude kunst het den Doktoren in de hand [1]) op hunne afbeeldingen." Alle gothische vensters verkondigen vele malen het klaverblad; maar ook de roos kan niet zonder beteekenis wezen. »De roos" (als bloem van Jesſe) »is een zinnebeeld der Onbevlekte Ontvangenis", zegt Kreuser [2]); zij wijst naar Maria en Jesus heen. Zij is ook de bloem der Liefde, en bij de godlijke deugden is de Liefde de hoogste der drie: de LIEFDE is EEUWIG, en bloeit voort, ook wanneer het Geloof en de Hoop vervuld en daardoor vernietigd zullen zijn. Men weet dan ook, dat de H. Dorothea er Theophilus uit den Hemel heeft toegezonden, en dat de »Rozenkrans" een gebed is rijk aan mysteriën. Ook is de gouden roos, die de Paus, op den Zondag *Lætare*, in de vasten wijdt, geen ijdel ſpeelgoed [3]). De roos is, van ouds, het zinnebeeld der Schoonheid. En als nu de vensters in 't algemeen Gods Wijsheid en Goedheid afbeelden, door het *licht* en door de *beſcherming*, die zij verleenen — zal men dan in het roosvenster ook de derde hoedanigheid, de Schoonheid niet voorgeſteld achten? Men heeft hier dus te doen met de roos, die der Schoone Wijsheid is toegeheiligd, niet met den appel, die der heidensche Minerva onthouden werd: deze misgunnen wij dan ook haren tempel, het Parthenon, niet, maar begroeten vol vreugde de Roos onzer Kathedralen, die getuigenis geeft van de ware Wijsheid en Schoonheid beide — van de »Splendor Gloriæ Patris", den Heiland der waereld.

Maar de roos doelt niet enkel op den Zoon; ze zinſpeelt wel bizonder op de Moeder [4]). Zal der laatste van zelve de

---

1) Kreuser, t. a. p. 550. 2) T. a. p. 553.

3) Indien de geleerdheid onzer dagen wellicht in twijfel mocht trekken, of 's Pausen bedrijf, op het ſchoone feest, dat in ons vaderland van ouds »roosjenszondag" heet, een diepen zin heeft, zie hij den *Aiutante di Camera* G. M. Romano, »Le cappellé pontificie", bl. 195, *Dom* Guéranger »Le Carême", 356, of, bij gebreke, *Abbé* Héry, »Manuel de la Chapelle Sixtine", bl. 34.

4) »Als eyn roſe funff uſzerlich bleder hait, alſo hait daz Ave Maria funff adder geſecz an yme... Maria iſt einer roſen woil geglichet; wan alſo ein roſe funff bleder uſzwenig hait, alſo hait der Name Maria funf buchſta-

roos aan den transfeptgevel van het vrouwenpand niet zijn toegeheiligd? Is zij daar, in dat droeve Noorden, geen zinnebeeld der Blijdfchap en des Geluks, gelijk de gouden bloem der *Dominica rosarum* te midden van de vastentijd [1]? Ziet de nooit volprezen Lieve-Vrouwen-kerk van Chartres: in hare noordelijke roze zoekt ge niet te vergeefs de beeltenis der H. Moedermaagd. Hare Litanie vindt gij in de noordelijke gevelroos der hoofdkerk van Auxerre voorgefteld. Te Reims, te Straatsburg, en elders fchildert dat noordervenster de tooneelen, om wier wille de bloem van Jesse moest ontluiken: 's menschen val.

De roos is ook dáarom eene gepaste hoofdfiguur in de christelijke bouwkunst, om dat zij fteeds het denkbeeld van geurenzoetheid en dorenfcherpte met zich brengt. Heerlijk heeft Vondel dat in zijn »Kruisbergh" herdacht:

> . . . »een' roozenhoet,
> Wiens blaên, vol geurs, gedurigh bloeien,
> Door den gevlochten doornekrans,
> Waer [2] van de Goddelijcke glans
> Befchaduwt wort en overwaffen.
> De roozedruppels ftrecken fchoon
> Robijnen aen de doornekroon."

Nu komt de geheele christelijke moraal op eene juiste waardeering van 's levens rozen en doornen neder. Die een enkel oog op een gothiesch bouwerk of in een middeleeuwsch handfchrift geflagen hebben, vinden daar ieder oogenblik de herinnering der levensdoornen, en niet zelden naast de lieflijkste bloemenpracht te-rug. Bij de *imbrication* vindt men in de Architektuur de *contre-imbrication*, bij het *bretefcé* in de Wapenkunde het *contre-bretefcé*: zoo ftelt het geheele middeleeuwsche vormenftelsel, en de wijsgeerige befchouwingswijze

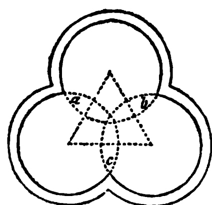

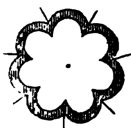
ben; bij den mag man verfteen die funff freuden unfer Frauwen, die fie hatte, do fie Chriftum entphing, do fie yn gebar, do er von dem Tode offftunde, do er zu hiemel fur, und do sie auch in den hiemel wart von ym und finen engelen gefuret." Hs. te Ments, aang. door Mone, t. a. p. II, 272.

1) Vergelijk de woorden van 's Pausen zegening bij *Dom* Guéranger, »Carême", bl. 358.

2) *Door welken* namelijk.

in 't algemeen ſteeds naast het *mal* het *contre-mal*. Dat ſluit in elkaâr als tijd en eeuwigheid, als nacht en dag, als Oud en Nieuw, als ſtrijd en overwinning; zoo roept, in de optika, de eene kleur ſteeds hare aanvullingskleur bij zich: dat is, om een koopmansuitdrukking te gebruiken eene filozofie *à partie double*. Men kan, zoo doende, geen drie- en vierblad, geen monumentale roos beſchrijven — of men bepaalt, behalven hetgeen *binnen* de lijnen voorkomt, ook min of meer wat daarbuiten ligt, en dat is, bij deze klaverbladen en rozen — de doorn:

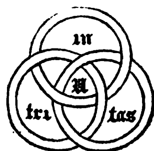
De punten (of *toten*) *a b c*, en de binnenpunten van het achtblad, die het humorisme van later dagen in het Hoogduitsch een naam heeft gegeven, dien wij, om misbruik te voorkomen, hier niet willen herhalen, vormen den grondtype van het duizendvormig doornſtelsel, dat in de geheele ornamentleer en tot zelfs in de ſchoonſchrijfkunst der middeleeuwen zoo bepaald op den voorgrond treedt. Moeten wij hier nog de doornekroonbloem of klaverzuring in herinnering brengen, in wier treffende vormen en kleuren de Legende met recht een beeld van het Lijden gezien heeft [1])?

Maar wij onthouden ons van dieper in de bloemenſymboliek in te treden. Zij, zoowel als de dierenſymboliek vereischt een ſpeciaal boekwerk en van grooten omvang, om met eenige volledigheid behandeld te kunnen worden — en wij behandelen hier de quæstie der Kerk-Oosting. We naderen deze dan ook van zelve weêr; maar willen nog een enkel woord zeggen van de geometrische waarde des boven behandelden klaverblads.

Men vindt dat blad in de gothische vensters dikwerf gevormd uit drie elkaâr tangeerende cirkels. De middelpunten der cirkels, ook zoo deze elkander ſnijden, maken in ieder geval een gelijkzijdigen driehoek uit — het bekende zinnebeeld der H. Drieëenheid. Het boven door ons meêgedeelde klaver-

1) Zie het fraaye vaersjen van den Heer Poelhekke in onzen »Almanak", 1855, bl. 29.

blad is van den aard der genen, die in de venstertoppen aan de Ste Chapelle te Parijs voorkomen. Ongeveer van gelijken tijd met deze ſoort van klaverbladen is eene andere voorſtelling der H. Drieëenheid, die aan een XIIIe-eeuwsch fransch handſchrift ontleend is [1]). Verwantſchap met ons klaverblad zal men in dit drietal vereenigde cirkels niet miskennen; en ook deze voorſtelling,

waarin de cirkels Trinitas gezamendlijk het middenſchild der Unitas uitmaken, en waarin ook nog een ſpitsboogvormig klaverblad is te-rug te vinden, niet minder ſchoon heeten dan de XVIe of XVIIe-eeuwsche, bovenmedegedeeld. Naast het drieblad — dat ook in den top aller onderverdeelingen van de gothische vensters voorkomt, maar dan van onderen niet geſloten is — komt ook menigvuldig het vierblad voor. Is dat de H. Drievuldigheid — is de roos of polylobe, de Schoonheid en de Vreugde — zoû dit dan niet het zij de vier kardinale deugden (die ook met de vier Evangeliezinnebeelden in verband worden gebracht), het zij, nog liever, de Heilige Sophia, met hare dochters Fides, Spes en Charitas [2]) voorſtellen? Zoo veel ſchijnt zeker — om nog een woord van afſcheid te geven aan de rozen van hierboven — dat in de XIIIe Eeuw de Deugd bij uitnemendheid een wapen voerde met vier rozen. Aldus aan de kathedraal van Chartres [3]). Onder het ſchoone roosvenster, dat als een verheven blazoen boven de middendeur onzer hoofdkerken verrijst, zouden wij willen lezen, als in den gevel van zeker kapittelhuis te York:

»Ut roſa flos florum,
Sic eſt domus iſta domorum" [4]).

»Al wie de roos de bloem der bloemen
Zal dit het huis der huizen noemen".

Men ziet, dat boek der leeken, zoo als Gregorius de Groote

---

1) Zie Pl. 139 en bl. 569 in Didrons »Iconographe Chrétienne, Hist. de Dieu", en, bij gebreke, XI, n° 13 in Oudins »Manuel d'archéologie".

2) Zij worden gevierd 1 Augustus.

3) In het VIe Dl der »Annales arch." 4) Neale & Webb, t. a. p. 174

zegt [1]), dat schrift, dat in de christelijke kerkgebouwen door de ongeleerden ontcijferd wordt, is niet zoo spoedig uitgelezen. Het wordt tijd, dat we tot ons hoofdpunt te-rug-keeren — nu wij de waarde en beteekenis der plaatsen van sommige kerkdeelen met betrekking tot ons Oosten hebben leeren kennen. Er ware nog veel bij te voegen — onder anderen ook over de toegemuurde Heilige Deur der vier romeinsche hoofdbazilieken [2]), over de ikonologische stoffeering der kerk, over vele plechtigheden, die er in verricht worden — over enkele deelen, als de torentrappen, de choorstallen, de kerklamp, enz. eęn en ander in verband met onze oriëntatie. Maar, zoo wij op nieuw beginnen, waar te eindigen! »Van den OPGANG der Zonne tot den NEDERGANG, schijnt UIT SION de gedaante uwer SCHOONHEID, o Heer [3])!" Van de ranke vensteren die Oostwaards zijn, tot het stralend radvenster ten Westen verkondigt alles de diepte uwer geheimenissen en predikt de vindingen uwer liefde! Wie kan uw huis bezoeken, o Heer, en zal niet van zich-zelven moeten getuigen, dat hij er den luister van bemind heeft [4])! Wie zal niet met den Bisschop van Manden erkennen [5]), »het Geloof heeft hier de grondslagen gelegd, de Hoop heeft de muren gebouwd, de Liefde heeft het werk voltooid?" De zin dezer deugden is aan de deelen-zelven der kerk verbonden gebleven: hare hoogte is de moed, dat is — de hoop der hemelsche belooning; hare lengte is de kracht en volharding door het geloof; hare wijdte is de ruime schoot der liefde. Eene andere niet minder ware symboliek herkent het geloof in de grondslagen, in het gewelf de liefde, in den vloer de nederigheid, naar het woord van David »mijne ziel is aan den vloer gehecht"; de deur is de gehoorzaamheid, die den *naauwen* weg ter hemelsche heerlijkheid volgt [6]). En Durandus, uit wien wij dit ontleenen, is niet de eerste, veel min de eenige, die dit leert. Hij, de H. Isidorus en Joh. Beleth halen zelfs symbo-

---

1) »Ep. CXI, ad Seren."

2) Zie Mgr Gaume, »Les Trois Rome" (Brux. 1847), I, 179 en volg.

3) Ps. XLIX, 1, 2. 4) Ps. XXV, 8. 5) T. a. p. I, hft. VI, n. 7.

6) »Wilt gij in 't leven ingaan, zoo neem mijne geboden waar." Matth. XIX, 17. Verg. Kreuser, »Kirchenb." I, 119.

lische kanons aan, die later verloren moeten geraakt zijn [1]). Ziehier eene proeve van de ſymboliek der X[e] of XI[e] Eeuw, geſchreven op een blad pergament, dat in de bibliotheek van Bolonje bewaard wordt, en afkomstig is uit eene abdij te S[t] Omaers [2]):

Het fondament der kerk is — het Geloof,
De hoogte der kerk — de Hoop,
Hare breedte — de Liefde,
Hare lengte — de Volharding,
Hare zijden — de Samenſtemming en de Vrede,
Haar gevels — hare frontalen, de Rechtvaardigheid en de Waarheid,
Hare vensters — de woorden der Heiligen,
Haar vloer — de Nederigheid des harten,
Haar gewelf — het Eeuwig Leven in den hemel,
Hare zuilen — de goede Bisſchoppen en Priesters,
De Tafel van Christus — het vlekkeloos leven, de volkomenheid.
De SCHOONHEID DER KERK is het voorbeeld der GOEDE WERKEN.

»Pulchritudo ejus est exemplum bonorum operum". Al die dan van goeden wille zijn en goede werken willen plegen mogen de ſchoonheid van Gods Huis gaan genieten!

Hoor, de ſtem-zelve der kerk, de klok met hare trillende vermaningen en zoet gelok roept ons van verre. Wij weten dat dit luyen tot drie maal herhaald wordt; niet ſlechts bij de dagelijksche verkondiging der »Angelus"-Boodſchap; maar ook bij het roepen ter kerk. Bij het eerste gelui, zegt een ſchrijver van 1600, werpt uit de handen wat u bezig houdt; bij het tweede gelui, ſpoedt u op weg, en andwoordt: »ik kom, mijn Heere, ik kom mijne Vrouwe!" eindelijk — dat het derde luyen u op beide kniën geknield vinde aan de ingang van Gods Huis. Ginder verheffen zich de drie torens van den Dom, die ons verhalen, hoe zij nu al ſinds vijf, zes eeuwen getuigenis geven van de oude waarheid, en met al hunne ſpitsen en pinakels als de opvlammende lichten bij het Februari-feest of als de zoetgeurendste planten der gaarde, naar God, naar den Hemel trekken. Schilderen de heerlijkste deelen der kerk beurtelings de heiligste geheimenisſen

1) Neale & Webb, t. a. p. 131. Durandus zegt zelf: »ex diversis aliorum libellis et commentariis" is dit boek te zamen geſteld. »Rationale", B. VIII, hſt. XIV.
2) Neale & Webb, bl. 133.

af — is de gevelroos Gods WIJSHEID en SCHOONHEID — de Ooster Lucida zijn GOEDHEID, zijn LIEFDE — is het Noordpand Maria en haren dienaresſen gewijd — het Zuidpand den Heiligen in 't algemeen en bizonder den Patroon der ſtreek [1]) — loopen die panden, de »gemeenſchap der Heiligen" vertegenwoordigend, (*bas-côtés*, vergeleken bij het middenſchip, aan welks einde Gods Troon is opgeſlagen) loopen zij in hooger luister rondom dien Troon te gader — ſpreken de H. Drievuldigheid, de Menschwording van Gods Zoon, het H. Sakrament en Sakrificie, de gaven der Moedermaagd ons van alle kanten toe: de grondſlag en de top der kerk vatten de geheele geſchiedenis van het Christendom ſamen. De grond- en hoekſteen — is Christus; de vier kruispijlers zijn de vier Evangeliën — de Arend en de Engel aan de choor-, de Leeuw en de Os aan de ſchipszijde; en uit dat centrum, uit dat kruis, op die pilaren verheft zich die middentoren, dien Durandus de »trouw en volmaaktheid des waren geloofs [2])" noemt: ziedaar dus het zinnebeeld tevens van de onwankelbaarheid der Leer, van de onfeilbaarheid der Kerk die Gods belofte heeft. Wij behoeven dan ook den weg door de enge ſtraten der woelige waereld niet te vragen noch te zoeken — want onze vaderen hebben gezorgd, dat de torens van den Dom uitſtaken boven al het hem omringende. Wij komen nader. Als de kerk, gelijk de Apostolische Konstituties het voorſchrijven en het ruimste deel der kerk er den naam van draagt, een ſchip (*nef*, *navis*) is, dan ſtaat boven op den zoo even aangeduiden mast van dat ſchip — indien de kruis- of middentoren hiervoor gehouden mag worden — een vogel, die niet gewoon is zoo hoog te vliegen. Wat heeft den haan die eer verdiend? Daaromtrent is bij de oude christelijke ſymbolisten en hunne naſchrijvers geen verſchil van meening. De haan is de wakkere kerkbeheerder, de voorganger en zielzor-

1) Ook bij den H. Paulinus van Nola blijkt, uit de beeldverciering zijner kerk van S. Felix, dat hij de kerkpanden naar de Beide Testamenten, maar tevens naar de geſlachten onderſcheidt: »In de rechter galerij zijn afgebeeld de H. mannen, in de linker de vrouwen (*ſexus minor*)": »Binis hiſtorijs complet pictura fidelis". »Nat. X de S. Fel."

2) »Rationale", B. I, hſt. 1, n. 23.

ger der gemeente, die het hoofd biedt recht tegen de winden, in het zij der dwaling, het zij der zonde; het is de wekker tot den arbeid; het is de herinnering van den val des uitverkorenen onder de Apostelen, van hem, die niet-temin verdiend heeft de kudde te weiden, en de fleutels des Hemels te dragen. Wat les voor Priesters en leeken; wat moed van den kerkvoogd om ten top zijner kathedrale, op het hoogste punt van zijnen zetel den haan te ftellen, die hem het »bitter weenen" herinnert van den eersten Bisfchop in dat aandoenlijk uur. Maar die geheele bekrooning van den toren — dat kruis onder en met de windvaan — wat doet het bovendien? Het fpreekt het hoofdgeheim van den kerkbouw uit; het verkondigt van den top der ftichting, hoe alle christen kerken, ook op zichtbare wijze, zich bij elkander moeten aanfluiten, hoe zij als broeders en zusters éenen weg moeten gaan. En die weg, waar ligt hij? Ten Oosten, roepen al de Kerkvaders, ten Oosten, roepen de ftemmen aller eeuwen, toen de kunst nog trouw was aan de kerk- en volkstraditiën. Zullen wij 't herhalen wat we in ons eerste en tweede hoofdstuk hebben aangevoerd? — 't Zoû zijn of wij twijfelden aan belangftelling in eene ftoffe, waar men belangftelling aan fchuldig is, op boete van voor een minachter van de christelijke kunst en van de gefchiedenis der christen kerkgebruiken door te gaan. Gelukkig de kerken, wier kruis, dat Noord-Zuidwaards wijst, ze niet befchaamt. Wat doet men met zulk een kompas op het fchip — als het fchip, door de ftormen en buyen der waereld, toch den aangewezen weg naar het Oosten niet volgt. De armen van het kruis ftaan Noord-Zuidwaart — en zoo behoort het: want wie opgaat naar de kerk, moet het kruis *en face* voor zich zien. 't Is toch iets fchoons, dat de kruiskerk zoo alles omvat: het Eeuwige en het Tijdelijke. Zie, de ftoffelijke kompasnaald wijst van het Zuiden naar het Noorden; dat vinden wij in de ftrekking van het transfeps of dwarspand te-rug. Maar het edeler, het geestelijk kompas, ons kompas bij uitnemendheid, wijst naar het Oosten — gelijk de Apostolische Konstituties het voor-

ſchrijven: ook op die wijze zijn de eeuwige en tijdelijke orde in de kerk uitgedrukt. Komt, ſchepelingen! ſtroomt de arke binnen — dáar is rust voor uw gemoed. Daar vindt ge het hoogste — God-zelven: zijne daden en zijne woorden; en al het geſchapene uit dieren- en plantenrijk. Zoo is déze ark eene vereeniging der beide andere: hier vindt ge de oude Reddingsark met het Tabernakel te-zaam-gebracht: hier vindt ge den Heer-zelven, en rustiger zijt ge in zijn bezit dan de leerlingen in het ſcheepken van Petrus: want de Heer ſlaapt voortaan niet meer [1]). Hij wacht u af, met open armen. Komt, wilt behooren tot de Visſchen [2]), die den Apostelen beloofd zijn; gij zijt immers door het Water en den H. Geest herboren. Zoo dadelijk, als gij uwe gebeden gaat ſtorten, zal men de oostersche gommen branden, als een zinnebeeld van dit uw offer. Ziet, jonge kinderen dragen den wierook aan, als waren zij de Engelen, waarvan de H. Chrysostomus zegt, dat het kerkgebouw ſteeds vervuld is. Maar neen, zij behooren nog tot de aarde, tot deze wankelbare vlottende zee; zelfs het vaatjen, waarin zij het zinnebeeld uwer gebeden (den wierook) aanbieden, en dat alweêr eene afbeelding van de kerk in het klein is, draagt den naam van *ſcheepjen* of *ſchuitjen*. God ſterke de hand van den ſtuurman, opdat wij, ook in den geest, aanhouden op het ware Oosten. »Il Signore ti chiama ad Oriente, cioè dire alle coſe eterne, e tu nel tempo ſteſſo guardi a Occidente, cioè dire alle temporali?" [3]) De Heer roept u naar het Oosten; dat wil zeggen naar de Dingen der Eeuwigheid, en gij, zult ge terzelfder tijd naar het Westen zien, dat is te zeggen naar het Tijdelijke? Hoort wat de H. Hieronymus zegt, en oordeelt of zijn denkbeeld verdiende nog twaalf Eeuwen later in leven te zijn, en door Segneri in andere form herhaald te worden: »Daniël ging op het opperſte van ſijn huys om te bidden, want hy en mogt niet beneden blyven, en hy dede ſijne venſters open naer den kant van Jerusalem. Doet dan oock uwe

1) »Ps." CXX, 3, 4.
2) Verg. hierb. het aangeh. uit den »Kath." IV, 338.
3) Segneri, »la Manna dell' anima", 15 Apr. 1679.

venfters open om HET LICHT te laten komen in uwe kamer, en om DE STADT DES HEEREN te fien! Maar en doet die venfters niet open, van welke de Propheet [1]) gefeyt heeft: De doot is door uwe venfters gekomen." [2]) En meent niet, dat men vooral in de IVe en in de XVIIe Eeuw de beteekenis van het Oosten heeft gekend en vastgehouden; ach, die een weinig gelezen heeft vindt er voet voor voet in geestelijke boeken van gewaagd. »Wel aen, ziele," zegt de H. Bonaventura, »volght den raedt des Heylighen ende keert den STRAEL van befchouwinghe eerft naer het Landtfchap van Orienten; dat is naer de overlegginghe van uwe conditie". Zoo verzinnebeeldt de »doctor feraphicus" der XIIIe Eeuw door ons Oosten ons innigst wezen-zelf. Dát ftond vast, dat men met het Oosten begon; dat behoefde hij niet eens aan te raden: maar even als men het eerst naar het dierbaar »Landtfchap van Orienten" opftaart, zoo behoort men ook het eerft den ftrael zijner befchouwinge naar zijn eigen hart, en eigen toeftand te keeren. »Principium a Jove" — zoo heette het vroeger: de christelijke dichter Stalpaert van der Wiele verandert het te-recht in »Principium a Jesu": Jesus, »qui nofter Oriens", zoo als de kerkleeraars zeggen. Naar het Oosten, altoos naar het Oosten, keeren zich de boetenden en de rechtvaardigen. Dat zijn dingen, die niet alleen de klerken en kluizenaars, de leeraars en alle »begeven luden" in vroeger tijd wisten, maar dat had onze Vondel, te midden van het kunstheidendom en de beeldftormende Godsdienstbegrippen van het Nederland der XVIIe Eeuw, nog niet vergeten. Hoort, wat hij van Maria Magdalena getuigt: »Een dagh van Engelen" verfcheen haar,

»Zy keert, op dat gezicht, naer 't Ooft
Haer druckige oogen root befchreit.
Zy ziet wat dat gezicht haer zeit,
En hoe haer d'Engel, Godt ten prijs,
De HEIRBAEN toont NAER 'T PARADIJS [3]).

---

1) »Jeremias, IX, 21."

2) »De brieven van den H. Hieronimus Uyt het Latijn vertaelt in 't Nederd. door Hr. Adr. van Loo, Pr, 1707; I Dl, 21. br. aan Eustochium.

3) Van Lenneps uitgave, IV, 13.

Helaas! wordt die heirbaan naar het Paradijs, die Heilige Linie ten Oosten, niet meer gewaardeerd zoo als vroeger? Is geheel de geestdrift voor het Heilige Land uitgeſtorven, die niet blootelijk de huizen Gods met haar as naar het Oosten deed ſtreven, maar die er ridders en pelgrims met zwaarden en kruisen, met oorlogs- en vredevanen heen deed ſtroomen? Is het ons te veel, zelfs in zinnebeeld, dat Oosten te blijven gedenken en vereeren? Ja, wij weten wel, dat er een beſaamde theologiæ doctor geweest is, die de blasfemie heeft uitgeſproken, dat het H. Graf den lieven Heer God minder waard was dan een »zwitsersche koe" [1]: maar wie huivert niet bij zulke hoovaardige minachting van wat zoo velen heiligen heilig geweest is? Zal men dan het eenvoudig en zinrijk middel door onze vaderen aangewend om hunne vereering van het Oosten uit te drukken, dommelijk blijven verwerpen? Ter te-gemoetkoming aan de verkeerde richting van ſommige kerken, zegt Vinitor, in zijn »Compendium" der heilige riten en plechtigheden (gelijk wij reeds aangaven), dat »het Oosten in de kerk te verſtaan is van een denkbeeldig Oosten" enz. Inderdaad uit de diensten, welke in ongeoriënteerde sanktuariën gedaan worden, blijkt, dat deze opvatting door de H. Kerk niet wordt veroordeeld. Ziet daar de goede moeder, die, als er van de loffelijke gewoonten der oudere kinderen door de jongeren allengs weder wordt afgeweken, hare huishouding, voor zoo ver eer en plicht het kunnen toelaten, daarnaar inricht: maar is het, in die jongeren, prijslijk te noemen? Verdient het lof, dat (nog eenmaal!) in de Mis, waar alles ſtraalt en ſchittert van werkelijkheid en plechtigen ernst — en waar de Noordkant der kerk het ſymbool zal zijn van de waereld der Heidenen en van de macht des Duivels, even als de Zuidkant van die der Joden en van de genade Gods — waar de Diaken zich dus, bij den Evangeliezang, naar den Noordkant richten moet, om dat ſymbool uit

1) Luther: »Nach dem Grab, da der Herr in gelegen hat, welches die Saracenen inne haben, fragt Gott gleich ſo viel als nach allen Küen von Schweitz." »Werke" (Jena, 1685), Dl XI, bl. 436, aang. bij van Senden, »Het H. Land" bl. 163 en 360.

te drukken — dat daar de Diaken zich naar den Zuidwest- of Oostkant richt en de gemeente dit dan maar heeft op te nemen, *alsof* hij zich ten Noorden richtte? Wij wenschen hier ſtreng op ons gebied te blijven; namelijk binnen de theorie der ſchoone vormen en der algemeene logika: en wij meenen dit, ſprekende als wij ſpreken, beſcheidenlijk te doen. Zie: het Noorden der kerk is het zinnebeeld der Heidenen; het Zuiden is het zinnebeeld der Joden. Nu moet er uitgedrukt worden, dat het Evangelie aan de Heidenen wordt verkondigd en overgegeven en de macht van Satan in hun midden verſlagen; maar nu draagt men het in tegendeel naar den Zuidwestkant. Valt hiermeê het zinnebeeld niet wech? Ik moet beginnen met mij voor te ſtellen, dat het Noorden de Heidenen zijn; en dan zoû ik mij, ten tweede, moeten verbeelden, dat het Zuidwesten het Noorden is — offchoon de ſtralen van Gods heerlijke zon door de kerkvensters dringen, waar de Heiligen op geſchilderd zijn, die het Oosten bepleit hebben, waar wellicht de kalender op ſtaat uitgecijferd, die getuigenis van de waardeering der zonnebaan geeft, en die mijne verbeelding beſchamen. Helaas, dat men nog heden de klacht van den geſchiedſchrijver Sokrates herhalen moet: »De kerk van Antiochië," zoo ſpreekt hij, »is ſlecht georiënteerd. Het autaar ſtaat naar het Westen, terwijl het naar het Oosten behoorde te ſtaan" 1).

Moeten wij meer bewijzen aanvoeren, dat de regel dierbaar geweest is aan alle geſlachten, die zich rekenſchap ook van het pasſende en ſchoone, niet ſlechts van het noodzakelijke gaven? We hebben boven bewezen, dat in het aaloud Italië, waar de nieuwe architektuur dikwerf over de vroegere moest heen gebouwd worden, de regel zoodanig is toegepast, dat, ook bij de kerken wier apsis niet naar het Oosten ligt, het autaar toch daarheen stond. We hebben de Pausen genoemd, die onze zaak bepleit en bevorderd hebben. Paus Vigilius, die in 't geheel zich verdienstlijk heeft gemaakt voor de verheffing van het æsthetische gedeelte van den eerdienst, heeft zelfs de oriënta-

1) „Hiſt. Eccleſ." B. V, hſt. XXII.

tic bepaald voorgeschreven [1]). Allengskens schijnt echter de regel op sommige plaatsen in 't vergeetboek geraakt te zijn. Zoo heeft men zelfs kerken gebouwd met eene oostelijke en eene westelijke apside — waar twee altaren tegen over elkander liggen (Ments, Bamberg, enz.). 't Is te vermoeden, dat het westelijk altaar in vele dier kerken (vaak abdij-kerken — altoos kollegialen — die een bizonder choor voor het kapittel of de kloosterbroeders behoefden) oorspronkelijk »secondo l'antico stilo" geïzoleerd zal zijn geweest, en ingericht om van het Westen naar het Oosten bediend te worden. Een schoon voorbeeld daarvan vindt men in eene tot ons overgekomene teekening van de beroemde kloosterkerk van St Gallen, medegedeeld in Viollet-le-Ducs groot Woordenboek [2]). Al de altaren in die kerk van de 820 zijn behoorlijk georiënteerd. En ziet nu het ideaal der XIIIe-eeuwsche kerkontwerpen, den meer genoemden tempel van den H. Graal. Dat is een kruiskerk te midden van een rotondebouw. Daar liggen 72 choren met altaren in een kring, als de stralen van een cirkel. En ziet eens, welke aardige aanwijzingen Boisserée gevonden heeft, om die altaren te plaatsen. Van het Noord-Westen tot het Zuid-Westen zijn ze geïzoleerd, en wordt de Mis er áchter gelezen. Maar bij elke der andere hemelstreken, waartoe de choren gebracht moeten worden, staat het autaar tegen dien muur van den veelhoek der apside, die het Oosten het naast is. Wien zullen we nog méer laten spreken? We hebben de oudste kerkvaders en de bazilieken geraadpleegd; de kerken uit het karolingische tijdvak, de romaansche, en gothische kerken hebben aan de zelfde wet gehoorzaamd— Du-

1) »Hoewel God dan ook alom tegenwoordig is, moet toch de Priester aan den autaar en gedurende de diensten (bizonder is hier sprake van de Getijden), zich, volgends het dekreet van Paus Vigilius, in 't gebed naar het Oosten richten. Van daar dat in de kerken, die haar ingang aan de Westzijde hebben, de Priester, in de Mis, zich omkeert om het volk te begroeten; in de kerken, die haar ingang ten Oosten hebben, zoo als te Rome, heeft men niet noodig zich om te keeren, en de Priester, die in die kerken celebreert, is altoos naar het volk gekeerd." Durandus, »Rat." V, II, n. 57.

2) Mabillon schrijft het plan van kerk en abdij aan Einhart toe, den bekenden geheimschrijver van Karel den Groote. Viollet-le-Duc, t. a. p. I, 242. De grooter teekening — III, 465.

randus en Beleth zullen het ftraks nog náder ftaven. We hebben de eerste helft der XVII° Eeuw laten fpreken. Hooren wij nog een ftem uit de late middeleeuwen, en eene uit de tijd van Louis XIV, toen alles wat in de christelijke zaken niet bepaald ter zaligheid noodwendig fcheen, eerlang door klasficisme, jansenisme en filozofisme ftond wechgeruimd te worden. Wij hooren liefst de argloze getuigen, die te midden van het volkzelf opftaan; want het geldt hier geen bizonder leerftelsel, maar een algemeene levensform:

Tegen 1500: »Alle goede Kerftene menfchen fullen haer ghebet ftorten tot Gode den hemelfchen vader alfo verde alft mogheliken is wefende metten aenfchijn int Oeft daer die fonne opgaet, meer dan int fuden oft noorden: want na ordinancie vander heiliger Kercken fo wert die Miffe ghelefen meer int Oost dan weft, fuden, oft noorden. Ende dat om vier faken. — Ten eerften op dat wi niet en fouden fchinen nae te volghen den ioden ende den faracenen oft den turken eñ ander onghelovige menfchen. Want die ioden bidden in den westen. Die faracenen bidden inden fuden. Ende dye turcken eñ andere onghelovige bidden eñ wonen inden noorden. Ende daer om fo lefen wij tegen hem in den noerden (daer ons alle quaet wt coemt..) dat heilich evangelium inder miffen. — Ten anderen fo bidden wi in den Oesten, want aldaer ftaet dat eertsche paradijs daer wi te huys horen, eñ daer wi wt verdreven fijn overmits ons eerften ouders mifdaet. Eñ op dat wi doch fouden weder mogen comen in ons lant (wt dit dal der tranen daer wi mer en fijn als ballinghen die haer lant niet gebruken en mogen) fo keren wi ons derwerts als begherende eñ biddende dat wi fouden mogen daer weder comen. — Ten derden. Want onfe lieve Here die soen Gods heeft gehangen aen den cruce metten aenschijn int weft eñ metten rugge in Oeft: daer om als wi bidden int Oeft foe ftaen wi metten aenscijn voer dat cruys, fiende int aenfchijn ons Heren Jhefu Chrifti. Op dat wi doch al fo doer zijn bitter paffie fouden mogen falich werden, fo keren wi ons aenfcijn tot Hem als dat begerende. Anders fouden wi metten rugge tot hem gekeert fijn. — Ten

vierden want doe onſe Here op clam ten hemel ſo ſtont hi inden Oeſten: ende aldaer aenbaden hem die apoſtelen. Daer ſal Hi oec ſitten ten ioncſten dagen ten oerdel. Eñ dat betekent ['t] dat wi nader doot worden begraven metten hoefde int weſt, eñ metten voeten int Oeſt. Want als wi ten ioncſten dagen ſullen verwect werden vander doot ſo ſullen wi op ſtaen als wi leggen, eñ gaen ſonder ommekeeren ten oerdel Gods ſittende int oeſt." [1])

Men ziet — de traditie tintelde van leven nog in den aanvang der XVIe Eeuw, en in Holland meende broeder Gerrit van der Goude niets exorbitants te zeggen, met in eenvoudigheid des harten zoo warm over het Oosten te spreken. Heilige en geleerde Kerkvaders, ſchrijvers, die de minste liturgische vormen met den ernst en de liefde behandelden, die al datgene verdient wat met Gods Huis in verband ſtaat, ſchijnen ten zijnen tijde meer algemeen met een eerbiedig oog op praktiesch nut gelezen te zijn dan later, en het woord van Lactantius zoû hem niet bevreemd hebben, dat »de weg der deugd de weg ten Oosten genoemd moet worden, en de zondenweg het pad ten zonnen-Ondergang" [2]).

Hooren wij nu de laatste ſtemmen ten voordeele der eerwaardige Kerk- en Kunstzede:

Tegen 1700:

»V. Naar welke zijde zag onze Heiland heen, van 't Kruis?

»A. Naar het Westen, zoo als de H. Joannes Damascenus (»Fidei orthod." B. IV, hſt. XII) en vele anderen getuigen.

»V. Waarom naar het Westen?

»A. Om aan te toonen, dat Hij kwam als een Opgaande Zon om door zijn dood het Westen te verlichten, de plaatse der duisternisſen, dat is te zeggen de waereld, die in de duisternisſen verſmoord lag: daarom heet Hij: »Oriens", »viſitavit nos Oriens ex alto" (Luc. 1). De Profeet voegt er dan ook bij: »Illuminaire his qui in tenebris et in umbra mortis

1) »Dat boexken vander Miſſen: Anderwerf ghecorrigeert." Door »broeder Gherit vander Goude van ſinte Franciſcus oerden genoemt van den obſervanten)". Andwerpen, Willem Vorſterman.

2) »Divin. inſtit." VI, 3; zie Kreuser »Kirchenb." I, 46.

ſedent". Wil, Heer, als een Opgaande Zon de genen verlichten, die in de duisternisſe en in de ſchaduwen der zonde liggen. — Denkt gij ook niet, dat David (Pſ. LXV) de zelfde gedachte had, toen hij zeide: »Oculi eius ſuper Gentes reſpiciunt"

»V. Hielden de oude Christenen deze overlevering vast?

»A. Ja, en zoo naauwlettend, dat zij in hunne gebeden zich altijd naar het Oosten keerden, als naar het aanschijn des Kruishouts, en zich altijd de Heilige menschheid des gekruisten Verlosſers voor den geest ſtellende, gelijk hij in zijn armen de gezondheid en het geneesmiddel voor het menschelijk geſlacht aanbracht.

»V. Van waar heeft men die plechtigheid ontleend, van in het gebed naar het Oosten te zien?

»A. Van de Apostolische Overlevering; zoo als de HH. Vaders Origenes (»in lib. Num. hom. III"), Basilius (»de Spir. S." hſt. XXVII), Augustinus (»ad Caſul. Presbyterum"), Damascenus (»Orthod. fidei lib. IV," hſt. XIII), Justinus, Athanasius, Clemens Romanus enz. betuigen.

»V. Moet men ook heden" (in de Eeuw van Lodewijk den Veertiende!) »zich naar het Oosten keeren, als men bidt?

»A. Bij de huiselijke en bizondere gebeden kan men zich keeren werwaards men goedvindt, want het is waar, dat God, dien wij aanbidden, is op alle plaatsen. Maar in vergaderingen en bij de openbare gebeden, die in de kerken gedaan worden, keert men zich naar het Oosten, daar de kerken en altaren zoodanig zijn ingericht, dat het Kruis tegenover het Westen ſtaat, gelijk de Zaligmaker op Kalvarië. Zie S. Clemens B. II, Apost. Konstit. hſt. LXI en Durandus, »Ration.", B. I, hſt. IV." [1])

Dit is eene getuigenis uit Frankrijk; hooren wij er nu nog eene van de XVIIIe Eeuw uit Duitschland:

---

1) Aldus »Le vray Thresor de la doctrine chreſtienne, recueilly et mis en lumiere par Nicolas Turlot, Doct. en Théol. et Curé de Namur; *en ſorte qu'il n'eſt beſoin d'autre recherche pour l'enſeigner ou apprendre.* Reveu etc. Corrigé etc. Augm. etc. XIIIme et dernière Ed. par le Sr de Balesdam. Lyon, 1663, bl. 87. Zijne aanhalingen hebben wij niet, alle, kunnen naſlaan.

»Neubekehrter: Warum werden aber alle Kirchen, oder follen aufs wenigft, gegen Sonnen-Aufgang gebauet feyn?

»Doctor. Weil erftlich difer der fürnehemfte Theil Himmels und der Erden ift. 2. Dafs wir unfere Augen in allweg gegen Gott wenden follen, wie der weife Mann fagt: *Adorare ad ortum Solis.* 3. Weil gegen Aufgang Christus unfer Heyland geftorben, und gen Himmel gefahren, wie David fagt: *Adorabimus in loco, ubi fteterunt pedes ejus.* Letztlich ift folches vom Pabft Clemente alfo verordnet worden", enz. »Alfo ware auch der Tempel Salomonis nach Zeugnifs Jofephi Philo erbauet; ja fogar die Heyden hatten ihre Tempel gegen Aufgang geftellt." [1])

Wij weten dit alles nu reeds beter, naauwkeuriger, en vollediger: maar men ziet hieruit, dat nog in 1764 het prætensiëuze jansenismus, het geleerde paganisme, de koele filozofen, en wat verder de revolutionaire ontploffing van het einde der Eeuw heeft voorbereid, er niet in geflaagd waren het hoofdbeginsel der kerkbouwleer te »desoriënteeren". Maar weinige jaren later dan ook, werd waarheid wat een fchrijver uit onze tijd met het volste recht en in welfprekende taal van de XVIIIe Eeuw getuigt: »Le dix-huitième siècle, avec son rire perfide autant qu'insensé, après avoir brisé tous les liens qui rattachaient l'homme à Dieu, le courba vers la terre et lui arracha, dans les funestes étreintes du philosophisme, l'abjuration de ses souvenirs, seule planche de salut qui lui restât." [2])

Wij waren op weg naar eene der boven bedoelde goed ingerichte kerken. Het is meer dan de ftal van Bethlehem, dien we gaan bezoeken; en daar de kerk haar apsis naar het Oosten keert, wordt ons niet flechts door eene fterre — maar door de zon-zelve de weg gewezen. Zij heeft beurtelings de ranke facetten van het groot en grootsch juweel, de rijzige vensters van den veelhoek (apside) des Heiligdoms, met hare ftralen geraakt [3]), en befchijnt thands uit het Zuid-Oosten den Zui-

1) Rippel, bovenaang. bl. 434. Verg. onze Aant.

2) Ch. Barthélemy, vertaling van het »Rationale", Voorr. VII.

2) Benj. Webb kan niet nalaten — hoewel de meeste engelsche kerken met

der voortoren, den Toren van David — aan Onze-lieve-Vrouwe van Andwerpen, of van Straatsburg, aan St Piat van Doornijk, of zoekt dien aan St Etienne van Auxerre. Is de Zuider toren, de wapendrager, niet volbouwd — rijst hij nog niet boven het dak dezer kerken: bedenk, dat het Noorder pand de beuk der Vrouwen is, dat de Noorder toren (dien wij den toren van Elpenbeen hebben genoemd) tevens baldakijn is van de Doopvont, en dat aan de Lieve-Vrouwen-kerken het vrouwenpand wel het eerste voltooid mag zijn. Zijt gij vergeten, dat de vrouw eene heerlijke rehabilitatie heeft ondergaan? Treedt binnen; het zal u nog nader blijken. Vindt gij niet, dat het voor het manlijk charakter van een tijdvak pleit, wanneer de leeuw er in gehuldigd wordt? Vreest dus niets van eene te groote vereering der vrouwen. In ieder geval, het ſchijnt weinig over-een te komen met de onnoozelheid (de naïeviteit is, meenen wij, het woord), die men den middeleeuwen wel toe wil ſchrijven, dat alom in Europa, waar de natuur niet-eens leeuwen voortbrengt, de krachtige, grootmoedige en waakzame koning der wouden in heraldiek en ikonografie zoo bij uitſtek gehuldigd wordt. Dat wijst, dunkt ons, op mannelijke ſympathiën. Gaat opwaards ter kerk; want Sion ligt op eene hoogte; »de kerk moet hoog liggen", citeerden wij uit Tertulliaan. Klimt dan, met Salomon, ten offer [1]), en weet dat »biden ſes trappen vander kercken" worden »betekent: vlitisheit totten gotteliken dienſt, oetmoedicheit, berouw van allen dootſonden, aendachticheit, ſtilheit, volſtandicheit". »Een menſche die devoteliken ende verdienſteliken Miſſe horen wil, deſe ſal opclimmen [deſe] ſes trappen" [2]). Stapt de leeuwen hier aan de ingang voorbij — zij zijn de bewakers van het Heiligdom. Groet de ranke historische figuren, de glorie

een platten Oostgevel ſluiten, den veelhoek, in verband met de trekkende zon, eene groote ſchoonheid van den vastelandskerkbouw te noemen: »I may here notice one advantage that an apsidal east end has over our square ends; — on a bright morn ng the different sides of an apse give a triple effect of light as they catch the sun one after the other." »Sketches of cont. Eccles." bl. 118.

1) »III Reg." III, 4; verg. II Paral. I, 6. Zie ook Kreuser, »Kirchenb." I, 48 en volg. 2) »Dat boexken vander Miſſen, d, i v°.

van het verleden uws volks of uwer gemeente, en gaat éene trede af; zoo behóort het, aan eene volkomene kerk; opdat het opgaan ons geen kapitoolschen hoogmoed inboezeme; die éene trede af in de voorkerk is een daad van nederigheid [1]). Ziet Christophorus bij de deur; gedenkt zijn bloeyenden ſtaf; draagt Christus ook; maar in uw hart — dan zult ge van daag geen kwaden dood ſterven. Zegent u met wijwater, en gedenkt dat deze uitwendige waſching, naar de leering des H. Chrysostomus, het zinnebeeld der inwendige behoort te zijn.

Knielt neder en belijdt uw geloof aan de verborgen Godheid. »Als gij uwe voeten op den dorpel der kerke ſtelt," vermaant een geleerd kerklijk ſchrijver [2]), »zegt met David: »Mijn herte verheugt mij als ik in het huis des Heeren ga; mijn voeten zullen ſtaan in de voorzalen van het Heilig Jeruzalem. Hier zal ik vinden de geſlachten des Heeren, die den naam des Heeren aanroepen." Het Heilig Sakrificie zal een aanvang nemen. De Priester, met het kazuifelkruis beladen, treedt naar den autaar. Hij bereidt zich om van het Westen naar het Oosten het Heilig der Heiligen binnen te gaan: »introibo ad altare Dei", »tot God die mijne jeugd blijde maakt". Blijde — met volle recht mag het getuigd worden: want de vreugde is den kinderen Adams herwonnen: Maria, wier beeld aan het onbloedig altaar verbonden is, kan er getuigenis van geven — *causa noſtræ lætitiæ*, door het lijden en de dood van haren thands verheerlijkten Zoon. Met treffende zinrijkheid, ſtaande tegenover de Lucida, die ten Oosten is, zegt de Priester: »Zend uit uw licht en uwe waarheid; deze hebben mij gebracht tot op uwen Heiligen berg en in uwe tabernakelen". Vervolgends de ſchuldbelijdenis geſproken hebbende, ſtijgt hij tot den autaar. De autaartreden, die bij Durandus den naam van »purperen treden" dragen, in herinnering der purperen opgang tot Salomons koetse, toen zijne Moeder hem gekroond

1) »Humilis eſt enim janua Chriſtus Dominus: qui intrat per hanc januam: oportet humiliet ſe." August. »Joann. Tract." XLV § 5. Kreuser: »Kirchenb." I, 119.

2) Pr Hazart, »Triomph van de chr. leere", bl. 433.

had op den dag zijner bruiloft (de bruiloft van Christus met de Kerk [1]), die autaartreden zijn gepurperd met het bloed der Apostelen en Martelaars [2]), zegt Durandus; maar dat purper heeft zijn treurig charakter verloren: want de vlammen der brandstapels zijn sedert lang in aureolen voor de Heiligen verkeerd. Die autaartreden, die, vroeger, soms tot vijftien in getal waren, worden bij de graden der deugden vergeleken, waar de Psalmist van spreekt: »Hoe lieflijk zijn uwe tabernakelen, Heer!.... Zalig zijn ze, die in uw huis wonen.... Zalig is de man die opklimminge in zijn hart heeft bereid..... in de plaatse, die hij gemaakt heeft:.... de wetgever zal zegening geven, ze zullen gaan van deugde ter deugden; de God der Goden zal gezien worden in Sion" [3]). De liederen der Trappen bij David zijn dan ook vijftien in getal [4]).

Aanschouwt het H. Offer door het braambosch des oxaals; aanschouwt het met vertrouwen: want, is aan het oxaal (gelijk we vroeger vermeldden) somtijds het Jongste Gericht verbeeld— daarboven, onder den triomfboog, staat de boom des Kruices met den Heiland, die voor u voldaan heeft. En wilt gij een zichtbaar teeken, dat de vrouw verwonnen heeft, in de vijandschap, die God gesteld had tusschen haar en de slang? Ziet, ginds in de voorkerk vindt gij het Paradijs geschilderd. Daar staat de boom met de verboden vrucht. Daar ziet gij de vrouw aan de *lager* hand geplaatst — aan Adams *linker*. Die boom is van hare bladeren beroofd geworden en, volgends de Legende, heeft zij, ter plaatse waar zij eenmaal stond, tot kruis gestrekt aan den lijdenden Heiland. En ziet nu aan den voet des houts: de omkeering der waereld is volbracht: de eereplaats is aan de Vrouwe ingeruimd; en Joannes, zelfs Joannes, de vriend van den Heer, staat slechts ter zijner *slinke*. Van dien ommekeer dagteekent de herstelling in eere van het vrouwelijk geslacht; en die zich bij die vereering niet aansluit,

1) »Cant." III, 9—11; verder S. Greg. M. t. d. p. 2) In de venet. ed. van Durandus ontbreekt dit; maar zie bij Neale & Webb, bl. 311, en verg. S. Greg. M. over de purp. treden als de »verheffinge der martelië".
3) »Ps." XXXIII, 2, 5, 6, 7, 8. 4) Durandus.

is als een Jood en een Heiden, voor wie de Eva nog altoos aan de lager zijde van den Paradijsboom ſtaan zoû; hij is geen kind van Haar, aan wie Joannes ten zone werd gegeven: want Zij heeft de hooger hand. Daarmeê is de aloude hiërarchie des gezins niet vernietigd; daarmeê heeft de man niet opgehouden Heer te zijn in de waereldsche orde; maar het moet hem ſtrekken ter eere en ten geluk, dat zijne ſlinke hand is onder haar hoofd [1]), en dat hij haar gevonden heeft als eene lelie onder de doornen [2]), dat hij haar beminnen en beschermen mag gelijk Christus zijne Kerk. Neen, de tweevoudigheid der orde is niet weggenomen: het tijdelijke beſtaat naast het eeuwige; de Staat naast de Kerk; en onze kerkbouwkunst-zelve, door de vrouwen ter linker zijde van de mannen te plaatsen, wanneer beiden Oostwaards zien, is niet anders dan in over-een-ſtemming met het woord des Apostels [3]).

De ſakristie zou, indien men ſlechts ſtoffelijken redenen te gehoorzamen had, aan de Zuidzij of Epistelkant des autaars mogen liggen: want het is van die zijde dat de bediening aan den officiëerenden Priester verſtrekt wordt. Niet-te-min, de ſakristie ligt meesttijds ten Noorden: en zoo behoort het: want de ſakristie ſtelt, zoo als wij boven gezien hebben, het lichaam voor der Moedermaagd [4]), en het Noordpand is Mariaas herwonnen domein. Daar, in het Noorden, is zij den kop van den Satan gaan verpletten [5]), die er zijn zetel had opgeſlagen; daar ſtaat ook de Paaschkaars; aan die zijde is de troon des Bisſchops. Maar de kredentie en de waterbekkens met hunne goten

1) „Cantic." II, 6, VIII, 3. 2) Ibid. II, 2, 16.

3) „I Tim." II, 12—14; „I Cor." XI.

4) Dit was een zeer algemeen erkend ſymbool.

5) Wij lezen voortdurend, met het vatikaansch exemplaar der Vulgata, dat met het gezach van Sixtus V en Clemens VIII bekleed is, Genesis III, 15, „ipsa". 't Is niet dat ons de tegenſpraak onbekend bleef, welke nog onlangs omtrent deze lezing, en van eene geachte zijde, is ingebracht: maar leek als wij zijn, achten wij ons met de meest algemeene opvatting (*ipsa*) het best en volkomen verandwoord; en wij meenen, dat, op ons bizonder gebied, aangezien Maria hare verhevenheid dankt aan de verdiensten van haren godlijken Zoon, het geen verſchil maakt, of men, ikonografiesch, den voet der Moeder op den kop der ſlang zet, of den kruisſtaf, dien men het Kind dan in de hand geeft: behalven, dat het laatste ons eene innovatie toeſchijnt, die, om

(*piscina*) zijn ten Zuiden [1]. Zoo was het voorſpeld door Ezechiël [2].

Vele malen worden de menschen in de H. Evangeliën bij tempels vergeleken. De Heiland zegt van zich-zelven, dat hij den tempel zijns lichaams in drie dagen zal herbouwen; en Paulus, die zich-zelven een »bouwmeester" noemt [3], vraagt die van Korinthe, of zij niet weten, dat ze tempels zijn van den H. Geest [4] en herhaalt: »onze leden zijn een Tempel van den H. Geest" [5]. Omgekeerd, in de kerk een beeld van den mensch te zien, is niets buitengewoons, en Durandus beſchrijft haar als zoodanig: »Het ſanktuarium, of de plaats waar zich het autaar bevindt, ſtelt het hoofd voor, het kruispand beteekent de armen en de handen, en het andere gedeelte, dat westwaards ligt, het overige des lichaams." In de eerste plaats, daar de geloovigen die de kerk bezetten, »ledematen van Christus" zijn — vergelijkt men de kruiskerk bij den gekruisigden Heiland-zelven. Wij merkten het reeds op, dat de kapellen rondom het choor gezegd worden om het hoofd van Christus te »rayonneeren" als zoo vele ſtarren [6]; dat de zijdwaardsche neiging der as in het choor voor de neiging van het hoofd des ſtervenden Heilands gehouden werd. En wie kent nu niet de mystische liefde der vurige geloovigen, die ſmacht naar de wonden van Christus, die er zich aan wil laven, die er zich in wil verbergen? en wie zoekt nu geen zinnebeeld hierin, dat de uitgangen en ingangen der kerk zich juist bevinden ter plaatse waar men de hand- en voetwonden des Gekruisigden zoeken zoû, en dat de doornekroonwonden wel ſchijnen vertegenwoordigd te worden, door de »vensteren die oostwaards zijn"? Maar de zijdewonde? zal men vragen.

---

met Prof. Bormans St Cypriaan te citeeren, veroordeeld wordt door het opperpriesterlijk woord: »Nihil innovetur niſi quod traditum eſt". Zie, over het boven bedoelde gevoelen van Pr Fr. X. Patrizi, den kanunnik Pelletier in de »Revue de l'art chrétien", I, 316.

1) Ook de oude doopwaterput in de hoofdkerk van Straatsburg. J. G. Schweighäuser, »Vues pitt. de la cath. de Strasb.", bl. 40. Bij de Grieken is thands, meenen we, de kredentie in 't Noorden geplaatst.

2) »Ezech." XLVII, 11.

3) »I Cor." III, 10. 4) T. a. p. 16. 5) »I Cor." VI, 19.

6) »O alder-eerbiedwaerdigſte Hooft van Jeſus, Ghecroont met Sterren, ende doorboordt met Doornen." »Gheſantſchap" bovengen. bl. 10.

Vraagt iemant dit, die aan de Bosfche en andere kerken toegang tot eene Maria-kapel aan de Noordzijde der kerk heeft gehad? Aan den kant der Moeder moet de zijdewonde gezocht worden; daar alleen behoort zij. Maar daar is méer. Hoe vele fchuchtere zielen fmachten niet als het hert naar de waterbron om zich in de zijde Christi te mogen komen verbergen. En ziehier een opmerklijk feit. Daar is aan vele kerken, bizonder in Engeland, in den Noorder muur eene geheimzinnige opening, waarvan men langen tijd het gebruik en de beteekenis heeft nagefpoord [1]). Eindelijk is men zoo goed als verzekerd, dat deze opening, bekend onder den naam van lychnofkoop, beneden den noordelijken kruisarm in den kerkmuur was aangebracht om biecht te kunnen hooren van personen, die, in hun diep verval, de kerk niet durfden binnengaan en, in hunne fchaamte en rouw, zich op geenerlei wijze bekend wilden maken. O, 't is den zoodanigen goed te ondervinden, dat Christus niet alleen den reinen jongeling Joannes aan zijn borst wil koesteren, maar dat hij met het bloed en water uit zijne zijde den zondaar wil wasfchen, die oud geworden is in de ongerechtigheid — mids hij maar tot de wonden Christi komen wil, aan zijne borst wil vluchten, fchuldbelijden en Hem beminnen zoo als Hij ons bemint.

Die lychnofkoop moest aan de Noordzijde der Kerk zijn — men begrijpt nu, hopen we, waarom. Het is immers in het Noorden, dat de machten der duisternis beftreden en overwonnen worden; maar even als door den lychnofkoop, of »lichtkijker", de eerste glans der morgenfchemering werd waargenomen, zoo mocht den zondaar, volgends de overlevering, daardoor de eerste lichtftraal uit de fchatkamer der genade naar buiten fchieten.

Nog eens — in het Noorden had Satan zijn zetel gefticht, en daar huisden, volgends vele heidensche volken, hunne Goden. Woon de Mis in eene goed geöriënteerde kerk bij — en gij zult de fchriftuurlijke overlevering fpoedig te-rug-vinden. De gemeente is begonnen met fchuldbelijdenis en bede om ontferming; zij is voortgegaan jubelend met de Engelen te Kerstnacht. Zij

1) »A handbook of english Ecclesiology" (1847), bl. 201 en volg.

heeft zich de beloften herinnerd, en heeft (onder het Epistel) met de vaderen »gezeten" in de verwachting van het Opgaan van de Zon der Gerechtigheid. Doch plotselijk — daar rijst de gantsche gemeente op als één man. Zij teekent zich voorhoofd, mond, en borst met het kruisteeken; de vrouwen nijgen, van dankbaren eerbied voor het Woord, dat uitgesproken wordt; de mannen ontblooten hunne zwaarden of knijven [1]), als moesten ze ten oorlog gaan. Welke herinnering wekken de gelezen of gezongen woorden diens grijzen priesters, bij de gantsche gemeente, op? Laat een, die in de kerk tegenwoordig is, het u zeggen:

»Die leringhe van desen woerden,
Die si lesen opt Noerden,
Dat betekent hoe onse Here
Hem wapende metter selver lere.
Biden duvel, die es wide,
Betekent men die Nort side". [2])

Men gordt zich hier dus aan tot de bestrijding van den vijand van het menschelijk geslacht; en om dat op ondubbelzinnige wijze te kennen te geven begeeft de Priester zich, volgends den middeleeuwschen volksdichter, niet naar een denkbeeldig Noorden, maar werklijk naar de »Nort side" der kerk.

Ook dat teekenen van voorhoofd, mond en borst is een heerlijk zinnebeeld. Niet slechts getuigt men er meê, dat men het Evangelie met het verstand begrijpen, met den mond belijden, met het hart beminnen en bewaren zal: maar men zal dat doen in de gemeenschap der Kerk, waarvan het gebouwde Heiligdom eene afbeelding is. Wij hebben hooger gezien, dat het kerkgebouw tevens eene afbeelding is van het menschelijk lichaam. Als men zich nu het voorhoofd teekent, waar de vlamme des H. Geestes in het Vormsel op nederdaalt — als men zich de lippen kruist, die het Lichaam des Heeren zoo vaak hebben aangeraakt en die met de martelaren de waarheid belijden moeten — als men zich den boezem zegent, die door het sakrament der boetvaardigheid zoo menig maal gezaligd

1) Pr David, »Den Bloem-hof ende Kruyt-hof der Kerckeliker Cerimonien" (1658) I, 79.
2) »Bediedenisse vander Missen in Dietsche", bovenaang. v. 467 en volg.

is, en waar de liefde, de bron der aanbidding, welt, ten dank des Scheppers en Verlossers — dan teekent men daarbij af de deelen der christen kerk. Moest Ezechiël het plan van het Hemelsch Jeruzalem op een tichel schrijven [1]) — hier schrijven wij het plan van het christelijk Heiligdom, het beeld van het vurig verlangde Sion, op de leemaarde van ons eigen lichaam. Met de voorhoofds-teekening wijzen wij op de plaats in de kerk (»caput ad Orientem"), waar de Wijsheid des Vaders als Offer en Offeraar verschijnt; met de teekening der lippen duiden wij de plaats aan, waar de Tafel des Heeren voor de leeken is aangericht en waar de hooge stoel der waarheid als een zinnebeeld der christelijke volmaaktheid [2]) geplaatst is (aan het kruispand). Met de teekening der borst dalen wij tot de plaats der aanbidding af — het schip der kerk, waar de geloovigen in ijver branden voor hun God. Ziedaar, hoe wij tevens belijden, dat ons lichaam, naar het woord des Apostels, een tempel is; en even als de tempel steeds zijn as naar het Oosten richt — zoo moeten ook wij steeds den weg volgen, die naar de herovering leidt van het Hemelsch Jeruzalem. In de christen kruiskerk, de Arke waar het Vrededuifsjen nooit ontbroken heeft, maar altoos den olijstak gereed houdt als ten zinnebeeld der olie, die daar in al onze wonden vloeyen zal, de christen kruiskerk met hare strekking naar de komst des Heeren, naar den Morgen van den grooten dag, kunnen wij kracht en moed gaderen. Elias, een dominikaner kluizenaar, die 86 jaar in de grot van Maria Magdalena »la Sainte Baume" bij Aix had doorgebracht, verhaalde in 1370 aan een italiaanschen koopman, dat in den beginne zijner afzondering zich de rots kruisvormig naar de vier waereldstreken geopend had, en dat Maria Magdalena hem verschenen was, om hem troost en moed te geven" [3]). In het kruis is ons heil en onze hope; de kruiskerk is er de sprekendste voorstelling van. Maar

1) »Ezechiël", IV, 1.

2) Durandus, B. I, hft. I, 33. Verg. »III Esdr." IX, 45, en »II Paralip." VI, 13.

3) L'abbé Beaussire, »La légende de Ste Marie Madeleine," p. 69.

in die kruiskerk-zelve, waarheen zullen wij ons keeren, om in gemeenschap met onze broederen over de geheele aarde eenen choorzang van smeeken en lostuigen aan te heffen? Naar de Poorte des Hemels. En wáar vinden wij, stoffelijk, die Poorte des Hemels verbeeld? De groote schouwer Franciscus van Assisen zal het u leeren. Hij heeft, omtrent een mijl van de stede der Heiligen, een kerkjen herbouwd en tot zijn verblijf verkozen, dat van de gewone bouwregelen afwijkt: het heeft twee deuren — éene Oost-, eene andere Zuidwaards; en op den voorgevel staat met gouden letteren, boven de Oostdeur: »HÆC EST PORTA COELI" — dit is de deur des Hemels: want toen de H. Franciscus die deur binnenging, »heeft hy den Heere Jesus in zijne Goddelijke Majesteyt gevonden, aen zijne rechte hant de Koninginne der Hemelen, met een groot getal der Engelen; waer over de Vader door eene heylige vreese plat ter aerden neder viel, den Heeren ende zijne Moeder met diepe ootmoedicheyt aenbiddende" [1]).

En

»In die kerke Ons Heren Moeder
Bleef wonende Fransoys de broeder." [2])

En wat leert ons de Patronesse-zelve onzer kunst, de H. Barbara? — Twee dingen: het afbeelden der H. Drievuldigheid, en het bidden naar het Oosten. Zij rustte niet vóor dat ze DRIE vensters in den toren had laten maken, die haar tot verblijf moest strekken; en niet anders dan »ter eere der

1) »Kort verhael des oorsprongs van den aldervolsten ende eeuwigdurende Aflaet van O. L. Vr. ter Engelen, ofte Portiuncula, door Christo selven aen den H. Franciscus verleent. Alsmede het Af-beeltsel ende beschrijvinge van het Capelleken en de Processie naer Portiuncula, enz." Eigenlijk:

».... de kerke die hi daer ziet
Onser Vrouwen *den* inglen hiet",

volgends Maerlant, in »Ste Franc. Leven", uitgeg. d. J. Tideman, v. 909, 910. En te recht: »*ter* Engelen" is geen Neêrlandsch.

2) Maerlant, »Sinte Franciscus Leven" v. 77, 78. Een andere vrome monnik,

»Een broeder van goeden levene,
Eer Fransoys began te begevene
De werelt ende haer doen,
Sach van deser stede een visioen,
Dat waerdich es dat men bediede:

H. Drieëenheid" [1]). Maar bovendien drukte ze wonderdadig met haren vinger een kruis in een der marmeren pilaren, »ſoo licht als oft waſch hadde geweest": daarmeê heiligde zij die plaats ten gebede; en die pilaar ſtond ten Oosten [2]).

Hi ſach ongetellede liede,
Die al gader ſtartblint waren;
Te hemele wart in grote mesbaeren
Helden ſi tanſcijn als mettien,
Ende cnielden up hare knien,
Al omme de kerke beneven,
Handen te Gode up geheven.
Wenende riepſi up Gode echt
Om genaden ende om lecht;
Ende als dit was, een clareit groot
Boven uten trone ſcoot,
Die up hem allen ſturte recht
Ende gaf elkerlike ſijn lecht,
Ende daer toe zine ſalechede
Die hi lange begherde mede."
T. a. p. v. 927 — 946.

1, 2) „Doe der torn was bereit
Als Diaſcorus hadde geſeit,
Ouch zwei vinſter dair an,
Dat dochte ſie gair ovel ſtain.
Sie ſprach zo dem Meiſter doe:
„Wer heizt uch zwei vinſter ſoe
Machen an den torne min?"
Dei Meiſter ſprachen: „Der Vader din."
Barbara ſprach: „Nu machet noch einz."
Die Meiſter ſprachen: „Wir endorren gheinz
Machen, vur dins Vaders zorn."
Si ſprach: „Ez moiz ſin verlorn
Unde gair hin gelecht.
Doet als ich uch have geſecht:
Machet dri vinſter mir."
Die Meiſter erfulleden ir beghir.
Doe die vinſter waren bereit,
Barbara ein cruize ſneit
Geghen den Oiſten in ein marmelſtein,
Dat mit oime vinger erſchein,
Dat men noch hude des dages ſiet.
. . . .
Si begonde an zo beden
Vader, Soen, und Hiligen Gheiſt."
„Sent Barbaren paſſie"; Oskar Schade, „Geiſtl. Ged. vom Niderrhein" (1854), bl. 55.

Zullen onze bouwmeesters voortdurend ongevoelig blijven voor de wenken hunner patronesse? Wat beter tijden dan, toen Jan van Eyck hare beeltenis schilderde, lezend gezeten op een hoog gestoelte en hebbende den aanbouw eener gothische

---

„Du sprechs tzo dem Meister...:
„Mache myr an dem wercke
„In ere der heiliger Dreyveldicheit
„Drij vynster, ALS WERT EYN KYRCHE."
„Eyn ander suverlich gedichte van Sent Barbaren", t. a. p. bl. 35.

Uit den latijnschen text, die Schade in eene der editiën van Jacobus a Voragine gevonden heeft, blijkt, dat de Italjaansche Bisschop de vensters in het Noorden onderstelt: „Descendensque famula Dei videre opus quod factum est, vidit contra Septentrionem duas solummodo fenestras. Dixit artificibus: „Quare duas fenestras instituistis?" Dicunt ei: „Pater tuus disposuit." (Het was trouwens geen wonder, dat Dioscorus, de Heidensche vader, de vensters liet opengaan naar het rijk der duisternis — naar het Noorden: „Want Dioscorus bedudet der afgoden gunst ende glorie" *). We hebben boven gezien, dat God ook het heidensche Noorden tot eene gelukkige waereld ter zijner verheerlijking heeft omgeschapen. Het Noorden was daartoe onder den bizonderen invloed der vrouw, en wel der jonkvrouw gesteld. Zoo dwong dan de jonkvrouwe Barbara dat Noorden het hoofdgeheim des Christendoms te verkondigen:) „Quibus illa: „Facite et mihi aliam fenestram".... Finitoque opere reversus est Pater ejus de peregrinatione et contemplatus tres fenestras..., ait filiæ: „Tu imperasti tres fenestras fieri?" At illa: „Etiam, benefeci: nam tres fenestræ illuminant totum hominem.... TRES SUNT MUNDUM ILLUMINANTES ET STELLARUM CURSUM REGULANTES: Pater scilicet Filius et Spiritus Sanctus. Et hi tres sunt in essentia." T. a. p. bl. 40, 41.

Maar al waren, volgends den lombardischen hagiograaf, twee der vensters ten Noorden geplaatst, en dus niet gelijk de Nederduitscher zich uitdrukt: „ALS WERT EYN KYRCHE" — de gebedsrichting ten Oosten wordt ook door hem ten volle bijgestemd: „Perambulans vero Barbara in natatoria contra Orientem instituit in marmoribus ejus digito pretiosam crucem" (t. a. p. bl. 40); en na dat zij haar gebed Oostwaards heeft verricht, is haar eerste werk haars vaders afgodsbeelden te gaan aanspuwen, „inspuit in faciem eorum".

De verklaring, boven door ons gegeven van 's vaders keuze om de vensters in het Noorden te maken, blijkt te meer gegrond daar eene andere dan de reeds meêgedeelde nederduitsche lezing bepaald zegt, dat de vader

„wolde laten maken...
Sinen affgodden eynen tempel to lone,
Unde dar under eyn water schone,
Dar inne men de opper †) to reinighen plach....
He leet maken twe venster dar in" enz.

Deze onder ons berustende nederd. text, uitgebreider en belangrijker dan de door Schade uitgegevene, maar minder fraai dan de latijnsche, is, in handschr., door wijlen Friedr. von der Haagen (naar het schijnt volgends een ouden druk) ter uitgave gereed gemaakt. Of hij, sedert, ergends gedrukt werd, hebben wij

*) „Passionael", I, lxxiij. †) Offers.

kruiskerk ten achtergrond. En dat de verhevene jonkvrouw bestemd was méer de beſchermster der Gothische bouwkunst te zijn, dan van elke andere — en dus in zonderheid door de christen kunstenaars behoort te worden nageſtreefd — ſchijnt profeetiesch uit heur naam te blijken: want *Gothica* en *Barbara* beteekenden, in de tijd toen de Gothiek den ſchimpnaam ontving, die haar ten eernaam geworden is, het zelfde.

---

nog geen tijd gehad na te zien. Ook deze duitsche text ſpreekt niet van het Noorden, maar doet het Oosten recht:

»Do de venſter weren bereyt
Barbara do eyn cruce ſneyt
J e g h e n d a t O ſ t e n in eynen ſteyn;
Dat dede ſe myt enen vingher alleyn."
. . . .
Se beghunde ook an to beden
Den Vader, den Sone, den Hilghen Gheyſt"
»Sunte Barbaren paſſye".

De ſchrijver van het neêrlandsch Pasſionael vermeldt, in zijn uitvoerige legende, daarentegen wel uitdrukkelijk het Noorden — en heeft eene lezing bij de hand die niet zonder diepte van zin ſchijnt te zijn: »Hi geboot datmen niet dan twee venſteren aen den toren maken en ſoude; éen aen die n o o r t ſ i d e, éen aen die ſ u y t ſ i d e; mer o e ſ t en w e ſ t en woude hi niet hebben, om dat die claerheit vanden O p g a n c k d e r ſ o n n e n niet hinderen en ſoude der teeder verweender joncfrouwe an h o r e n ſ l a e p ende ooc als die ſonne nederghinc, dat ſi haer camer niet heet maken en ſoude". Een weinig later bevestigt hij ook onze voorſtelling. Als Barbara vernomen heeft, dat haar vader ſlechts twee vensters, en in het Noorden en Zuiden, heeft geordineerd, zegt zij: »Iſt alſo, moet ghi wel ſo doen dat ic u gebiede: dat is, dat ghi, bi minen bevele, ende onder minen naem, ſettet dan noch een v e n ſ t e r i n t O e ſ t e... Met dat ſi aldus ſprac woude ſi dat getal der Heiliger Drievoudicheit vervolt hebben". Hebben wij hier met de voorſpelling te doen, dat de eenmaal donkere apſis der bazilieken tot de Lucida der gothische kerken — zoû omgeſchapen worden, en de Noord- en Zuidzijden voortaan in luister voor de Oostgevels der kerk zouden onderdoen? Onnoodig te zeggen, dat in dit »Passionael" ook de »mermorſteen", daar zij het kruis in drukte, »met haren rechteren dume", in »dat O e ſ t e y n d e" ſtond.

»Passionael", 1505, I, lxxviij v°. Zie voords de »Légende dorée" van Brunet, II, 299, en Rosweydus, II, 607.

In het Italiaansche *Legendario* (Vinegia, 1548) leest men: Diſſe el padre alla figliuola: Dime figliuola hai tu comandato che ſia facta q u e ſ t a t e r z a f e n e ſ t r a. Et lei riſpuoſe: io ſono ſtato quella che lo ordinata. Adimando el padre dicendo: et queſta perche cagione lhai fato fare; alquale riſpoſe: hollo facto ACCIOCHE IN QUESTO LOCO RESPLENDI MAGIOR LUME ET SIA MEGLIOR LUCE." Ik heb dit gedaan, opdat in deze plaats grooter licht zoû ſchitteren en er hooger luister zoude wezen. Hſt. III (bl. 8 v°).

Ja, zeggen onze architekten, wij willen gaarne, zeer gaarne vooruit; maar onze bouwheeren zijn kwalijk gezind. Dikwerf ook begaan wij ongerijmdheden in den kerkbouw; maar die, bij voorbeeld, af hangen van de plaatsgelegenheid.... Willen wij u zeggen, mijn meesters, hoe men daar vroeger meê leefde? Verplaatst u een oogenblik met ons in de dagen van St Gregorius, Bisſchop van Neocæsaræa. Toen gebeurde 't óok al, dat architekten met moeyelijkheden van terrein te kampen hadden. Zoo was daar »in 't landt van Ponten", eene plaats, die zeer geſchikt was om een kerke te bouwen, zegt de Priester Ruffinus, maar zij was »ſeer enghe", doordien er een bergklip int Ooſt gheleghen was, ende aen die ander [West-] ſide was een vloeyende riviere". De vierkante inhoud der ruimte was, namelijk, groot genoeg; zij was »ſeer bequaem" — maar een kerk is geen kermisloots of geen dijkwerkershut, dat men ze maar neêrzet zoo als 'et valt; een kerk is een geregeld werkend lid van het maatschappelijk organisme; een kerk behoort met hare as van het Westen naar het Oosten gericht te zijn; dat is de Heilige Linie; en nu was, ongelukkiglijk, in het land waar Gregorius den kromſtaf droeg, de Heilige Linie op zekere daartoe uitgekoren plek niet vrij: int Ooſt, namelijk, belett'e een voorgebergte den bouwheer de ſmalle zijde der kerk vér genoeg derwaart uit te ſtrekken. Nu zal men vragen — waarom de kerk dan niet, in dezelfde richting, wat te-rug-gezet? Maar dat kon niet; daar was water; eene »vloeyende riviere". De afſtand tusſchen den vloed en de klip zoû groot genoeg geweest zijn om er de breedte der kerk tusſchen te leggen — maar DE BREEDTE EENER KERK gaat VAN HET ZUIDEN NAAR HET NOORDEN; niet van het Westen naar het Oosten. Wat doet Gregorius de Bisſchop, volgends het verhaal van Eusebius' omwerker, den V^e-eeuwschen Priester? »Als daer nergens anders geen plaetſe en was ende die gemeente ſeer bedroeſt wert, datſe geen lant en hadden om haer kercke te bouwen, ſo ſeytmen, dat deſe Gregorius des nachts met volcomen betrouwen onſen Heere Jeſum vermaent heeft ſijnder beloſteniſſe, daer Hy ſeyt: Iſt ſake dat ghi hebt geloove als een moſtert ſaet, ſoo ſult ghi deſen berch ſegghen: Heſſet u op ende werpt

u in der zee, ende het ſal alſoe gheſchieden. Als hi dit... biddende was ende dat volck des morghens weder bi malcanderen vergaderde, ſo was de clyppe achterwaerts geweken alſo verre alſt van noode was om een kercke te bouwen", die hare lengte van het Westen naar het Oosten kon ſtrekken [1]).

Maar ſommige middeleeuwsche kerken wijken toch min of meer van de oostelijke richting af. De Nieuwe of S[t]-Catharinakerk hier te Amsterdam neigt naar het Noorden (ongeveer n. O. t. O.); de Kapel of Heilige Stede wijkt lichtlijk uit naar 't Zuiden (bijna O. z. O.); desgelijks de apsis der Oude of S[t]-Nicolaas-kerk. Onlangs heeft de bekwame oudheidkundige D[r] H. Otte over dit punt een onderzoek ingeſteld. Er is aan zijne beweeringen, bij den huidigen ſtand der wetenſchap, nog niet veel toe te voegen. Ziehier den hoofdinhoud zijner mededeelingen:

Een der bekendste kerkbouwbizonderheden is de richting van het choor naar het Oosten, die bij ſchier alle oude kerken als regel geldt. Evenwel zijn er op dezen regel in zoo verre talrijke uitzonderingen als de as veler kerken meer of minder van de juiste west-oostelijke richting afwijkt.

Johannes Beleth, een liturgist, die omſtreeks 1150 in Parijs woonde en Rektor was der Hoogeſchole, ſchrijft uitdrukkelijk vóor (over-een-komstig de leer des H. Isidorus [2]) de kerklinie naar het Oosterpunt te bepalen [3]), maar hij zegt dat er velen zijn, die opzettelijk de lengteas naar het punt van zonsopgang in het zomerſolstitium regelden en derhalve eene n.-oostel. bouwlijn aannamen [4]). Durandus ſchrijft hem, 100 jaar later, de zelfde opmerking na, maar zegt niet, of zij, die van de rechte

1) „Die Hiſtorie diemen heet Eccleſiaſtica, Beſchreven door den gheleerden Eusebium, biſſchop tot Ceſarien in Paleſtina, enz. Eerſt getranſlateert wten Griexſche door den Prieſter Ruffinum, Ende nu (tot ghemeynen oirboir) overgheſet in onſer duytſcher ſpraken". 1534, fol. c v°.

2) „Antiqui quando templum conſtruebant Orientem ſpectabant æquinoctialem, ut qui deprecantur rectum reſpiceret Orientem." „Orig." XV, 4.

3) Mr Larenz Lacher is, in 1516, nog van hetzelfde gevoelen: Reichensperger, „Verm. Schr." bl. 139.

4) Joh. Beleth, „Divini Officii explicatio", hſt. XII: „Ut ædificetur verſus Orientem, hoc eſt verſus ſolis ortum æquinoctialem, nec vero contra æstivale ſolſtitium, ut nonnulli et volunt et faciunt."

Oostlinie (der dag- en nachtevening) afweken, zich naar den zomer- of winter-zonnestilstand regelden, of ze derhalve ten voordeele eener noord- of zuid-oostelijke richtingslijn beslissen [1]).

In Munster is de Dom juist naar het O. gericht, de Minoritenkerk n.-o.-lijk, de Martinikerk z.-o.-lijk.

In Brunswijk is de Dom juist naar het O. gericht; S[t] Andries, S[t] Martijn, S[t] Pieter n.-o.-lijk; S[t] Gillis z.-o.

Ook in Aken is de Dom juist naar het O. gericht, S[t] Adelbert n.-o.

Desgelijks in Breslau, de Dom naar het O. gericht: H.-kruisk., Maria op 't Zand, en S[t] Elisabeth z.-o.

Ook in Keulen, de Dom juist naar het O. gericht, en evenzeer Maria op 't kapitool; St Pantaleon en St Kunibert z.-o.

Echter zullen daar misschien niet altijd liturgische redenen, maar het terrein, de ombouwing enz. soms beslist hebben.

In Engeland, waar reeds voor 150 jaar de quæstie besproken werd [2]), heeft men de volgende verklaring aangenomen. Het volk kwam 's avonds vóor het leggen van den eersten steen reeds bij elkaâr; en dat was gewoonlijk de vigilie des feestdaags van den Patroon der kerk; men bracht de nacht in geestelijke oefeningen door, en op het oogenblik van den zonnenopgang bepaalde men de oostelijke richting.

»Indien," zegt Otte, »deze voorstelling meer dan eene bloote hypotheze der engelsche archæologen zal zijn, dan zoû daaruit het gevolg getrokken mogen worden, dat de juist oostelijk gerichte kerken in de lente of herfst (bij de dag- en nachtevening), de n.-o. gerichte in den zomer, en de z.-o. gelegene in den winter gefundeerd zijn — ten minste als men bij de eerste, die wel waarschijnlijk de meerderheid uitmaken, niet aan een streng vasthouden der liturgische, reeds in de Apostolische Konstitutiën meêgedeelde voorschriften te denken heeft.

1) Guil. Durand, »Rationale", I, 1, n. 8: »Debet sic fundari, ut caput recte inspiciat versus orientem —, videlicet versus ortum solis æquinoctialem..... et non versus solstitiale, ut faciunt quidam."

2) Zie R. Hart, »Eccles. records" (1846), bl. 217 (1849, bl. 313); H. Bloxham, »Principles of goth. eccles. architecture" (1849), bl. 313.

»Den 12ⁿ Jul. van het jaar 1050", zoo gaat Otte voort, »legde Keizer Koenraad II BIJ ZONNEN-OPGANG den eersten fteen aan de kloosterkerk te Limburg a. d. H.; daarop begaf de Keizer zich naar Spiers, waar men den grond reeds omgegraven en alles tot de eerste ftichting gereed gemaakt had, om nog den zelfden dag den grondfteen van den Keizersdom daar ter plaatse te leggen. De laatste is nagenoeg naauwkeurig gericht— derhalve waarfchijnlijk door uitmeting; maar de kloosterkerk te Limburg ftaat n.-o.-waards of misfchien naauwkeurig naar dat punt des horizonts van waar de ftralen der opgaande zon den morgen des 12ⁿ Julii begroetten. De afftand van het opgangspnnt der zon van het ware Oosten in het folstitium bedraagt (volg. »Direktor August in Berlin"), bij eene noorder breedte van 50 graden, thands 38° 17′ en was, in 't jaar 1000, 12 minuten d. i. ⅕ graad grooter [1])."

Wij achten ons geenszins bevoegd pogingen te doen, om eene bevredigende oplossing van de vraag naar de reden der verfchillende oriëntatie te geven: daartoe behoort het ernstig bezoeken en tevens onderzoeken en vergelijken der richting van een groot getal kerken; daartoe behoort het nafporen der ftichtingsbizonderheden dier gebouwen. Wij willen echter opmerken, dat in de voorbeelden van Otte de hoofdkerken alle goed georiënteerd zijn. Kunnen de anderen ook gerekend worden tot de hoofdkerk in zekere betrekking te ftaan, en kunnen zij, naar mate van hunne verhouding tot de hoofdkerk wellicht Oostwaards *ten Noorden* of *ten Zuiden* zijn gericht? Belangrijk, treffend zelfs, wordt het meëgedeelde omtrent Koenraad II, indien 't blijkt, dat werkelijk de ftand der zon in den morgen der fteenlegging doorgaands door de bouwmeesters geraadpleegd werd.

Hoe 't zij — uit het meëgedeelde blijkt alweêr ten honderdsten male, dat er geen zweem van twijfel beftond, of men de kerken naar het Oosten zoû richten; maar alleen, hoe dit op de fchoonste en zinrijkste wijze gefchieden kon [2]) Wij ko-

---

1) "Zeitschrift fur christl. Archäologie und Kunst", Dl I, bl. 32.

2) Durandus zegt, dat men zich aan het Oosten der dag- en nachtevening moet houden, om dat de H. Kerk (het voorbeeld der "materiale Kercke") gematigd — d. i. wijs — is in al haar doen, en dat de strijdende gemeente

men dan ook nadrukkelijk tegen de beweering op, dat in de Ap. Konstitutiën datgene bedoeld werd, wat Otte een liturgische ſtrengheid noemt. De Konstitutiën kunnen alleen bedoeld hebben, dat de kerken naar de oostelijke hemelſtreek gericht moesten zijn. De monumenten — de bazilieken — (wij hebben het aangetoond) bewijzen dit. Of wel de Konstitutiën zijn van de vroegste eeuwen tot de Achtste niet nageleefd. De georiënteerde monumenten bewijzen duidelijk, dat men door »ad Orientem" doorgaands niet bepaaldelijk het Oosten, waar het zich bij de dag- en nachtevening vertoont, verſtaan heeft. Wij nemen het dan ook in deze onze verhandeling voor het Oosten in 't algemeen op, met al de *nuancen*, die Wolfram von Eſchenbach en Boisſerée in het plan van den Graaltempel aangeven.

Maar zóo dan werden ook de morgenhymnen der vaderen ſteeds in het choor gezongen met de blikken naar dat ruime Oosten, dat is naar 't beeld van Christus: en niemant zoû op het denkbeeld gekomen zijn, de morgenzangen, die men »Primen" noemt, met hun

»Jam lucis orto ſidere",

aanheffende, dien vrolijk begroeten dagvorst te zoeken aan het Noorder kerkvenster, terwijl ons hart naar het Oosten en naar den Gekruiste, »qui noſter Oriens" behoort heen te ſtreven. De oude volken noemden het Oosten τὸ πρoςώπου τοῦ κόσμου 1), »het aangezicht der waereld": wij hebben het betere, het aanſchijn van den Zoon des Menschen, die ons alles in alles is — onze *alfa* en *omega*, om met de Katakomben te ſpreken, ginds, in het Oosten, aan het Kruis, ginds in het Oosten ten Hemel varend, ginds in het Oosten ten richterſtoel komend. Naar het beeld van den Godlijken Heiland, daarheen, daarheen richten zich oogen, handen, en zuchten van de ten chore vergaderde kloosterbroeders, als zij, nog vóor het dagen, zich de nacht tot een

---

zich daarnaar behoort te gedragen in voorspoed en tegenspoed. Werd de tijd van den zoneſtilstand tot regel genomen, dan zoû aan het licht of aan de duiſternis de overhand gelaten worden (t. a. p. I, 1, 8).

1) Bähr, »Symb. des Moſ. Cult." I, 212.

dag voor hunne zielen herfcheppen, door uit voller harte en met eene ftem, die plechtig door de ftilte dringt, het

»Splendor paternæ gloriæ"

aan te heffen. Zij zijn het Schriftuurwoord gedachtig, dat »men de Zonne moet voorkomen om den Heer te gebenedijen, en Hem ten Opgang des lichts te aanbidden" [1]). Daarheen, als wij zeiden, fmacht ook de choorfpits, die aan vele onzer kerken het allereerste morgenkrieken in het Noord-Oosten gaat opwachten.

En geen wonder, de Engelen zijn ons ten voorbeeld. Eene fchoone legende zegt, dat toen de Engelen en de aarde gefchapen waren, er eene aanvankelijke ftilte in de Schepping heerschte; maar toen God den majestuëuzen bol uit het niet riep, die de bevruchter en verlichter en verblijder van waereld en menschdom zoû zijn, en waarvan gezegd is, dat God er zich een tabernakel in oprichtte [2]) — dat toen uit de reyen der Engelen de verheven en blijde lofgalm bruiste: »Glorie zij den Vader, den Zoon, en den Heiligen Geest — Gelijk het was in den beginne, nu en altijd en in de eeuwen der eeuwen, Amen!" Dat lied noemt de Kerk met den geheimrijken naam van doxologie, en als dat onze pfalmen befluit — dan keeren wie de zeden der vaderen liefhebben zich naar het Oosten [3]).

Niets is daarentegen treuriger dan de vale fchemer onzer doorgaands tot wechwerking aller vormen toe, gewitte apfiden en choren zonder vensters. Waar het choor naar het Noorden ligt, vervalt de geheele fymboliek der kerkvensters als Schriftuurtaal: want de hoofdvensters der kerk zijn er het naast toe om déze te verkondigen. Daarmeê vervalt grootendeels de reden der choorfluiting met den heerlijken veelhoek — want die veelhoek ftraalt niet, of is een bedrieglijke uurwijzer. Staat het choor naar het Zuiden, dan vervalt de geheele fymboliek der Twee Testamenten, de fymboliek der ftrijdende en zegepralende Kerk [4]), en het is of eene der fchoonste bladzijden uit de kerkgeschiedenis is wechgefcheurd....

1) »Sap." XVI, 28. 2) Ps. XVIII, 6.
3) L'abbé Pron, t. a. p. bl. 4) Zie onze Aant.

Maar wij ſtaken ons pleidooi: wij meenen aangetoond te hebben wat bij ons ſints lang overtuiging was: dat er, zonder oriënteering, van ſymboliek in de kerk — althands van een volledig en harmoniesch ſymbolenſtelsel in haren bouw en haar gebruik — geen ſprake kan zijn: dat de ſymboliek de ſchoonste, natuurlijkste en onontbeerlijkste taal is, die eene kerk te ſpreken heeft: dat het gemeenſchapsgevoel der Heiligen er ons toe moet brengen in hunne voetſtappen te gaan, en dat de H. Linie ons daartoe het ſpoor biedt. We zijn hier op aarde in bedevaart naar het »Heilige Land":

„Wi en hebben hier geene blivende ſtat";

dat drukt de kerk uit in hare kruiswegen, hare zoogenaamde doolhoven, hare choor- of procesſietransen, en wat dies meer zij. Welnu, laat ons daarbij één vast punt in het oog hebben: laten wij altoos naar het Oosten ſtreven, waar de Kalvarie- en Olijfberg ſtaat, waar het Dal van Josaphat, volgends de Schriftuur, ons toeſt — ons-allen, wie en hoe velen wij ook zijn....

En echter — er is eene hoofdſtad, waar alle leeken op het katholieke kerkhof zoodanig begraven liggen, dat zij, verrijzende, het eerst hun oog zouden ſlaan op een kolosſaal en ſtijlloos kruis, zonder *corpus*, dat in het midden der breedte van den kalen Godsakker ſtaat. Dit kruis ſtaat, let wel, in het *westelijk* derdedeel van het kerkhof. Trouwens een zoo ſomber, zoo onchristelijk kruis verdiende ook geen andere plaats dan, zoo als Innocentius III zich uitdrukt, de waereldſtreek des »Ondergangs". Het *ſombere* kruis is óns kruis niet: Christus' last is licht en zijn juk is zoet; het kruis is voor ons de »Vexilla Regis", de banier der zegepraal. In de Katakomben vercierde men het Kruis met rozen; in de bloeitijd der H. Kerk beeldde men het Kruis af als zelf bloeyend en blinkend. Vooral wanneer het H. Lichaam er niet aan verbeeld is, moet een kruis niet grof, koud en naakt worden voorgeſteld. In elk geval — de Ooster zon, het beeld, dat God van zijn glorie en liefde aan den Hemel geſteld heeft, het land,

dat gezegend is door de voetstappen van den Zaligmaker, zullen wel meer aanspraak hebben om den eersten groet der verrezenen te verbeiden dan de kolossale »Eisengufs", die aan het Westeinde van dat kerkhof is opgericht, en waar men de geloovigen met hunne voeten en voorhoofden naar heen heeft gekeerd! Alleen de Priesters liggen daar met de voeten naar het Oosten. Zóo was het echter, weleer, voor allen; opdat, wanneer de laatste bazuin gestoken zal worden, en de dooden het hoofd zullen oprichten, zij dadelijk heenblikken naar dat Oosten, waar Hij, onze Heiland en Meester, ten troon zit, die de »Opgang" genoemd is, en wiens Verrijsenis, als die eener glorierijke Paaschzonne, de hechtste grond is onzer hope en het onderpand der zaligheid van wie van goeden wille zijn.

Voelt gij niet wat uwe vaderen, wat twintig geslachten vóor u gevoeld hebben, hoe zoet een bewustzijn het is bij ons afsterven, dat, »als wij ten jongsten dage zullen verwekt worden van der dood", wij dan met onze broederen »zullen opstaan gelijk wij liggen, en gaan, zonder omkeeren, ten oordeel Gods, zittend in het Oosten" [1])? Door al de middeleeuwen heen heeft men dit uitzicht en deze strekking vastgehouden.

Zonder wankelen noch uitzonderen was zij in de XIIe en XIIIe Eeuw door Beleth en Durandus geformuleerd: »Ponantur mortui capite versus Occidentem et pedibus versus Orientem" [2]): aldus Joh. Beleth; en Durandus: »Debet autem quis sic sepeliri ut capite ad Occidentem posito, pedes dirigat ad Orientem, in quo quasi ipsa positione orat, et innuit quod promptus est ut de Occasu festinet ad Ortum" [3]). De abbé Lebeuf teekent daar het volgende op aan [4]): »De eerste reden, die Durandus bijbrengt", — van het bidden naar het Oosten — »komt over-een met de uitvaartzangen, die onder de Christenen in gebruik zijn, en die inderdaad gebeden zijn, welke de

1) »Boexken vander Misfen" b I v°.

2) De sepult. Christ." (hst. CLIX), aldus aangeh. bij Arthur Murcier, »La sépulture chrétienne" etc. 1855, bl. 28.

3) »Rat." B. VII, hst. XXXV, n. 38.

4) »Dissertation sur l'Histoire de Paris", I, 261.

geestelijkheid ftort in naam des dooden. Indien men op de woorden let, die den overledene in den mond worden gelegd, zal men misfchien nimmer kunnen goedvinden hem met den rug naar het fanktuarium te keeren, waar de ftoel des rechters vooronderfteld wordt te ftaan" [1]. »Men moet nazien," zegt Lebeuf, »wat Mabillon fchrijft over die richting der oude graven, in zijn brief over de *Onbekende Heiligen*. Ik weet niet, of het wel reeds twee-honderd jaar is," zegt hij, »dat men begonnen heeft de Bisfchoppen en Priesters uit te zonderen van het gebruik, dat fints onheuglijke tijden geëerbiedigd werd om de dooden naar het Oosten te keeren, of, zoo de begrafenis in eene kerk plaats heeft, naar het autaar, dat voor het Oosten genomen wordt: als ik zeg, naar het Oosten of naar het autaar, dan verfta ik daardoor d e v o e t e n g e f t r e k t t e h e b b e n n a a r h e t O o s t e n, zóo dat de doode, met het hoofd, dat op een kusfen ligt, naar die ftreken heenziet. De gewoonte dezer inrichting werd zoo ftellig in onze kerken gevolgd, dat de fchrijvers der Chronijk van St Dionysius, bevindende dat Karel Martel in zijn graf de voeten naar het Westen ftrekte, niet anders geloofden dan dat dit hier van daan kwam, dat hij de goederen der Kerk had geroofd. Maar, ik heb reeds meermalen gezegd, men moet niet de minste waarde hechten aan het getuigenis aller oude zerken van Bisfchoppen, Abten of Priesters, die men hier of daar met de voeten naar het Westen of naar de deur der kerk (West-zijde) geplaatst vindt: om dat die zerken ftellig in de vorige of deze eeuw (XVIIe of XVIIIe) zijn omgekeerd, of dat zij volgends den modernen ritus zijn ingericht, die ons zoû willen doen gelooven, dat men de Bisfchoppen en Priesters anders moet leggen dan de overige geloovigen. De plaatsing der kisten met het fmalle einde naar het Oosten laat zien, dat de daarin bevatte lichamen begraven zijn n a a r h e t v o o r b e e l d v a n C h r i s t u s' H. L i c h a a m, of dat zij

---

1) Vroeger noemde men de apfis zelfs wel *tribunaal.*

heenschouwen naar de zijde van waar zij het eeuwige licht en hun laatsten rechter verwachten [1])."

Ziedaar de taal van een geleerde, uit de helft der XVIIIe Eeuw, toen zich een dichte nevel over al die kerk- en kunst-traditiën had uitgespreid, wier verlies niet dadelijk op de verbeurte der zaligheid uitkwam. Hoe verwonderd zoû de ijverige en geleerde Kanunnik van Auxerre opzien, indien hij vernam dat men in onze verlichte tijd, op sommige plaatsen, de nóg moderner schikking had aangenomen van, als regel, de leeke geloovigen met hunne voeten naar New-York en Suriname, in plaats van naar het Dal van Josaphat te keeren. [2])

Over-een-komstig de zeer juiste leer van Lebeuf en Murcier behoort dan ook de deur des kerkhofs in het Westen te liggen [3]): want de op- en uittocht des Christens is, volgends Paus Innocentius III, van het Westen naar het Oosten.

"Wel mogen die duvele houden haer sceren
Alsi ons den rugge sien keeren
Gode...."

zegt een oud handschrift; en, hoewel in een anderen zin, wordt daarmede, voor ieder die in het stof het beeld des geestes heeft leeren zien, in de daad de uitdrukking der gedachte, en in alle vormen elementen dier stoffelijke orde, aan welke met de "verrijsenis des vleesches", niet minder dan der geestelijke, een eeuwig voortbestaan beloofd is, — wordt daarmede, hier ter plaatse, in scherpen humor geschetst, wat voldoening

1) Dat het nieuwe gebruik om de dooden niet naar het Oosten te keeren vrij algemeen in Engeland en Frankrijk veld gewonnen heeft — bewijst alleen, dat het groote beginsel, waarvoor wij 't hier opnemen, ook op dit gebied uit het oog verloren wordt. Dat men, dus doende, de graven soms rondom een Kruis bij-een-brengt, is weêr aan eene bizondere schikking de voorkeur geven boven de algemeene schikking, en schijnt meer jansenistiesch dan katholiek. Verg. Dom Guéranger, "Institutions liturgiques", II, in zonderheid hst. XVIII en XX.

2) "Joël", III, 2. — Had l'abbé Lebeuf kunnen voorzien, waar innoveeren al toe leiden kan — hij zoû nooit de hand geleend hebben aan eene hervorming van den kerkzang, als waaraan hij schuldig staat. Dom Guéranger, t. a. p. bl. 435 en volg.

3) Neale & Webb, bl. 180.

men den vijand der menschen geeft, als hij ziet, dat de traditiën der vaderen worden verwaarloosd, het schoonst en natuurlijkst ſymbolisme geminacht, en eene der heerlijkste gaven Gods, de christelijke Bouwkunst en geheele vormenleer, minder dienstbaar gemaakt aan eene zinrijke Godsvereering dan, bij betere beoefening der leeringen en gewoonten onzer vaderen, het geval zoû kunnen wezen.

Gelijk de gantsche geloofsleer en geheel het kerkelijk leven des Christendoms, is het beginsel der oriëntatie, zoo als wij in ons eerste hoofdſtuk, hebben aangetoond, door de oude volken bij voorraad als afgeſpiegeld, ja, men zoû bijna zeggen, geproſeteerd. De kerk, het huis Gods, — zoo hebben wij boven gezien, — was een ſchip, was eene ark, was een tent, was een burcht; was, door zijn beide torens, evenzeer een burcht als zij een ſchaapsſtal genoemd wordt: inderdaad — zij is bij een verſterkt legerkamp te vergelijken. Niet anders dan de *caſtra* van het krijgshaftigste volk der waereld is zij een vierhoek, met zijne ſterke wallen, zijne beren tot ſchanspalen, met zijne tinnen, wier *custodiæ* getrouwelijk door de beelden der oude geloofshelden en de ſymbolen van de levende leden der gemeente betrokken worden. Dáar worden de „vigiliën" met ijver gehouden. Niet zelden klinken er de *tubæ* en *buccinæ* ter bemoediging des volks; en geene mindere orde, gezach, gehoorzaamheid, moed en trouw heerscht er dan onder de beroemdste legioenen der ouden. Die deze kerk ziet, herkent onmiddelijk den rijkdom harer herinneringen, en ontwaart hoe zij al wat grootsch en ſchoon bij alle volken was in zich heeft ſamengevat. Hier, aan de Westzijde, hebt gij wel de *porta decumana*, in wier nabijheid de uiterste rezervetroepen en *velites* verbleven, en waar eenmaal, zoowel als aan den lager kant der romeinsche *ordines* en *ſtrigæ*, geboet en geſtraft werd. Aan de beide zijden der *castra* hebt gij de *porta principalis dextra* en de *porta principalis ſiniſtra*. En daar ginder, aan het oppereinde, het *pars ſuperior*, daar hebt gij het prætorium, het hoofdquartier! Zoo natuurlijk is de verdeeling der christen kerk, dat zij ſchier alom als type te-rug-gevonden wordt.

Zelfs de verhouding van het prætorium tot het legerouter, het augurale, en het tribunaal, gelijk deze na den tweeden punischen oorlog werd ingevoerd [1]), is eenigszins in onze christen kerk te-rug te vinden. Maar de PORTA PRÆTORIA! Het ftelsel, dat in Plato, in Pythagoras, in Virgilius, in de Sibyllen, de verkondiging der Kerstgeboorte leest, dat in elken dauwdrop op het groene veld een fpiegel ziet van de weldoende Zonne der Gerechtigheid — kan ook niet nalaten, als men, rondom de tente des Konings, zijne *vexilla* ziet wapperen (het autaar toch was eertijds, behalven met zijn liturgische gordijnen, dikwerf met vaandelen omhangen), als men de *figna* des Christen Ridders herkent, en den »Adelaar" ziet, die het »In principio erat Verbum" verkondigt — uit te roepen: Ja, hier is het Prætorium des waren Veldheeren, omgeven van zijn lijfwacht; daarheen, naar het »Domus noftræ Columbæ", het Huis des H. Geestes, ftieren wij niet vergeefs de bede van Gregorius en Karel Magnus:

»Hoftem repellas longius
Pacemque dones protinus,
DUCTORE fic te prævio
Vitemus omne noxium!"

En de PORTA PRÆTORIA? —

Met hoogen godsdienstigen ernst, wien te minachten wij voor het rationalismus onzer dagen overlaten, vergaderden — zelfs bij de blinde Heidenen — zelfs bij de weelderig zegevierende Romeinen — overheden en ingewijden, en alvorens hun legerkamp te bouwen werden de Decumanus en de Cardo getrokken [2]): de twee geheimzinnige lijnen die als meridiaan en parallel het kruisteeken befchreven in het leger, eeuwen lang vóor dat het in het labarum van Konstantijn ten top werd verheven en den triomf der ware befchaving profeteerde. De *cardo* was de as onzer transfepten; en aan het Oosteinde van den Decumanus werd die PORTA PRÆTORIA gevonden, die in onze christen legerplaats ter heilrijker ure door de Poorte

1) Becker en Marquardt, »Handb. der röm. Alterth." D. III, afd. 2, bl. 318.
2) B. en Marquardt, t. a. p. III, 2, 312, noot 1737, en IV, 354.

des Konings, »die oostwaart ziet" [1]), vervangen is. En met deze vergelijking der kerk bij de geduchte *castra* der ouden voor het oog, zal elken lezer, die zich met de hier meêgedeelde symbolische herinneringen heeft vertrouwd gemaakt, de Schriftuurplaats slechts te duidelijker en sprekender worden, waar men van Haar, die zoowel de bruid des Hoogelieds als de Tempel der Godheid [2]) genoemd wordt, leest: »terribilis ut CASTRORUM ACIES ORDINATA" [3]). »De kerk", zegt Durandus bovendien, »wordt bemuurd genoemd, uit hoofde van de wallen der H. Schriftuur, waarvan zij zich bedient om de aanvallen der ketters af te weeren" [4]). Met heiligen eerbied werd dan, gelijk we zeiden, in het romeinsche kamp de zinrijke kruislijn getrokken; dat deden de oude Heidenen voor hunne vluchtig opgeslagen legerschansen; de bouwing daarvan ondernamen zij niet vóor dat ter Heilige Linie hunne Goden ondervraagd waren: en wij, die onzen God en Heer burchten op Sion te bouwen hebben met zilveren kanteelen — paleizen, wier toonbeeld tegen de poorten der Helle bestand is, en waarbinnen wij, gelukkiger dan Petrus op Thabor, God-zelven en zijnen Heiligen »Tabernakelen" mogen maken — wij zullen, met dieper inzicht van de beteekenis der geheimenissen des geestes en der natuur dan de Heidenen, minder voor het hoogere doen, dan zij voor het mindere deden? Met inniger bewustzijn, met de verwezendlijking voor oogen van datgene wat zij slechts in schaduw bezaten, met beter toekomst, zullen we bij die volken moeten achterstaan in maatschappelijkheid der strekking onzer kerkelijke bouwkunst en eerbied voor de deugd en de zeden der vaderen! Of zullen we hier nog eenmaal het beginsel-zelf der verdedigbaarheid, ja onontbeerlijkheid van kunstvormen voor onze hooglijk gespiritualizeerde maatschappij moeten bepleiten? Zullen wij ons recht om te leven behooren te bewijzen? Wij bedanken heuschlijk voor die taak. Wil men geen kunst — goed: men trekke met de kluizenaars der eerste eeu-

1) »Ezechiël", XLIII, 4. 2) Door den H. Ephrem: »De laude Deip." 3) »Cant." VI, 9. 4) »Rat." I, I, 4.

wen in de woestijn. 't Is niet aan ons om te betoogen, dat daarvoor meer gefchikte tijden dan die eener geweldige maatfchappelijke gisting en ontginning van den gantschen aardbodem, als de tegenwoordige, zijn aan te wijzen. Maar wordt het kluizenaarsleven niet gezocht: meent men, dat naast het leven der befpiegeling, ook het leven der praktijk door velen, door de meesten moet beoefend worden — dan behoeft men kunst: en wil men deze — dan mogen de eeuwige regelen der waarheid en fchoonheid daarbij niet in het aangezicht worden geflagen: dan moet de oriëntatie als grondflag der kerkelijke bouwkunst gelden.

Zoo zij ons dan het Oosten dierbaar! Trouwens welken lezer van Bijbel en Kerkvaders kan de godsdienstige beteekenis der vier hemelftreken vreemd zijn [1])! De blijken dier beteekenis doen zich in alle tijdperken vóor: op de dezer dagen te Rome geftichte Mariazuil draagt het voetftel de afbeeldingen der Vier Evangelisten, gericht naar het Oosten, het Westen, het Zuiden en het Noorden.

Het hoofd onzer kerken al of niet naar het Oosten te *kunnen* richten, is doorgaands een vraagpunt, dat meer dan éene beandwoording toelaat: maar zeker is het, dat zoo de zucht naar het Land, waar de bakermat van ons voorgeflacht geftaan en onze godlijke Meester geleefd, geleden en gezegevierd heeft, maar half zoo vurig was als het heimwee der meeste Christenen naar de lusthoven en goudfonteinen van den Mammon, de mogelijkheid zich fterk zoû vermenigvuldigd zien, om de kerken te richten over-een-komstig de bouwleer der vaderen, de openbaringen Gods in de Heiligdommen der hoogste christelijke Kunstpatronesfe, aan de Basilica Liberiana, aan de Porta Coeli, aan de Santa Casa te Loretto, en, om er deze bij te voegen, aan de Delfsche Maria- en Ursulakerk — de mooglijkheid om de kroon te zetten op een vormenftelsel, dat het wáre moet zijn, wijl het geen tweede naast zich duldt, en wijl daarbuiten, voor eene christelijke maatfchappij, geen tweede denk-

1) Zie onze Aant. betr. de fymb. getallen.

baar is. Maar wij leven in een tijd van overgang, in een tijd van verwachting, en daarom fpreken wij, met eene onwrikbare hoop op de toekomst, de adventsantifoon hier uit:

„O Licht van 't Oosten, dat de ftralen
Der Zonne van Gerechtigheid,
In U vereent en verder fpreidt,
Kom op ons buigend voorhoofd dalen!
Verlicht wie in de duisterheid
Der fchaduwen des doods verdwalen!" 1)

1) „Oude en Nieuwere Kerstliederen" enz. n° IV.

AANTEEKENINGEN.

Bl. 20. *Over de plaatsing der levit. geslachten rondom den tabernakel*, zie S. Bonaventura, „Spiegel der Deugden" (Antw. Petr. Bellerus, 1668) Ie B. IIIe Hft. „De Priesters droegen selfs niet, maer hadden in het oprichten des tabernakels hunne plaetsen voor 't selve, naer den Oosten."

21. *Benamingen d.r hemelstreken.* — Zie de Aant. betr. bl. 45.

24, noot 3. *Drukfout.* — Lees „Hæresi" en „ad Merid."

28. *Achthoekige Kerken.* — Veellicht is het getal achthoekige kerken toch nog al grooter geweest dan hier wordt aangegeven. Zie trouwens bl. 67 met hare noot 3, en ook bl. 120. Opmerking verdienen de woorden van den H. Gregorius van Nazianze: „Deze kerk, die mijn vader voor God en voor ons heeft gebouwd, is een werk waarvan niet mag gezwegen worden: want het is samengesteld uit acht gelijkzijdige deelen en verheft zich met den luister zijner pilaren en galerijen naar de hooge gewelven, die met zulke schoone schilderwerken zijn vercierd, dat ze voor de natuur zelve niet wijken." (A° 380) „Orat. XIX, in laud. def. patr."

35 en 83. *Mannen- en Vrouwenpand.* — Niet alleen in de bazilieken en romaansche gestichten, ook in de kerk van de bloeitijd der Gothiek was het Noorden de plaats der vrouwen, het Zuiden die der mannen. Durandus, t. a. p. B. I, hft. I, n° 46.

39. *Oriëntatie der romeinsche kerken.* — Wij geven hier eene kleine rekapitulatie van de richting der voornaamste romeinsche kerken. Wij zullen elke kategorie stellen in chronologische orde; maar dit maal volgends de onderzoekingen van den ekklezioloog Benj. Webb [1]):

Met de zetelnis naar het Oosten staan, onder anderen:

* Sta Agnese *sulla V. N.*	Sta Maria *in Cosmedin.*
Sta Bibiana.	* Sta Maria *in Araceli.*
S. Giovanni *a porta latina.*	* S. Bartolommeo *in Isola.*
* S. Paolo *fuori la mura* [2]).	* Sta Maria *del popolo.*
S. Pietro in vincoli [2])	* S. Lorenzo *fuori le mura* [2]).
I Quattro Coronati.	* SS. Vincenzo ed Anastasio.
Sta Sabina.	* Sta Maria *sopra Minerva.*
Sta Croce.	S. Prisca (jaart.?)
* SS. Apostoli.	Sta Anastasia (jaart.?)

Van de met * geteekende is 't ons bekend, dat zij het autaar in gelijke richting met de kerk hebben, zoo dat priester en gemeente beide met het aangezicht naar het Oosten staan.

---

1) Zie het XIe Hft. van zijne „Sketches of continental Ecclesiology".

2) Dat in St Pauwel en thands ook in S. Lorenzo *f. l. m.* het autaar in gelijke richting met de kerk staat, leert het plaatwerk van Knapp & Gutensohn. En evenzeer dat dit bij S. Pietro *in Vincoli* het geval niet is — hoewel Webb dit op éene plaats aangeeft.

Met de voorgevel naar het Oosten ſtaan, onder anderen:

† S. Pietro.
† Sta Balbina.
† S. Crisogono.
S. Sebastiano (niet verm. bij Webb).
S. Lorenzo *fuori le mura* (de oude)
† Sta Maria *Maggiore.*
† S. Clemente.
† S. Giovanni *in Laterano.*
† Sta Maria *in Domnica.*
† Sta Maria *in Trastevere.*
† SS. Nereo ed Achilleo.
† S. Nicolo in carcere.
SS. Giovanni e Paulo.
† S. Pancrazio (jaart. ?).
† Sta Cecilia (jt. ?).
† S. Cesareo (jt. ?).
S. Pietro *in Montorio.*
Sta Pudentiana (jt. ?).

Van de met † geteekende is 't ons gebleken, dat, hoewel de zetelnis naar het Westen gericht is, het autaar naar het Oosten ſtaat, en de Priester dus het volk aanziet. Wanneer er enkele kerken in Rome gevonden worden, als Sta Maria in Cosmedin en Sta Sabina, wier choor naar het O. gericht is en waar de Priester des-niet-te-min met het aangezicht naar het volk ſtaat — dan komt dit voort uit gehechtheid aan de oorſpronklijke inrichting der oude bazilieken, waarbij de voorgevel veeltijds naar het Oosten ſtond, en derhalve de Biſchop in de zetelnis en de Priester aan het autaar naar het volk en te gelijk naar het Oosten gekeerd waren. Zulke voorbeelden, als de beide genoemden, zijn uitzonderingen. De door ons geleverde overzichten bewijzen toch, dat er, in 't algemeen, TWEE tijdperken en TWEE regels zich in den loop der Eeuwen hebben geldend gemaakt:

In het Eerste Tijdperk was de regel: De voorgevel der kerk naar het Oosten; de Biſchopszetel en hare apsis in het Westen; de Priester aan de Westzijde des autaars, met het aangezicht naar het volk, met en voor wie en in wier naam hij het offer Oostwaards opdroeg; het volk, dus, met het gelaat naar den Priester, en zich met zijn offer vereenigend. Dezen regel mag men deels voorgeſchreven, deels bevestigd rekenen door het mirakel van 5 Augustus 352, waarvan de BAZILIEK VAN SANTA MARIA MAGGIORE het monument is.

In het Tweede Tijdperk was de regel (en deze heeft zich algemeen over Europa verbreid): Het ſanktuarium der kerk met de zoogenaamde choorſluiting of apsis naar het Oosten; de Priester, als vroeger, aan de Westzijde des Autaars, dus met het aangezicht naar het Oosten, dragende met en voor het volk het Offer Oostwaards op. Dezen regel mag men bevestigd rekenen door het mirakel van 1295, waarvan de SANTA CASA TE LORETTO het monument is. Wij hebben ons, bl. 51 min duidelijk uitgedrukt. Onder Paus Nicolaus IV (10 Mei, 1291), namelijk, verſcheen het Heilig Huis van Nazareth in Dalmatië; den 10n Nov. 1294, dus onder de Regeering van Cœlestinus V, werd het overgevoerd naar Ancona, in het bosch dier godvruchtige Laureta, waar het zijn naam van draagt; binnen het eerstvolgend jaar, dus onder Paus Bonifacius VIII, verreisde het Heiligdom wonderdadiglijk naar een „ſchoonen en grooten heuvel, te midden eener openbare baen, die naer de haven van Recanati voert", dit is de plaats, waar de Santa Casa nog heden ſtaat, en waar de ſtad Loretto verrezen is: echter, ook ter plaatse, waar het onder Paus Cœlestinus verbleef, is op een aldaar ter Oostzijde opgerichten muur de overvoering afgebeeld. Zie „Reis naar Loretten", door P. Viſchers, Pr. bl. 79; maar verbeter bl. 68 volgends de tijdrekening van Dr Nuyens in onzen „Almanak", 1858, bl. 6.

Uit de blz. 38 en volg. gegeven lijst blijkt, dat wij „georiënteerd" noemen alle kerken wier as Oostwaards gericht is binnen de waereldſtreken, die het

Noord-Oosten en het Zuid-Oosten genoemd worden. Van de romeinsche kerken hebben wij er, hier en vroeger, ongeveer 90 genoemd, die georiënteerd zijn: van de helft ſtaan de voorgevels, van de wederhelft de apsiden naar de oostelijke ſtreken, doorgaands met in-acht-neming der verſchillende autaarſchikking.

45. *De ſtand bij uitnemendheid bij vele oude volken.* — Naar aanleiding hiervan nog eenige woorden, niet ſlechts betrekkelijk bl. 16, maar ook over de bl. 21 aangeroerde benamingen van Oosten en Westen. Eene belangrijke mededeeling deswege, mij door Dr J. G. R. Acquoy verſtrekt, deel ik hier in haar geheel mede:

„Het Hebr. heeft inderdaad voor *van voren* en *het oosten* hetzelfde woord. Dat woord is *kedem* (uit te ſpreken op geheel dezelfde wijze als ons paerel, waereld). Naar mate het als adverbium of als ſubſtantivum wordt gebruikt, beteekent het 't een of het ander. — Het komt af van het ſtamwerkwoord *kadam*, dat in 't Hebr. wel niet in gebruik is, maar in al zijne afleidingen verraadt overeen te komen met het Arabische *kadama* en het Syrische *kĕdam* of *kĕdem*, die beteekenen: hij is vooruitgegaan, hij is voorgegaan, hij heeft vóór iemand of iets geſtaan. Ik voeg er dit bepaaldelijk bij, om te doen uitkomen dat de kracht van *kedem* niet is *het oosten*, maar het *van vorene*. Dit laatſte is de oorſpronkelijke, het eerſte de afgeleide beteekenis. — Voor het meer gebruikelijke *kedem* vindt men ook *kadîm*, doch minder algemeen. — Wat in het Hebr. alzoo waarheid is, geldt in het Arabisch en Syrisch niet. In het Arabisch heet het oosten *sjarkoen*, maar is dan afgeleid van het ſtamwerkwoord *sjaraka*, de zon is opgegaan, is aangelicht, „het daghet". In het Syrisch *madnach* of *madnĕchô*, doch ook hier van het ſtamwerkwoord *dĕnach*, geheel hetzelfde beteekenende als *sjaraka*. Van het reeds genoemde Arabiſche *kadama* en Syrische *kĕdam* of *kĕdem* beſtaan menigte van dochters, in welke de type van het *voor* trouw is bewaard, doch geene duidt in overdragtelijken zin het oosten aan. — En nu het westen! — De Hebreërs duidden meestal het westen aan door het woord *jâm*, dat *zee* beteekent, namelijk meer bepaald de middellandſche zee. *Naar het westen* was bij hen: *naar de zee.* Bijv. Gen. XXVIII: 14. De westewind heette: de *zeewind*, bijv. Exod. X: 19. Van het westen noemden zij: van de zee, bijv. Gen. XII: 8. — Doch zij hadden voor het westen ook nog twee andere woorden, beiden afkomende van het ſtamwerkwoord *achar*, hij is achter geweest. Het eerſte is *achărôn*, een adjectivum = *achterliggend*, maar niet geheel ongewoon in de beteekenis van *westelijk*. Zoo noemden zij de middellandſche zee ook de *achterliggende* d. i. de *westelijke* zee: *hajjâm haächărôn*. De vier plaatſen waar dit voorkomt zijn: Deut. XI: 24; XXXIV: 2; Joël II: 20; Zach. XIV: 8. (Doch elders vindt men *achărôn* niet in de beteekenis van westelijk; alleen in deze zamenſtelling.) — Het andere woord is *achôr*, dat ſlechts op ééne plaats in den zin van *het westen* voorkomt, en overal elders òf ſubſtantivum is in de beteekenis van *achterdeel*, *hetgeen achter is*, òf adverbium: *van achteren*. Die ééne plaats is Jesaia IX: 11, en zij is des te opmerkelijker wijl *achôr* hier juist ſtaat in tegenſtelling met *kedem*. Zie ſlechts: Syrië uit het *kedem* en de Filistijnen uit het *achôr*. Reeds de vertaling der zeventigen heeft hier: Syrië van de opgaande zon en de Grieken (τοὺς Ἕλληνας) van de ondergaande zon. De Vulgata vertaalt: Syriam ab *oriente* et Philistiim ab *occidente*. Even letterlijk ſtaat er: Syrië uit het van vorene en de Filistijnen uit het van achtere. — Met de verwante dialekten is evenwel ook hier geene analogie. Het Syrisch heeft wel hetzelfde wortelwerkwoord *echar*, hij is achter geweest; het Arabisch

achara, hij heeft gedraald, maar geen van beiden kent het daarvan afgeleide woord voor *achter* in de beteekenis van *het westen*. In het Syrisch heet het westen *ma'rebò*, afgeleid van *'rab*, hij heeft vermengd (van daar: het licht heeft zich met de duisternis vermengd, de zon is ondergegaan), waardoor eigenlijk wordt aangeduid de plaats, waar de zon ondergaat. In het Arabisch is het westen *gharboen* van het ſtamwerkwoord *gharaba*, klaarblijkelijk verwant met het genoemde *'rab* en het Hebreeuwſche *'arab*, dat evenzoo beteekent: *hij heeft vermengd*, en dat eene dochter *'ereb*, avond, heeft. — Voorts is het niet zonder belang, dat ook het Hebr. woord voor *het zuiden* hetzelfde is als: de *regterzijde*. Dit woord is *jamîn* (bijv. 1 Sam. XXIII: 19) of ook *têmân* (bijv. Joz. XII: 3). De zuidewind wordt Ps. LXXVIII: 26 en Cant. IV: 16 aangeduid door *roeach têmân*, zoo men wil de wind van de regterzijde. — In de verwante dialekten gaat ook dit niet door. In het Hebr. ſtrekt het zich niet over het noorden uit. Het noorden heet er *tsafôn*, naar de afleiding: de verberging, de verborgene ſtreken, het verborgen land. Maar genoeg tot ſtaving dat bij het bepalen der hemelſtreken het gelaat naar het oosten werd gekeerd.

„Er moet eene disſertatio van B. Michaelis beſtaan de locorum differentia ratione anticae, posticae etc. Hal. 1735 in 4°, waar deze hypotheſe wordt bewezen. Doch wáar zal zij te vinden zijn? — Dat het bij de oude Grieken anders geweest is, zoo dat zij zich naar het noorden plaatſten, met de regterhand naar het oosten, moet geſtaafd zijn door Feithius in Antiquitt. homerr. L. I. c. 16 § 3 en Junius in Animadverss. L. III. c. 3. — De augur bij Titus Livius Lib. I. cap. 18 deed als de Hebreën: „dextras ad meridiem partes, laevas ad ſeptentrionem esſe dixit." "

Dat echter, bij het raadplegen der vogelorakels zich de Romeinen ook naar het Zuiden keerden, terwijl de Grieken met hun aangezicht naar het Noorden ſtonden, leert o. a. B. Kühner, Xenoph. *'Ανάβασις*, B. VI, hſt. 1, § 23 (V, 9). In verband met deze verſcheidenheid van ſtand bij de Grieken en Romeinen, kan men, ter ſtaving dat zij het Oosten heilig hielden en het Westen ongunstig, de volgende plaatsen raadplegen, mij opgegeven door Dr P. P. M. Alb. Th.:

»*Οδυσσειας*." *Y'* (B. XX) v. 242:... *τοῖσιν 'αριστερὸς* (dus aan de Westzijde) *ἤλυθεν ὄρνις*. V. 245 ... *οὐχ' ἡμῖν συνθεύσεται ἥδε γε βαυλὴ* (... hun kwam een linksche vogel;... ons zal het raadsbeſluit niet gunstig zijn).

«*Οδυσσ.*" *O'* v. 160.... *ἐπέπτατο δεξιὸς* (dus van 't Oosten) *ὄρνις*; ... *ἰδόντες γήθησαν*. (... er vloog een rechtsche vogel;... het ziende verheugden zij zich).

Soph. „Ajax", 183: *ἐπ' ἀριστερὰ ἔβας* (gij kwaamt aan de linksche zijde — d. i. ter kwader uur); Aeſch. „Prom", 489; Eur. „Phoen." 1189; Xen. „Cyr." II, I, 1. Bij Virgilius vindt men daarentegen „læva numina", „lævum intonuit", als iets gunstigs, ofschoon anders *lævum*, *læva*, even als *λαιός* en ons links, iets averechts, iets verkeerds aanduidt. „Der griechische Sprachgebrauch findet sich aber oft bei den späteren Schriftstellern, namentlich den Dichtern. Paulus, p. 74, 4 *Dextra auspicia prospera*. Virg. Ecl. IX, 15. Suet. Vitell. 9 und öfter." Aldus Marquardt, in zijn vervolg op W. A. Beckers voortreflijk „Handbuch der Röm. Alterthümer", IV, bl. 357.

Overvloedig blijkt uit dit werk, hoe vele moeyelijkheden zich voordoen, bij het verklaren van „den ſtand bij uitnemendheid" der oude volken. De goede bliksemteekens, zegt Marquardt, kwamen in de „Auguralwissenschaft" van de

linker zijde (*fulmina sinistra*), de slechte van de rechter. Volgends Varro en andere oude onderzoekers is *links* Oostelijk, *rechts* Westelijk: heilspellend is het teeken dat van den Opgang komt, ongelukspellend dat van den Ondergang. Hieruit volgt dat de wichelaar alsdan met zijn aangezicht naar het Zuiden stond. En deze zede, zeggen de geleerde Duitschers, schijnt wel oud-romeinsch, daar Jupiter, de God des daglichts, deze voorspellingen verleent. „Blitze von der linken Seite her, sowie die Vögel in derselben Richtung, galten den Etruskern für glüchliche Zeichen, den Griechen aber umgekehrt" (Nork, „Etym.-symb.-mythol. Real-Wörterb." I, bl. 161). Maar men riep bij de auspiciën ook andere Goden aan, en deed ook waarnemingen in de richting des Decumanus (de lijn in de richting der paralellen) 1), deels terwijl men naar het Westen, anderdeels terwijl men naar het Oosten zag. 't Is ook mogelijk, zegt Marquardt, dat bij de inauguratie en raadpleging van den bliksem een andere grondregel werd opgevolgd dan bij de andere auspiciën. De plaats, die „geïnaugureerd" wordt, staat met het voorhoofd altijd naar het Westen of naar het Oosten; een godentempel werd in de oude tijd zoo gebouwd, dat het beeld naar het Westen, maar de biddende daarvoor naar het Oosten zag. Later stonden de tempels-zelven naar het Oosten, en de biddende keerde zich naar het Westen. Het legerkamp had zijn voorfront eerst naar het Westen, later (na den tweeden Punischen oorlog) 2) naar het Oosten. En evenzoo, zegt Marquardt, „schaut auch die zu inaugurirende Person nach Osten, so dass die linken glücklichen Zeichen von Norden kommen." Maar bij de vogelwichlarij komen er nog vele andere zaken in aanmerking (bijv. de raaf moest van de rechter, de kraai van de linker zijde gezien worden), en de theorie is te gekompliceerd, om ze hier verder te kunnen ontwikkelen. Marquardt leert ons, aangaande de plaats uit Livius door Dr Acquoy hierboven bijgebracht, het volgende: „Livius beschreibt an der angef. Stelle indess den Ritus nach der zu seiner Zeit gebräuchlichen Verfahrungsweise; nach der alten etruscischen Disciplin wendete sich bei dem Ziehen des Decumanus der Augur nach Westen, so dass ihm Norden rechts und Süden links lag." Voor nader onderricht uit de bronnen verwijzen wij naar het zaakrijk handboek van Becker en Marquardt, in zonderheid Dl II, afd. 3, bl. 68—88, III, 1, bl. 343 en volg. III, 2, bl. 310 en volg., en IV, 351 en volg.

Dat de Romeinen zich, biddend, naar de opgaande zon keerden, blijkt niet alleen uit het door ons van Plutarchus en Vitruvius bijgebrachte, maar ook uit de volgende vaerzen:

„Surgit, et ætherei spectans orientia Solis
Lumina, rite cavis undam de flumine palmis
Sustulit, ac tales effundit ad æthera voces:"
Virg. „Æneid."

en uit deze plaats:

„His Dea placanda est, hæc tu conversus ad ortum, dic quater."
„Fastorum lib. IV."

Ten slotte zij hier nog opgemerkt, dat Otto Thenius van een *rechter* en *linker* „im *Orientirungs-Sinne* (rechts = *südlich*, links = *nördlich*)", afwijkend van het „ganz gewohnliche" te spreken weet. Hij houdt, namelijk, „im Orientirungs-Sinne" *rechts* voor absoluut zuidelijk, *links* voor noordelijk: dat is dus te verstaan van den mensch, die zich in den *stand* bij uitnemendheid

1) Zie de laatste bladzijden van onzen text.
2) Marquardt, „Röm. Alt." III, 2, 318.

plaatst, namelijk met het gezicht naar het Oosten. »Kurzgefasstes Exeget. Handbuch", IXe afl. (1849) bl. 104.

46. *Tempelfront bij de Romeinen.* — Vitruvius leert, dat de tempelingang naar het Westen moet liggen; Plutarchus bewijst, dat men ze zich naar het Oosten dacht. De plaats bij Plutarchus hebben wij bl. 19 uitgefchreven. Ziehier de woorden van den romeinschen bouwmeester: »Ædes autem facræ deorum immortalium ad regiones, quas fpectare debent, fic erunt conftituendæ, ut, fi nulla ratio impedierit, — fignum quod erit in cella collocatum, fpectet ad vefpertinam cœli regionem, uti qui adierint ad aram imolantes aut facrificia facientes, fpectent ad partem cœlis orientis, et fimulacrum, quod erit in æde, et ita vota fufcipientes contueantur ædem et orientem cœli, ipfaque fimulacra videantur exorientia contueri fupplicantes et facrificantes; quod aras omnes deorum neceffe effe videatur ad orientem fpectare." Vitruv. IV, 5.

48. *Naar het Noorden had het bloed geftroomd uit Christus' zijdewond.* — Dit is onlangs nog bewezen door den begaafden Hoogleeraar van Luik, den Heere J. H. Bormans. — Zie het »Journal historique" van Kersten, 1857 XXIV, bl. 126. De Heer Ancion, die door Prof. Bormans weêrleid werd, is, in niet zeer heusche formen, op zijn pleit voor de linker zijde te-rug-gekomen (t. a. p. bl. 175); maar de Hr Bormans fchijnt te-recht begrepen te hebben, dat deze antikritiek geene dupliek verdiende. In zijne grammatische en rhetorische redeneering is de Heer Ancion niet tegen het fcherpe zwaard van Prof. Bormans' logika opgewasfen; en de autoriteiten, die hij bijbrengt, zijn 1° het zwijgen van Mgr Wiseman over zekere plaats in eene theologische disfertatie, en 2° wat hij uit het »Manuel d'archéologie" van Oudin (!) heeft kunnen putten. Wat zal men op zoo iets andwoorden!

62. *Woord en fchrift.* — »Het geloof leeren en gelooven wij niet door de fchrift, maar door den Geest; we dragen het niet rond op papier, maar in der herte; wij vertrouwen het geenen boeke aan, maar het geheugen, opdat het godlijke gefchenk door geen menschlijke dingen beleedigd worde; opdat geen ongewijde hoorder zich het hemelsche geheimenis toeëigene, en datgene den trouwloze niet ten verderve word — wat den geloovigen ten leven is."

H. Petrus Chrysologus.

66. *Schriftuurftudie.* — In de eeuwen, daarentegen waarvan de onkunde verhaalt, dat de Bijbel er in onbruik (!) was gekomen, werd aan zijne beoefening de geheele pædagogische opleiding dienstbaar gemaakt (zie bl. 71) en de liefde voor de H. Schrift was zoo groot, dat men van kluizenaars leest, die den geheelen Bijbel woord voor woord van buiten kenden.

67. *Driehoekige Godshuizen.* — Over de Abdy van S. Riquier zie ook »Iconographie chrétienne; Hist. de Dieu" van den Heer Didron, bl. 63 en volg.

73. *De kerk — een monument* »Nos ancêtres bâtirent pour leur poftérité; notre prévoyance ne va pas fi loin: plus fages qu'eux nous bâtiffons pour nous-mêmes; contens d'être logés agréablement il nous importe peu que l'édifice foit affez folide pour fubfifter dans des fiècles, où il eft fûr que nous ne fubfifterons plus où même il eft incertain que nos enfants fubfiftent." Ziehier eene hulde, onwillekeurig aan de middeleeuwsche bouwkunst gebracht door — M. de la Bruyère, »Caractères", T. III.

79. *Voortreflijke kerken, op naam van Maria gewijd*: bij voorbeeld — Onze-Lieve-Vrouwe van Reims, van Chartres, van Amiëns, van Parijs, van Andwerpen, van Straatsburg. Van de Bazilieken — Santa Maria Maggiore; van Duitsch-romaansche kerken — de munsters van Aken en Roermonde.

80, reg. 7. *Drukfout.* — Staat »tijden", lees: dagen. — De plaats, waar men wijwater neemt. Zie Kreuser, »Kirchenb." I, 121.

83, noot 1. *Doxale.* — Dat men in de XIIIe Eeuw het *doxale* zeide, getuigt Maerlant, offchoon de Heer J. Tideman met veel *aplomb* verzekert dat *doxale* een »fteiger" beteekent!

»Een zwaer fteen was.....
Rouclooflike upten doxale
Gelaten liggen hooch vanden vloere". »St Franciscus", v. 8827.

85. *Koninklijke deur te Chartres.* — Ook de middendeur der bazilieken werd ὡραῖαι πύλαι, *porta regia*, koninklijke poort, genoemd.

85. *Maria en St Jan, patronen over de kerk van den H. Cæsarius.* — De Z. Robert d'Arbrisfel, in 1106, plaatste aan zijn klooster te Fontevrault, de nonnen onder de befcherming der H. Maagd, en de monniken onder die van den H. Joannes. Zie de aant. in de »Lettres de S. Bernard", Br. CC (Dl II, bl. 349).

86. *Drie deuren, drie godlijke Personen.* — Lacht iemant misfchien met deze cijfers? — Hij lache dan met de waardigste Kerkvaders. Weet gij niet, dat twaalf de waereld zullen richten? zegt de H. Augustinus. Is er niet één God en Drie Personen, en zijn er geen vier waereldftreken? — Van die vier winden, zegt de Heer in 't Evangelie, wordt de Kerk bij-een-geroepen. En wordt men niet tot het Evangelie geroepen door den Doop, in den naam des Vaders, en des Zoons, en des H. Geestes: »Quatuor ergo ter ducta duodecim inveniuntur." — Als wij geen vrede hebben met de denk- en fpreekwijze der Heiligste, geleerdste en beroemdste geniën, die de waereld heeft opgeleverd — zoû de fout dan ook foms bij óns kunnen liggen? 't Is maar eene vraag, die wij doen in alle befcheidenheid, en met de meest mogelijke achting voor het fatsoen der oordeelaars en veroordeelaars, die in onze dagen zoo al onherroepelijke vonnisfen ftrijken. Zie Neale & Webb, bl. 73, 322. Verg. Durandus, B. 1, hft. III, n° 8.

89. *Het Kruis.* — Bij de martelaren voegt men doorgaands, als attribuut, het werktuig hunner foltering: geen wonder, dat bij Christus, op groote fchaal, het H. Kruis gevoegd wordt. Het Eskuriaal is, gelijk men weet, naar den rooster van Laurentius gebouwd. Bunsen c. f. zeggen (»Befchreib. der St. Rom" I, 423), dat Gally Knight de eerste kruiskerk met uitgebouwde transfepten onder Justinus II ftelt. Men weet, dat de Ridders gewoon waren, in hun zwaard het kruis te zien, en ftervend daar hoopvol de oogen op vestigden. Zoo zouden dan kruiskerken, ingewijd op den naam van S. Jan-Baptist, van Paulus, van Jacobus, van Catharina, Barbara, Agnes, Dorothea, Lucia, Margareta, Sabina, Prisca, Sophia, Fides, Spes & Charitas, Alexander, Cæcilia, Bonifacius, Cornelius, Donatus, Eudoxia, Evaristus, Engelbert, Felix, Januarius, Kiliaan, Longinus, Pantaleon, Sixtus, Pius, Victor, en zoo vele andere Heiligen als voor het rechts- of oorlogszwaard gevallen zijn, gezegd kunnen worden een beeld te zijn van hun marteltuig, gelijk het Eskuriaal van dat van St Laurens.

91. *Kruisteeken.* — »Quid eft, quod omnes noverunt, fignum Chrifti, nifi crux Chrifti? quod fignum, nifi adhibeatur five frontibus credentium, five ipfi aquæ, quâ regenerantur, five oleo, quo chrifmate unguntur, five Sacrificio, quo aluntur, nihil eorum ritè perficitur." S. Aug. (A° 420) »Tract. CXVIII in Joann."

»Non pudeat nos Crucifixum confiteri, fed in fronte confidenter fignaculum Crucis digitis imprimatur: Et in aliis omnibus Crux fiat." S. Cyrillus Hierof. (A° 365) »Catech." XIII.

„Ecce hic Chriſtianus dicebatur, et ſigno Chriſti ſignabatur in fronte.” Origenes (A° 230) „Homil. II in ps. XXXVIII”.

„Solent dæmones Angelos Dei ſe fingere, quos cum videritis, tam vos, quam DOMOS VESTRAS CRUCIS ARMATE SIGNACULO, et confeſtim ſolventur in nihilum”. S. Athanasius (A° 340), „Vit. S. Antonii”.

„[Chriſtiani] quibus curæ eſt et DOMUS et frontes ſigno pretioſæ crucis ſignare”. S. Cyrillus Alex. (A° 430) „Lib. VI contr. Jul.”

„Crux diadematibus et coronis clarius factum eſt”. S. Joann. Chrys. (A° 398) „Homil. quod Christus ſit Deus”.

Indien iemant, uit de mededeeling van den H. Augustinus, dat de H. Schrift het ſtilzwijgen bewaart over het bidden naar het Oosten, zoû willen afleiden, dat die Kerkvader daar tégen geſtemd was, dan zoû men (wat weêrleîd wordt door talrijke plaatsen uit zijne ſchriften) ook moeten beweeren, dat hij het kruisteeken niet voorſtond — want hij zegt óok, dat niets in het O. of N. Testament leert, dat de geloovigen het kruisteeken maken moeten („XI diſt. Eccleſiasticarum”): zie Durandus, in de vert. van Barthélemy, III, bl. 14 en 43.

92. *De lijn, die zich van den eenen ſchouder naar den anderen beweegt.* — Vergelijk bl. 161 en 163, waar ons lichaam een tempel wordt genoemd. Misſchien zal men hier aanmerken, dat, in het kruisteeken, de hand zich van den linker ſchouder naar den rechter beweegt; dat men, het menschbeeld vergelijkend met eene kruiskerk, aan de linker zijde den zuidelijken transſeptvleugel zal vinden, en dat het menschdom niet van het Zuiden der Genade naar het Noorden der veroordeeling gebracht is, maar in tegendeel, dat het Noorden tot de genade van het Zuiden is overgevoerd: Zie den H. Hiëronymus hierb. bl. 61, noot 2. Daarop zijn twee andwoorden. Voor-eerst: de Zaligmaker kan even zeer gezegd worden de genade van het Zuiden (linker kruisarm) naar het Noorden (rechter kruisarm) over te brengen: dit blijkt uit het kruis der Kerkwijding — zie de Aant. bet. bl. 94, en uit het overdragen des Evangeliums in de Mis; maar, buiten dien, men heeft, met de zelfde ſymboliek voor den geest, die voor tweërlei duiding vatbaar is, nog wel in de XIIIe Eeuw het kruisteeken van den rechter naar den linker ſchouder gemaakt — Zie Durandus, V, II, 13.

93. *Begraven in kerken.* — Te Rome in S. Michele is een huis voor boetende zondaresſen. Ze worden, zegt Bunsen c. ſ., begraven in het „Voorhof of Paradijs” der St Cæciliakerk. „Beſchreib.” enz. I, 423. Verg. bl. 80 en 81.

94. *Omkeering.* — „De Heer onze God heeft ons den vloek in eenen zegen veranderd; om dat de Heer onze God ons lief had.” Deut. XXIII, 5.

94. *St-Andrieskruis, ter Kerkwijding.* — De Bisſchop van Manden *ſchijnt* in den Zuid-Oosthoek te beginnen: „Christus, uit het Oosten komende, liet de Joden aan zijn linker hand; en ging tot de Heidenen, die Hij ter zijner rechte in het Oosten ſtelde; van daar ging Hij de Joden in den linker hoek van het Westen bezoeken, die Hij in een treuriger toeſtand vond, dan waar vroeger de Heidenen in verkeerden”. T. a. p. hſt. VI, n° 21.

Talloos zijn de verwarringen, die uit het niet duidelijk onderſcheiden van het ſubjektief en objektief begrip van rechter en linker zijn voortgekomen. Linker en rechter te onderſcheiden naar de beide zijden des voorwerps, niet des beſchouwers — schijnt ons eene edeler, het Christendom meer waardige opvatting. De geleerde Lebrun beweert echter, dat men in Italië en Frankrijk tot aan het laatste vierde der XVe Eeuw ſteeds de Evangeliezijde den linker kant heeft genoemd. Zoû hier misſchien vergisſing kunnen plaats hebben, ten gevolge der geïzoleerde altaren? Patritius, Bisſchop van Pienza, wordt door

Lebrun de eerste genoemd, die den rechter en linker kant des voorwerps, niet des befchouwers, tot maatftaf nam. In de heraldiek, zoowel als in de liturgie, in de bouwkunst, enz. houdt men zich te-recht aan de objektieve voorftelling. Wij zien daarin niets minder dan eene voortzetting van de omkeering der menschelijke orde, die op Kalvarië met het rechter en linker des Kruices een aanvang genomen heeft. Zie Lebrun, t. a. p. D. II, art. I, de noot.

Zie hier voor de wijze, waarop het kerkwijdingskruis gemaakt wordt, nog eene belangrijke bijdrage, ontleend aan het op Teylers Instelling te Haarlem berustend *Pontificale*, dat tot de XVe Eeuw opklimt, offchoon een vroegere Bisfchop van Haarlem (als wij ons wél herinneren) het in bezit schijnt gehad te hebben en er zijn wapen in heeft doen teekenen. Onder den titel: Ordo in dedicacionem feu confecracionem ecclefie" komt er het volgende in voor:

(De *Veni Creator* is in de te wijden kerk gezongen.)

„... Quo dicto accumbit [epifcopus] fuper faldiftorium, et scola incipit letaniam in qua nomen fancti in cujus honorem ecclefia vel altare dedicatur et illorum quorum reliquie recluduntur..... Et tunc epifcopus ab accubitu furgens dicit:

„Ut locum iftum vifitare digneris: Te rogamus audi nos.

„Ut in eo angelorum cuftodiam deputare digneris: Te rog^s

„Ut hanc ecclesiam et altare hoc ad honorem tuum et nominis fancti N confecranda bene✝dicere digneris: Te rog^s

„Secundo dicit Bene✝dicere ✝ et fancti✝ficare digneris: Te rog^s Producendo fignum crucis ad Occidentem. Tercio dicit. Benedicere ✝ Producendo ad Aquilonem. Sanctificare. Ad Orientem. Et confecrare. Ad Auftrum. Quo facto iterum accumbit fcola profequendo letaniam. Qua finita epifcopus furgens dicit Oremus. Flectamus. Magnificare. Oracio" enz.

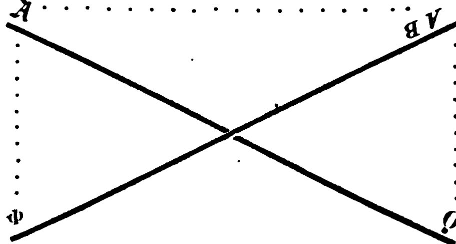
„Dum autem letania et oracio dicuntur unus ex miniftris fpargit cinerem per pavimentum ecclefie in modum crucis faciendo duas lineas latitudinis unius palme. Incipiens unam a finiftro angulo orientalj a dextrum occidentalem 1) et aliam a dextro angulo orientalj ad finiftrum occidentalem.

„Hoc facto epifcopus incipit a fcola profequente Ant.

„O quam metuendus eft locus ifte vere non eft hic aliud nifi domus Dei et porta celj. pf. Benedictus Dominus Deus Ifrael. Totus dicatur fine *Gloria Patrj*. Et per fingulos verfus fi neceffe fuerit an predicta repetatur.

„Et dum hec dicuntur epifcopus incipiens a finiftro angulo orientalj fcribit cum cambuca in linea cinerum totum alphabetum grecum. Et poftea fcribit alphabetum latinum in alia linea incipiens a dextro angulo orientalj ut docet inferius."

En dan volgt er eene afbeelding van het wijdingskruis, die zich over de beide pergamentbladzijden van dat folio-hf. uitftrekt. De hoeken hebben ongeveer deze maat.

1) Hier ftaat, bij vergisfing, in het Hf. weêr *orientalem*.

Zoo dat de hoek, waar de Bisſchop gezegd wordt te beginnen het grieksche alfabet te ſchrijven de linker Oosthoek genaamd wordt; 't is die waar onze omgekeerde A B wordt gevonden. Hij ſchrijft in 't geheel 26 letters, en eindigt met de Φ. Vervolgends begeeft hij zich naar 𝔄; dat wordt de rechter Oosthoek genoemd, en ſchrijft 25 letters, waarvan het teeken Ω de laatste is. Al zijn nu de grieksche letters, die in dit Hſ. voorkomen, zoodanig vermiddeleeuwscht, dat de helft er van onherkenbaar is — er blijkt toch, uit een en ander, dat

1° 𝔄 V de Oostzijde der kerk is. De Bisſchop, die de komst van den Heiland afbeeldt, begeeft zich dus van het Zuid-Oosten naar het Noord-Westen (gelijk ook Durandus ſchijnt te willen); vervolgends langs het Noorden naar het Noord-Oosten, en van daar naar het Zuid-Westen. Dat is eene *donnée*, die we niet langer zullen uitpluizen, maar den vrienden der symboliek ter overweging aanbieden.

Doch hieruit volgt:

2° dat, zonderling genoeg de *lengte* der kerk verbeeld wordt door de afſtanden 𝔄 Φ en V Ω.

En dat, om van andere vergisſingen te zwijgen, Pr Lebrun weêrleid wordt door dit monument uit het hart der XVe Eeuw — wanneer hij zegt, dat tot in den aanvang der XVIe de Evangeliezijde algemeen de linker autaarhoek genoemd werd. Hier blijkt, dat de ſchoone objektieve onderſcheiding van linker en rechter, althands ten onzent, in de XVe Eeuw reeds in bloeyend gebruik was („Uitl. der H. Mis", bl. 202).

Bij 't wijden van 't autaar wordt in het zelfde Hſ. gezegd, dat de Bisſchop begint: „in ſiniſtra parte altaris poſteriori. poſtea in dextera anteriorj. deinde in ſiniſtra anteriorj et demum in dextera poſteriorj."

95, noot 2. *Evangelie óf naar 't Noorden óf naar 't Zuiden.* — De voorſchriften in het officie van Monte-Casſino zijn te belangrijker, wijl er in dat klooster, zoowel als te Cluny en te St Gallen, bouwmeesters gevormd werden. Bij het Evangelielezen naar het Zuiden of kerkpand der mannen, ſtond de raad des Apostels op den voorgrond, dat de mannen te huis hunne vrouwen in de leer te onderrichten hadden.

98. *Paulus — ter rechter hand.* — Echter niet als getuigenis daarvoor, ſchijnen zijne woorden: „Galat." II, 9, te moeten worden opgevat: „En als zij verſtonden de genade die mij gegeven was, zoo gaven Jacobus en Kephas en Joannes, die de pilaren ſchenen te zijn, mij en Barnabas de rechter hand, als medegezellen: opdat wij onder de Heidenen, en zij onder de Besnedenen prediken zouden".

100. *Tweeſtrijd der Godsvrucht.* — Die tweeſtrijd gold ook het Kind van Bethlehem en den Nood Gods; zoo ſpreekt eene feestgenoot der Drie-Koningen, onze delfsche Geertruide, bij Stalpaert van der Wiele, ongeveer aldus:

„Mijn ziel ſmelt in der Krebben
Van 't zoete Bethlehem,
En zoekt daar t'evens bij te hebben
't Kruis van Jeruzalem.

Te middeweeg gevonden
En weet ik niet waarheen:
Of tot de roode heilge wonden,
Of wit bemelkte leên.

Ik wenschte dan TWEE harten,

Indien ik wenschen dorst:
Voor JESUS in zijn lijdensſmarten
Voor 't KIND aan 's moeders borst.

. . . .

Dus plach de maagd te wenschen;
En die 't ten weelden is
Te wezen met het kroost der menschen,
Verhoorde haar gewis.

Hij teekende, dien ſtonden,
Ten wonder van een elk,
Haar zijde en handen met zijn wonden,
Haar maagdenborst met melk."

Zie onze "Geertruide van Oosten" (1853), bl. 58. Verg. Stalp. "Gulde-Iaers Feeſtd." I, 49.

107. *Drukfout.* — Eene allertreurigste drukfout komt hier op den tweeden regel voor. Uit het hoofd citeerende, ſchreven wij "naauwelijks eene enkele onvercierde plek"; later onze bron raadplegende, hadden wij "onvercierde" in "witte" te veranderen: maar alleen de lettergreep "on" viel wech, en "vercierde" hield noodlottiger wijze ſtand.

't Is treffend, bij de oudste Kerkvaders de lofgetuigenisſen te lezen, die zij van het beeldwerk der kerken afleggen, en de opwekkingen waarmeê de kunstenaars worden aangemoedigd: "Asſurgite nunc mihi, o clarisſimi athleticarum virtutum pictores!" heet het in den vertaalden Basilius, "et militis abreviatam imaginem veſtris magnificate artibus...." Staat op, gij roemrijke ſchilders der kampſtrijdersdeugden, en verheft met uwe kunst mijne kleine ſchets van den ſoldaat; wat duisterlijk door mij beſchreven is, verlicht dat met de verwen uwer wijsheid (A° 370) "Serm. de S. Barl." Zie ook de Aant. betr. bl. 28.

109. *Dierſymboliek.* — 't Is waar wat wij, op bl. 142, van de dierenſymboliek zeggen. Haar leerboek moet nog geſchreven, moet wellicht nog ontworpen worden. Wij achten het gevaarlijk, zelfs al heeft men de zeldzame talenten van een Viollet-le-Duc, over eenig deel der dierverbeelding aan de gebouwen met geringſchatting te ſpreken (op 't woord "cathédrale" in zijn "Dict." II, bl. 387). Mme Felicie d'Ayzac, de Bon de Guilhermy (zie "Annales arch." III, bl. 24, IV, 209), en Dr Ferdinand Piper, met vele anderen, en beter dan ſommigen, hebben dit veld van kennis beoefend; het laatste woord is er echter nog niet over gezegd: en om de denkbeelden er over te rezumeeren, daartoe ſchijnt het oogenblik nog niet gekomen te zijn. Derhalve, men behandele dit onderwerp niet in 't voorbijgaan.

110. *De zuilen — de Apostelen en Leeraars.* — Den beroemden ſtaatsdienaar van Theodorik den Groote, den vromen Casſiodoor ſchrijft men eene Expozitie van het "Cantica Canticorum" toe, en daar wordt, mede getuigd, dat de zuilen de geloofsverkondigers voorſtellen: "Per columnas *Doctores* ejuſdem Eccleſiæ ſignificantur, qui eam verbo et exemplo ſustinent, et roborant; unde et in "Actibus Apoſtolorum" dicitur: "Jacobus et Joannes et Cephas qui videbantur columnæ esſe".

111. *Jakin Boaz.* — Otto Thenius ("Kurzgef. Exegetisches Handbuch" (1849), IXe Afl. bl. 105) leest, in navolging van Ephraïm Syrus, de opſchriften der beide zuilen aldus: "jakin beoz"; en dan beteekenen zij: "Hij (nam. Jehovah) grondvest met kracht". Ik ben deze aanwijzing, alsmede eene opgave der etymologie van de beide woorden en de rechtvaardiging der daarop

gegronde fpelling Jakin en Boaz, verfchuldigd aan de milde en heusche geleerdheid van Dr J. G. R. Acquoy boveng.

120. *Stagiën van kerktorens.* — Bij fommige torens bereikt de nok der kerk de gaanderij der tweede afdeeling; en verheffen zich nog weêr twee afdeelingen daarboven: bijv. te Helmond, te Henkelom, en aan de Z. Kerk te Medemblik. Sommige torens kunnen verklaard worden als in driën of in vieren verdeeld te zijn: bijv. die te Oudewater, te Hoogkarspel, te Zandvoord enz.; de St-Ursula-kerk te Delft heeft een of twee quadraten en twee achthoekige ftagiën. Breda, drie quadraten en een achthoek. De W. Kerk te Medemblik heeft drie 4-hoekige verdeelingen en een 8-hoekige fpits. Zutfen en Mondvoord hebben vele quadraat-verdeelingen en dan den 8-hoek. De torens uit het romaansche tijdvak en enkele lateren hebben fomwijlen vele ftagiën: bijv. St Jan te Arnhem, Lochem, Winsen bij Nijmegen, en, de reeds genoemde, Zutfen en Mondvoord. Ver het talrijkst blijven altoos de kerken met drie ftagiën, offchoon dan de derde niet in den 8 hoek overga (wat zelden bij kleinere kerken, als te Bunfchoten — 1½ □ en 8-h plaats heeft). Alfabetiesch geven wij er eenige op 1):

Almen, Amerongen, Asperen, Beverwijk, Blarikum, Blokker (O. en W.), Deutichem, Egmond o/z., Haringhuizen, Heemskerk, Hillegom, Hilversum, Hoogtwoude, Kamerik, Kastrikum, Kortenhoef, Leersum, Linfchoten, Loenen, N.-Loosdrecht, Lopik, Lutkebroek, Monnikendam, Moordrecht, Naarden, Noord-Gouwe, Nederlangbroek, Odijk, Oestgeest, Ouddorp, Ouderkerk a/a., Oudewater, Puffelik, Renkom, O. Seventer, Spanbroek, Tiel, Tilburg, Westbroek (aangelegd voor 4), Wilnis, Woudrichem, Zoest, enz.

121. *Deus absconditus.* — »De Heer heeft gezegd, dat Hij in den nevel wonen zoude." »III Reg. VIII, 12.

131. *Volksvoorftelling der Ark van Noë.* — Origenes en Cajetanus fchijnen zich de Ark gedacht te hebben nagenoeg als het dak van een griekschen tempel. Victorinus en Lyranus ftellen zich haar voor als een lankwerpig vierkanten bak, op welks wanden dan het dak met dubbele fchuinte te rusten kwam. De voorftelling des volks en der kunstenaars is zeker de fchoonste; dan is ze van onderen als een fchuit, van boven als een gebouw behandeld.

136. *Alle wetenfchap, in het rad.* — Durandus, een onwraakbaar getuige uit de dagen toen men de fchoonste radvensters maakte, zegt, van de alfabets der kerkwijding: »In die weinige letters is alle wetenfchap bevat, het alfabet wordt in den vorm van een kruis gefchreven, om dat het eene Testament in het andere befloten ligt: dat is een rad, dat een ander rad inhoudt", en haalt Ezechiël aan. B. I, hft. VI, nº 22.

Bij Hoogduitschers en Engelschen vindt men de benamingen *Katharinen-räder*, *radfenster; Catherine-*, *wheelwindow* en *rose-window*: verg. Neale & Webb, bl. 161.

136. *De roos, het zinnebeeld der ware verlichting.* — Opmerkelijk is de overeen-komst, die de traceering van fommige rozen heeft met den waereldberoemden diamant, »oude myn Oost-Indifch Laboraat eerfte waater", van Gregorio Saffraz van Gogia Minazian, die in 1767 te Amsterdam woonde. Hij woog »779 grein Hollands gewigt". De bij Kok, »Amft. Jaarb." III, 425, vermelde woog flechts 351½ grein, en bracht op: ƒ 80.000. De fter van 24 facetten, in het midden van dat juweel, omgeven van drie wat men noemen zoû *gechevronneerde* kringen, is fprekend het rayonnante roosvenster van den westgevel der ftraatsburgsche Lieve-Vrouwen-Kathedraal, dat dan ook de »fter van Jacob" niet onwaardig voorftelt: »Num." XXIV, 17.

1) Wij wenschen niet achterhaald te worden, op de mogelijke bevinding dat enkele der hier behandelde torens reeds gefloopt of onherkenbaar veranderd waren.

136. *Het rad des Evangeliums.* — Verg. met het woord van Hieronymus »Ps." CXLVII, v. 4: »Het woord Gods loopt met snelheid."

136, 139. *De christelijke Wijsbegeerte en Welsprekendheid heet Zuiverheid* (Katharina). — Dit bewijst Cassiodorus voor ons. Op de zilveren zuilen van Salomons koetse (»Cant." III, 10) teekent hij aan, dat die kolommen de geloofsverkondigers, de *doctores*, zijn en vervolgt: »Hæc columnæ sunt argenteæ, quia nitore cœlestis eloquii refulgent; ELOQUIA enim DOMINI ELOQUIA CASTA, et reliqua." »Ze zijn van zilver: want ze blinken van den glans der hemelsche welsprekendheid: de welsprekendheid des Heeren toch is kuisch." Men ziet, dat de gekroonde Catharina de rechte patronesse van wijsbegeerte en welsprekendheid is.

137. *Het rad — de oneindige wijsheid.* — Het rad verzinnebeeldt de ware, oneindige wijsheid. Bij de Grieken wordt Christus, in de transfiguratie, voorgesteld in het midden van een rad: »Cette lumière et ces rayons lumineux ressemblent exactement, en effet, à une roue: Moïse touche à l'un des rayons, Elie à l'autre, saint Pierre au troisième, saint Jacques au quatrième et saint Jean au cinquième; un sixième rayon est caché par le Christ lui-même, qui parait y être cloué. Le Christ est appliqué à cette roue comme à un instrument de supplice semblable à celui où est torturé saint Georges, sur un vitrail et une sculpture qui se voient dans la cathédrale de Chartres..... La cathédrale de Chartres.... offre, sur l'un des trois vitraux qui éclairent le mur occidental, une Transfiguration très-analogue à celle des Grecs." Didron, »Manuel", bl. 178, 179.

139. *Het Klaverblad — de H. Drieëenheid.* — Zie de Aant. betr. bl. 86.

186. *Barbara* — Gothica. — Onze geliefde broeder P. P. M. A. Th. stelt, in zijn akademiesch proefschrift, voor — aangezien, volgends veler gevoelen, *de Gothen* niets anders beteekent dan *de Goeden*, en aangezien onze meest beminde bouwstijl historiesch niets met de Gothen te maken heeft (behalven dat men hun uit minachting den naam van het evenzeer door de klassicisten gehate volk heeft gegeven) — »de *gothische* Architektuur" in 't vervolg dood-eenvoudig »de goede Architektuur" te noemen. Zoo zoû dan ook de lieve Santa Barbara = Santa Gotica, *de Goede* bij uitnemendheid worden, en de bijstand der Patronesse van den gothischen kerkbouw, die bizonder in het sterfuur pleegt ingeroepen te worden, zoû daar niet kwalijk bij passen.

174. *De drie afdeelingen der H. Kerk.* — Op meer dan eene plaats hebben wij aangetoond, dat de kerk de loodlijn en de waterpaslijn in volkomen harmonie vereenigt. Zie bl. 119. Het zelfde is wáar van de symbolische verbeelding der lijdende, strijdende en zegepralende Kerk. Men vindt deze te-rug in den voorhof der boetenden, het schip der biddenden, en het choor der vergeestelijkten: maar ook — 't is eene opmerking van den vromen en geestrijken John Philp — in de drie stagiën der kerk: onder hare zerken — de lijdenden, voor wie gebeden wordt; in het schip — de strijdenden, die zich door des waerelds woelige golven trachten heen te werken; en boven, in de lichtvensters — de beelden der gezaligden, door welke het licht van den hemelschen triomf op ons afstraalt.

REGISTER

OP DE DRIE HOOFDSTUKKEN

VAN

DE HEILIGE LINIE.

NB. Kerken, waarbij geen plaats is opgegeven, zijn romeinsche.

---

*) De Eerw. Trichand erkent, dat de H. Cæsarius met eigen handen zijn bouwerk heeft bevorderd — maar in de door hem uitgegeven regelen van het vrouwenklooster wordt *verboden* borduurwerken te maken: misſchien was dit eene latere beſchikking dan de bl. 85 uit andere bron vermelde; althands zoo iets is, volg. art. XXX dier regels, wel waarſchijnlijk: „Hist. de S. Césaire", 1853, bl. 179.

*) De Legende zegt, dat de H. Patricius, predikend voor de Ieren, een wit klaverblad plukte voor zijne voeten, en dit als beeld der H. Drieëenheid den ouden Heidenen op dat groene eiland voorhield; de klaver bleef, gelijk men weet, den vromen Ieren het nationaal ſymbool.

†) Volgends Bunsen, zoû de toren altijd aan de linker hand des Priesters ſtaan — het zij deze met het aangezicht of met den rug naar 't ſchip was gekeerd: inderdaad ſchijnt dit, behalven bij de bl. 36 genoemde, ook met S. Lorenzo f. l. m. (in haar tegenw. ſtaat) door te gaan; maar bij Sta Maria in Trastevere rijst de toren in het Z. O., en ook bij S[ta] Agnese (Via nom.) en bij de S[ta] Croce ſtaan de torens ter Zuidzijde.

*) Gesticht door Hollanders: Jan Pieterssen en zijne vrouw gen. Cathrijne.

*) In de Middeleeuwen was zelfs de voorftelling der Hoogste Hemelen door een draayend rad niet ongewoon; nog in de XVIe Eeuw kwam het voor in een Kamerfpel van Hemel en Hel, gegeven ter gelegenheid des Huwelijks van Henri IV met Marguerite de Valois: »le ciel Empyrée qui eftoit *une grande roue* avec les douze signes, fept planetes et une infinité de petites eftoiles". »Mémoires d'État (de France) sous Charles IX".

VERBETERINGEN

OP DE III HST. DER H. LINIE.

Bl. 20, n^t^ 5, lees: I, 212.
〃 27, n^t^ 6, 〃 tot flot der aanhaling, ὅστις ἔοικε νηΐ
〃 32, reg. 10, lees: een
〃 〃 〃 11, 〃 353
〃 〃 〃 2, v. o. lees: 5)
〃 〃 n^t^ 2, lees: 564 & 182
〃 〃 〃 3, 〃 212
〃 34, 〃 2, 〃 sommo
〃 35, 〃 3, voeg bij: Verg. Zestermann 〃Die Basiliken", bl. 133, 163.
〃 36, 37, lees, in plaats van: 1214, 1216 (?)
〃 40, fchrap reg. 24—26, en, aan den voet der blz., de woorden en XIIIe
〃 41, lees: Uit de XIIIe Eeuw:
Bij S. Lorenzo *f. l. m.* bracht Honorius III de merkwaardige omzetting der oriëntatie aan, zoo dat nu ftaat . . . de aps. t. O.
Sta Maria del popolo . . . . aps. t. O.
〃 80, reg. 7, ftaat: tijden, lees: dagen
〃 84, 〃 12, lees: kerken, d. i. die op de Heilige Linie ftonden
〃 35, 〃 6, 〃 Koning
〃 93, n^t^ 2, lees: Hamsey
〃 107, reg. 2, fchrap: vercierde
〃 〃 〃 18, ftaat: wien, lees: wiens invloed
〃 109, 〃 15, 〃 den otter, lees: de adder
〃 124, n^t^ 3 v. bl. 123, lees: het dwarspand, dat fomtijds in een dwarspands-middenbeuk en dwarspands-zijbeuken verdeeld is. Het vierkant (in het hart der kerk), op welks hoeken de kruispijlers ftaan, heet het kruis of kruiswerk.
〃 131, reg. 7, ftaat: daar is hèt, lees: dáár is het
〃 142, 〃 11, 〃 achtblad, lees: zevenblad
〃 147, 〃 2, 〃 , in het zij, lees: in, het zij
〃 148, 〃 23, lees: cio è
〃 152, 〃 14, 〃 van het jaar 820
〃 173, 〃 24, 〃 προσώπον
〃 173, n^t^ 2 v. 172, lees: zonneftilftand, en lees: dui-
174, 〃 3, vul in: 261
176, reg. 3, lees: kolosfale klomp 〃Gusfeifen"
〃 184, fchrap: 24, noot 3, en*.
〃 185, lees: Loreto
〃 187, reg. 34, lees: βουλή
〃 〃 〃 37, 〃 γήθησαν
〃 196, 〃 25, 〃 168
〃 197, lees, tusfchen 〃Adam" en 〃Adonis":
Adder en baziliskus — kerkftoffeering, 109
〃 199, ftaat: Baziliskus (Otter en), 109, lees:
Baziliskus (Adder en), 109.

LETTRE

SUR

LA LIGNE SACRÉE

à

M. LE CONSEILLER

AUGUSTE REICHENSPERGER,

de la Chambre des Députés à Berlin,

PRÉSIDENT DU CONGRÈS ARCHÉOLOGIQUE TENU A RATISBONNE,
LE 15, 16 ET 17 SEPTEMBRE, 1857.

PAR

JOS. ALB. ALBERDINGK THIJM,

DE L'ORDRE DES CHEVALIERS DE S. GRÉGOIRE-LE-GRAND.

(Extrait de la „Dietsche Warande" pour 1857.)

AMSTERDAM,

C. L. VAN LANGENHUYSEN.

1858.

"Et erit ibi semita et via,
et Via Sancta vocabitur."
ISAIAS, XXXV, 8.

A MONSIEUR AUGUSTE REICHENSPERGER,

à Cologne.

Amsterdam, la veille de la Fête de S. Thomas, Ap. 1857.

Mon cher ami,

Est-ce un hasard, ou serait-ce quelque chose de moins déprécié qui me fait prendre la plume dans ce moment, pour vous dire, à la face de mon petit public, ce que, depuis des mois, j'ai sur le cœur?

Il y a deux ans qu'à ce même jour, à cette même veille de S. Thomas, Apôtre, j'ouvris mon humble pavillon français dans le «jardin thiois» [1]).

Et aujourd'hui, — quand tout ecclésiologue orthodoxe se prépare encore à la célébration convenable du *jour de naissance* de ce grand bâtisseur de palais du roi des Indes, — je trouve le premier moment libre pour vous rendre compte de ma pérégrination prolongée dans les domaines les moins frequentées de notre science de prédilection, les poches pleines du produit de mes fouilles dans cette mine d'or de la beauté liturgique et du plus parfait des arts. Il faut bien croire que notre bon Saint Thomas y soit pour quelque chose. Aussi, après son incrédulité, son «empirisme» opiniâtre, comme l'ardent Apôtre, qui avait été le premier à vouloir donner sa vie pour son Maître, définit bien le dogme de la Très-Sainte Trinité; il prélude sur la philosophie d'un Saint Thomas d'Aquin; il expose sa doctrine avec la simplicité d'un Saint Bonaventure. S. Thomas et Ste Barbe, avec leur culte éloquent de la Trinité Divine, ont bien mérité de l'architecture — l'art par excellence, dont une trinité humaine expliquée par notre Apôtre, l'intelligence, la mémoire et le génie, est l'ouvrier prin-

1) "Partie française" I, 3. Notez que je prends le mot *pavillon* dans le sens qu'il avait sous l'auguste roi Saint-Louis, et non dans celui qu'il affecta sous la Régence et sous "sa Majesté Louis XV", de pitoyable mémoire. Aussi, je devrais dire non pas *jardin*, mais campagne — soit dans le sens de "freye Feld" soit dans celui de "Feldzug".

cipal. Probablement que notre «Pöbel» éclairé et littératissime se gratterait l'oreille, ou bien me ferait une grimace de gargouille, en m'entendant citer les homélies de Saint Thomas, Apôtre. Ils seront incrédules sur ce point, comme notre saint Patron avant sa grande conversion. C'est qu'ils ne lisent pas la Légende d'Or. Ils sont incrédules, parce qu'ils ne la lisent pas, et ils ne la lisent pas, parce qu'ils sont incrédules [1]). Comment tirer nos pauvres philistins de ce méchant pas? Laissons-les dans la bourbe, comme cet entrepreneur d'opéra qui se plaignait que sa troupe ne pouvait être que mauvaise, parce que le public ne fréquentait pas le théâtre; et comme ce public qui se plaignait de ne pas pouvoir aller au théâtre, parce que la troupe était trop mauvaise.

Je me fais un plaisir et un devoir de vous donner un exposé rapide des conséquences où j'ai été amené en étudiant la «ligne sacrée", parce que c'est vous, mon ami, qui avez porté la question sur le programme du congrès de Ratisbonne et qui, comme président de cette honorable réunion, avez fait choix du savant distingué qui va dresser le rapport des délibérations couronnées par une décision si heureuse [2]).

Il n'y pas trois mois qu'un ami, qui est aussi le vôtre, m'écrivit ceci: «Vous êtes bien heureux et bien avisé de vous occuper de l'orientation des églises. J'espère que vous nous ferez savoir pourquoi les églises de Rome sont occidentées en général, ou plutôt désorientées. Cette occidentation de S. Pierre est cause que j'ai toujours perdu la Tramontane et la boussole dans la Ville-Eternelle; à l'heure qu'il est je ne puis pas encore dire où est la Sicile, où la Toscane et par conséquent la France relativement à Rome. Je suis tellement habitué à m'orienter sur les églises, que quand cette orientation me fait défaut, je ne sais plus où j'en suis. Pourquoi donc Rome et Rome seule, si je ne me trompe, nous jette-t-elle dans cet embarras? A vous de nous l'apprendre.»

La demande de notre ami est grave, comme vous voyez; et s'il n'y avait pas plus de six mois que toutes les pensées de mon pauvre esprit et tous les battements de mon cœur suivent la direction de cette resplendissante nuée d'axes d'églises qui s'élancent vers l'Orient, la modestie pourrait m'imposer le silence, ou, du moins, me ferait faire difficulté de répondre à l'appel d'un archéologue éminent qui, pour nous préparer tous les deux mois un festin somptueux, veut bien ne pas mépriser le plat (un salmagondis peu réconfortant, peut-être) que je m'apprête à lui servir. Du reste, quand Saint Thomas d'Aquin était un jour à diner avec le roi Saint-Louis, il frappa brusquement sur la table, après un moment de méditation profonde, et s'écria: «Ceci tiendra bon contre les Manichéens!" Je ne suis pas dans la position de pouvoir pardonner à mon enthousiasme de semblables mou-

---

1) Du reste, pour voir comment il pourrait bien être que notre belle légende se trouvât réduite à la simple condition d'un véritable livre d'histoire, le lecteur peut consulter le docte ouvrage de M. l'abbé Huc, dont la «Bibliographie catholique" vient de rendre compte. «Revue de l'art chrétien", 1857, pag. 559.

2) Au congrès de Ratisbonne, du mois de Septembre dernier, on a voté, à l'unanimité des voix, qu'il est très désirable qu' à la construction de nouvelles églises, l'orientation, conformément à l'ancienne tradition et à la symbolique, soit fixée de telle sorte que l'axe de l'église tende de l'occident à l'orient et que l'autel ait sa place vers l'orient.

vements, mais j'espère qu'un exemple aussi illustre me servira de quelque excuse quand, emporté par la beauté de notre cause, j'élèverai la voix un peu plus haut qu'il ne convient, en présence de mes rois et maîtres en archéologie.

Dans l'introduction à mon travail, insérée dans le troisième numéro de la «Dietsche Warande» pour 1857, j'ai essayé de prouver:

1° Que chez les anciens peuples la position de l'individu la face tournée vers l'Orient, le midi à droite et le nord à gauche, était reconnue comme la position par excellence. La philologie m'en a fourni des preuves irrécusables et d'une impartialité géométrique 1);

2° Qu'en général tous les peuples anciens tournèrent vers l'Orient soit l'entrée de leurs temples soit le mur de derrière, près duquel se trouvait, au fond du sanctuaire, l'objet de leur culte. L'Orient était appelé *τὸ προσώπον τοῦ κόσμου* — le visage du monde..... Et cette face radieuse du monde, que figure-t-elle, aux yeux des saints écrivains de la Bible et des «Pères»? — Le prophète Zacharie nous l'apprend en termes formels: «Ecce», dit la Ste Ecriture, désignant notre Seigneur, le nouveau Salomon, le souverain édificateur de temples, le grand Prêtre sur son siége: «Ecce Vir: Oriens nomen ejus» 2). Vitruve déclare (et c'était, selon Marquardt, l'ancienne discipline 3)), que le temple des Romains devait être disposé de telle manière, «uti qui adierint in aram imolantes aut sacrificia facientes spectent ad partem cœli orientis"; ce qui implique, comme les antiquaires le font remarquer, que l'entrée du temple regardât l'Occident. Cependant Plutarque prouve, par sa description des rites de Numa Pompilius, qu'il se figure les temples comme ayant le frontispice tourné vers l'Orient. Si Marquardt est dans le vrai, il résulterait de cette contradiction, que Plutarque prête au roi-pontife une manière d'agir qui ne daterait réellement que d'une époque plus récente. En tout cas il est prouvé, par l'explication de Vitruve, comme par celle qu'on peut lire dans les «Vies» du prêtre gréco-romain 4), que la «face du monde» était aimée et respectée comme telle par les «classiques». Il va sans dire que de nombreuses exceptions, assez souvent occasionnées par le terrain ou bien introduites dans les mauvais jours du «decline and fall of the roman empire», n'infirment aucunément la règle qui repose sur les traditions et les coutumes constantes des anciens peuples. De la science des augures ressort le même culte du radieux Orient. Si, auprès des Grecs, l'augure se tournait vers le Nord, tandis qu'auprès des Etrusques et des anciens Romains il regardait le Midi — il s'en suivait aussi que les premiers cherchaient les signes favorables à droite, les autres à gauche: c'est à dire, pour tous les deux, DU CÔTÉ DE L'ORIENT. Dans mon travail en langue néerlandaise je me suis encore, touchant ceci, arrêté aux exceptions, aux difficultés d'interprétation, aux nuances 5): mais ces raffinements ne sont que d'un intérêt secondaire — et je vous en fais grâce.

3°. Il résulte de mon introduction que surtout les Israëlites ont tenu l'Orient en vénération. La Sainte Écriture le prouve, en différents en-

---

1) Voir «partie française», II p. 41.
2) Zach. VI, 12; III, 8.
3) «Handb. der Röm. Alterth." II, 3, 68—88.
4) Voir notre «partie fr." p. 39.
5) «Dietsche Warande", 1857, notamment pag. 471—475.

droits; nommément dans le livre si sublime d'Ezéchiel [1]). A l'Orient du tabernacle c'étaient « Moïse et Aaron avec ses fils, eux-mêmes, qui avaient la garde du sanctuaire, au milieu des enfants d'Israël. » M. Kreuser va nous rappeler tout-à-l'heure quelle était la signification mystérieuse que le pape Innocent III rattache à la disposition du sanctuaire de l'ancienne loi. Le tabernacle et l'autel (comme aussi les trois temples) étaient ce que nous nommerions occidentés: les Israëlites étant tenus de tourner le dos à l'orient en priant, pour se prémunir contre l'abomination décrite par Ezéchiël (ch. VIII, 16). L'adoration du soleil était une idolâtrie qui devait avoir de l'attrait pour un peuple naturellement enclin à vénérer tout ce qui était brillant et qui avait été témoin du culte que voua à l'astre du jour le grand peuple d'Égypte.

4°. Les basiliques de Rome, les églises de Constantinople, de Jérusalem, de Tyr, les plus anciens sanctuaires chrétiens dans les trois parties du monde, avaient en général leurs axes tournées vers l'Orient, malgré ce qui pouvait s'y opposer. Les exceptions peuvent être inscrites sous trois titres:

a. L'on avait à cœur de protester, premièrement, contre les payens qui accusaient les Chrétiens d'être « pyrolâtres »;

b. secondement contre l'hérésie des Manichéens, qui prétendaient que la prière vers l'Orient était un point de doctrine qui ne pouvait être enfreint sans péché;

c. la situation du terrain.

A cette direction de l'axe, qu'on retrouve dans un grand nombre d'églises de l'Italie, comme partout ailleurs, et qu'on remarque dans quatre-vingt dix églises de la ville de Rome [2]), il avait déjà était fait allusion par Tertullien et S. Clément d'Alexandrie vers l'an 200; Eusèbe en fait une mention expresse vers le commencement du IVe siècle; S. Paulin de Nole la respecte au Ve; Evagre en parle au VIe; et les SS. Basile, Chrysostôme, Isidore et Jean Damascène en rendent témoignage, chacun dans son temps, soit en parlant de la disposition des églises, soit en constatant la direction de la prière vers l'Orient. Les Constitutions Apostoliques, le corps de préceptes pour lesquels, au IVe siècle déjà, S. Epiphane professe la plus grande estime, prescrit positivement, d'un côté que les fidèles, « consurgentes et in Orientem contemplantes (egressis catechumenis et pœnitentibus), orent Deum qui ascendit super cœlum cœli, ad Orientem [3]), ac recordantes antiquam possessionem Paradisi, ad Orientem siti, unde primus homo, Dei mandato neglecto, persuasus consilio serpentis, ejectus fuit; » de l'autre, « que l'édifice de l'église soit oblong, tourné vers l'Orient, ayant des *pastophores* des deux côtés, dans la direction de l'Est, et soit semblable à un vaisseau » [4]).

Cette direction de l'axe des églises reçut, aux jours de S. Dunstan, comme M. Kreuser le fait remarquer, le beau nom de LIGNE SACRÉE;

---

1) Num. III, 38; Judic. V, 31; III Reg. IV, 30, 31; IV Reg. XIII, 16, 17; I Paral. IX, 18; III Esd. IX, 38; Ps. XLIX, 1, 2; CXII, 3; Sap. XVI, 28; Is. XLI, 2, XLVI, 11; Bar. V, 5; Ezech. VIII, 16, X, 19, XL, 22, XLIII, 4, XLIII, 17, XLIV, 2, XLVI, 1, 2, 12, XLVII, 1; Jon. IV, 5; Zach. III, 8, VI, 12, XIV, 4; Mal. I, 11 &c. Matth. II, 1; Luc. I, 78; Ap. VII, 2.

2) Nous en faisons le dénombrement dans notre „partie néerlandaise".

3) Ps. LXVII, 34.

4) Voici le texte original: » Ὁ οἶκος ἔστω ἐπιμήκης κατ' ἀνατολὰς τε-

et c'est sur cette ligne, que furent bâties presque toutes les églises chrétiennes, de Constantin à Charles-Quint. Mais cependant le judicieux archéologue, dont j'ai parlé tout à l'heure, nous fit l'observation que les églises de Rome sont occidentées en général, ou plutôt désorientées... Pour ce qui est de l'occidentation, je puis en convenir, et ce ne sera pas à la défaveur du système; mais désorientées? — Non, les églises de Rome, en général, ne le sont pas. De celles qui sont appelées «occidentées», on ne pourrait en nommer que deux ou trois qui, peut-être, sont désorientées (celles des SS. Giovanni e Paolo, de S. Pietro in Montorio, et de Sta Pudentiana): le fait est que je n'ai pas eu le moyen de me convaincre de la position de l'autel dans ces trois basiliques. Car — L'ORIENTATION doit, avant tout, s'entendre DE L'AUTEL: et admettant une fois que l'orientation existe, du moment que le prêtre, sacrificateur au nom de Jésus-Christ, regarde l'Orient en disant la Messe, l'on trouvera qu'au moins quinze [1]), des dix-huit basiliques romaines occidentées, participent à l'orientation autant que les dix-huit autres, dont l'apside est tournée vers l'orient [2]). Ce n'est, cependant, que de la moitié de celles-ci que j'ai pu obtenir la certitude que l'autel est orienté aussi. J'ai étudié la disposition des églises romaines sur les plans et les panoramas à vol d'oiseau de la Sainte Ville, et, principalement, sur le grand ouvrage de Knapp et Gutensohn (pourvu d'un maigre prologue par le docteur Bunsen), en consultant les ouvrages de Nibby et de Canina. C'était un bon acquit de conscience pour moi, quand un examen récent des «Sketches of continental Ecclesiology» du docteur Benj. Web m'apprit que les explorations du célèbre archéologue anglais, sur les lieux-mêmes, ne faisaient que confirmer les résultats que je n'avais pu obtenir que par les livres et par quelques communications orales. Les points de divergence sont si peu nombreux qu'il est inutile d'en faire mention ici.

Oui, l'orientation devait, avant tout, s'entendre de l'autel. Il n'est pas prouvé, pas même par M. Kreuser, l'auteur qui, certainement, a traité la question avec le plus de science et avec l'éloquence la plus inspirée, — qu'une église bâtie d'après les principes des Constitutions Apostoliques dût avoir son apside tournée vers l'Orient [3]). Au contraire, tout semble indiquer que l'apside ou «exèdre» des églises chrétiennes n'avait, dès le commencement, d'autre destination que d'être occupée par le siége de l'évêque et par la rangée semi-circulaire des prêtres et

---

τραμμένος ἐξ ἑκατέρων τῶν μερῶν τὰ παστοφόρια πρὸς ἀνατολήν, ὅστις ἔοικε νηΐ.» Voir l'édition des „Patres qui temporibus apostol. floruerunt" de J.-B. Cotelier. Ed. Leclerc, Anv. 1698, T. I, p. 263.

1) S. Pietro in Vaticano, Sta Balbina, S. Crisogono, S. Sebastiano (?), S. Lorenzo fuori le mura (celle-ci aura une mention particulière), Sta Maria Maggiore, S. Clemente, S. Giovanni in Laterano, Sta Maria in Domnica, Sta Maria in Trastevere, SS. Nereo ed Achilleo, S. Nicolo in carcere, S. Pancrazio, Sta Cecilia, S. Cesareo.

2) Sta Agnese sulla via noment., Sta Bibiana, S. Giovanni a porta latina, S. Paolo fuori le mura, S. Pietro in vincoli, I quattro Coronati, Sta Sabina, Sta Croce, SS. Apostoli, Sta Maria in Cosmedin, Sta Maria in Araceli, S. Bartolommeo in Isola, Sta Maria del popolo, S. Lorenzo fuori le mura (depuis le XIIIe siècle), SS. Vincenzo ed Anastasio, Sta Maria sopra Minerva, Sta Prisca, Sta Anastasia.

3) Malheureusement je n'ai pas réussi à me procurer les numéros de l'„Univers" dans lesquels, il y a quelques années, M. Didron s'est occupé de la question.

clercs qui formaient le chœur principal: dont il suit que l'Orient n'était pas de ce côté; car alors l'évêque lui aurait tourné le dos, soit qu'il se trouvât sur ce siége, qui prêta son nom à l'église et à tout l'évêché et d'où il apostrophait ses ouailles, — soit qu'il fît quelques pas en avant, pour célébrer la messe à l'autel placé entre le siége et l'arc de triomphe qui séparait la nef du sanctuaire. L'évêque, dans les deux cas, avait le visage tourné vers le peuple; il le regardait pardessus l'autel et il avait l'Orient en face. C'est pour cela que dans le «Compendium sacrorum rituum et cærimoniarum» publié par Vinitor, ainsi que dans le «Rational» de l'évêque de Mende, Guillaume Durand, le cas est prévu où le célébrant n'aurait pas à se tourner vers le peuple en disant «Dominus vobiscum», «Orate fratres», etc.: ce cas n'existe que dans les églises où il est monté à l'autel du côté de l'apside, de sorte qu'il se trouve vis-à-vis du peuple, et, pour nous exprimer ainsi, derrière l'autel. On doit, naturellement, se rappeler que l'autel dans les basiliques n'a point de rétable, et que, mieux que nos autels décorés par les peintres et tapissiers de Mme de Pompadour, il retrace l'antique table, et la tombe des saints martyrs 1).

Des plus anciennes basiliques romaines, la Sta-Agnese *f. l. m.*, le San-Paolo *f. l. m.* la Santa-Croce, la Sta-Sabina et le S.-Pietro-in-vincoli ont actuellement l'apside vers l'Orient, mais la Sainte-Agnès a été rebâtie par Honorius I et Innocent X, la Sainte-Croix par Lucius II, la Ste Sabine en 824, 1238, 1541 et 1587, et le S.-Pierre-ès-liens par l'impératrice Eudoxie; de sorte qu'il ne paraît pas bien sûr que l'orientation y ait été maintenue dans sa disposition primitive. Si, à Constantinople, les apsides semblent généralement avoir été disposeés dans la même direction que dans les églises du moyen âge 2), il est prouvé par Bunsen et Zestermann 3) que l'église du Saint Sépulcre avait son entrée à l'Orient, et l'historien Eusèbe constate expressément que la célèbre basilique de Paulin de Tyr tournait la façade aux trois portes vers l'Orient 4).

Or, quand l'historien Socrate se plaint que l'église d'Antioche est mal orientée; il a garde de dire que soit la façade d'entrée, soit l'apside regarde l'Occident: il dit qu'elle est mal tournée et que l'autel regarde l'Occident, tandis qu'il devrait regarder l'Orient 5).

J'incline à penser que les basiliques romaines du temps de Constantin aient été orientées par la façade, et non par l'apside: c'est-à-dire, que l'empereur, à Rome comme à Jérusalem, ait suivi les règles dont Eusèbe Pamphile fait l'éloge et dont S. Paulin de Nole, le grand poëte et le célèbre architecte, ne voulait pas dévier, à moins que ce fût en faveur d'une église adjacente, disposée de telle manière que ses arcades ouvertes donnèrent dans la grande basilique de S. Felix et regardèrent le tombeau et l'autel de son saint patron Felix 6). Ce qui me fortifie dans cette pensée c'est la tradition qui attribue en général aux

1) „D. Warande", 1857, p. 333, 381.
2) L. Batissier, „Hist. de l'art monumental" p. 388.
3) „Die Basiliken des chr. Roms", p. 34, „Die ant. u. die Christl. Basil." p. 145.
4) Eus. „Hist. eccl." X, IV.
5) Socr. „Hist. eccl." V, XXII.
6) „Ep. XXXII (XII) ad Severum. (Verona, 1736)", n° 13.

basiliques romaines l'orientation par la façade d'entrée. Cette tradition s'est maintenue, même en présence de la célèbre basilique de S. Paul hors-des-murs orientée par l'apside. Quand l'archéologue Nibby décrit l'église de S. Pierre au Vatican, où l'orientation primitive a été conservée, il parle de l'autel en ces termes : «Sopra la confessione e sotto il maestoso baldachino e la gran cupola, è situato, sopra sette gradini, questo magnifico altare, il quale è isolato e rivolto, secondo l'antico stilo, verso l'oriente, dove il sommo Pontefice soltanto celebra la messa» 1). Voici comment Guillaume Durand vient confirmer qu'il semble caractéristique dans les églises romaines d'être orientées par l'entrée: «Bien que Dieu soit présent partout, cependant le prêtre, à l'autel et pendant les offices divins, doit, d'après le décret du pape Vigile, se tourner vers l'Orient pour prier. De là vient que, dans les églises qui ont leur entrée à l'occident, le prêtre en célébrant la messe» se tourne pour saluer le peuple, parce que nous présentons à Dieu ceux que nous saluons face à face,... et ensuite pour prier il se retourne vers l'orient. Mais dans les églises qui ont leur entrée à l'orient, comme à Rome, pour saluer on n'a pas besoin de se retourner, et le prêtre qui célèbre dans ces églises est toujours tourné vers le peuple» 2).

En attendant Rome aussi a eu son moyen âge dans l'architecture, tout comme dans l'habillement des prêtres 3). Pour qui pourrait en douter, notre ami Didron l'a prouvé jusqu'à l'évidence: «l'ogive y a poussé» comme partout ailleurs. Mais il y a dans l'histoire ecclésiologique des événements plus importants encore que l'introduction de l'ogive; il y a, dans l'organisme des églises, des artères primordiales, sources du noble sang qui anime les membres architectoniques jusque dans leurs extrémités les plus délicates. Aussitôt que ces organes importants subissent un grand changement, la physionomie de l'ensemble changera de caractère. Quand je m'écarte de l'habitude des antiquaires, qui concentrent toute leur attention sur tel ou tel numéro de leur musée, et s'isolent complétement dans le cercle des méditations que cette urne celtique ou cette monnaie romaine leur ouvre, je vois dans les églises matérielles, comme dans les paroisses des fidèles et dans l'ensemble des évêchés, un tout, un corps, un camp d'armée avec ses tentes nombreuses. Vous savez, mon ami, quel ordre, d'une nature religieuse même, présidait à l'organisation d'un camp romain: vous savez que la distribution des chemins et la position des habitations diverses s'y réglaient d'après la grande croix que l'augure avait tracée, en fixant le *Decumanus* et le *Cardo*, dans la direction de l'est à l'ouest et du nord au sud.

Il me semble que, comme les tentes des chevaliers et des fantassins romains se rapportaient dans un ordre parfait au prétorium, à l'autel, à l'augural et au tribunal du camp 4) — c'était par un sentiment ana-

---

1) Nibby, „Itinerario di Roma", pag. 567.

2) „Rational", V, II, n° 57, trad. de M. Ch. Barthélemy.

3) Quand Fra Angelico doit peindre S. Alexandre, P. et M. il a grand soin de le revêtir du chasuble dit *gothique*, et il n'anticipe par sur la fâcheuse échancrure des habits sacerdotaux, une des plus tristes gloires de cette *Renaissance* qui a massacré tant de nobles usages et tant de formes belles et édifiantes.

4) Becker et Marquardt, l. c. III, 2, 318.

logue, par un besoin d'ordre et de centralisation que les chrétiens faisaient aspirer les axes de leurs églises vers cet Orient, qui fut pendant tant de siècles le centre du monde. Longtemps avait prévalu l'habitude de n'orienter que l'autel des églises; comme aussi pendant un certain temps la consécration de l'église s'était bornée à ce centre du sanctuaire [1]). Le peuple, il est vrai, s'unissait au prêtre dans le sacrifice, mais le prêtre seul levait les yeux vers cette région du monde où le Christ était mort en croix, mort pour tous, mais bénissant en particulier nous autres, peuples du couchant, de son divin regard [2]). On aurait pu prédire qu'à mesure que le peuple chrétien grandît il se sentirait au cœur un besoin plus irrésistible de s'associer corporellement à l'action du prêtre, tout comme jusqu'ici il y avait associé les pensées de son âme. Une ardeur pareille à celle qui transportait en Palestine ce que l'Europe avait de plus pieux, de plus noble, de plus magnanime (les ambitions desordonnées de quelques grands capitaines et les débordements de certains éléments dans la foule ne peuvent ôter son caractère généreux et grandiose à ce magnifique mouvement des croisades!) — une ardeur pareille faisait voler tous les soupirs de l'âme chrétienne vers les parages bénits où la grande histoire du genre humain s'était passée; et, dorénavant, l'église fut tournée de sorte que l'apside tendit vers l'Orient; l'évêque déplaça son siége en deça de l'autel, et l'autel luimême fut construit dans le fond du sanctuaire sous la voûte en réseau d'une apside polygonale. C'était un grand développement du système ecclésiologique; et Rome, toute remplie qu'elle fut des traditions latines, de «l'antico stilo» qui occidentait l'église, en souvenir du temple de Salomon et du tabernacle de Moïse [3]), et qui n'orientait que l'autel, — Rome ne tarda pas à confirmer le louable entrainement du génie architectonique des peuples de l'Europe, déjà passé en pieuse habitude. Au reste, si S.-Pierre et S.-Jean-de-Latran étaient les monuments souverains de l'ancienne pratique; St Paul-était, dès le IVe siècle, le vénérable type de la disposition actuelle. Ce ne peut avoir été que du consentement de son bien-aimé Pape Adrien I que Charlemagne orienta l'autel et l'apside de Notre-Dame d'Aix-la-chapelle. Et, quand, après la mort triomphale de l'illustre Grégoire VII et la chûte des princes usurpateurs de droits ecclésiastiques et des prélats sacriléges, l'Église, à l'entrée de ce grand XIIIe siècle, allait revêtir ses habits de fête sous le pontificat du grand Innocent III, le Pape, en s'occupant de l'orientation de l'apside des églises, prononça ces remarquables paroles: «Le temple de Salomon avait une entrée de l'Orient à l'Occident; car avant Jésus-Christ les peuples étaient dirigés vers le Couchant: le temple chrétien s'ouvre de l'Ouest à l'Orient, pour figurer notre origine, notre passé, et notre ascension vers l'Orient de la gloire du Seigneur» [4]).

Il dépasserait les bornes d'une lettre, mon cher ami, si je voulais

---

1) Durand, "Rational", L. I., c. VI, n° 1.

2) Jérémie, XVIII, 17, Ps. LXV, 7. Voir S. Jean Damascène, S. Jérome, Bède, Corn. a Lap., Rod. Glaber, Hériger et Anselme et d'autres écrivains, cités par Mgr de Poitiers dans son "Instr. Synod." "Warande", p. fr. II, pag. 39, 40.

3) Durand, "Rational", V, II, n° 57.

4) M. Kreuser emprunte ces paroles d'Innocent III aux "Mystères de la Sainte Messe" trad. par M. Hurter, p. 91.

extraire des auteurs chrétiens des différents siècles tout ce qu'ils ont dit en faveur de l'orientation, soit de celui qui prie, soit de la «maison de prière»; ce qui, en définitive, ne se rapporte qu'à la même question et ce qui d'ordinaire est traité simultanément dans les catéchismes de nos pieux ancêtres. L'érudition de M. le professeur Kreuser m'a montré le chemin, quand je me suis mis à consulter les écrivains de l'antiquité chrétienne [1]). C'est lui, ce sont MM. Neale & Webb [2]) qui nous rappellent les belles paroles de Tertullien [3]): «que la maison de notre Colombe» (l'église, l'autel et la pyxide en forme de colombe) «soit située contre la Lumière: car la figure du Saint-Esprit aime l'Orient, qui symbolise le Christ». — «Amat figura Spiritus Sancti Orientem, Christi figuram». » Conversi ad Orientem respicimus et adoramus faciem Christi crucifixi», dit S. Jean Damascène. «Les anciens, en bâtissant une église,» dit S. Isidore, «la dirigeaient exactement vers cette partie du ciel, où le soleil se lève aux équinoxes, pour que le fidèle dirigeât ses regards vers le véritable Orient, c'est-à-dire le Christ». De cette exactitude dans l'orientation, je parlerai tantôt. Pour le moment, mon ami, je transcrirai quatre passages relativement à la question qui nous occupe, pris dans des *livres d'instruction* du temps de S. Athanase, du temps de S. François d'Assise, du temps de Thomas a Kempis et du temps de Jacques Bénigne Bossuet.

L'an 400: «Pourquoi nous autres, Chrétiens, prions-nous dans la direction de l'Orient?

Rép. «Il y a, à cela, plus d'une réponse et démonstration: Ce n'est pas la même chose de satisfaire les Juifs, d'instruire les payens, et d'expliquer une chose aux Chrétiens. Or nous disons aux Juifs, que les fidèles prient vers l'Orient (κατ' ἀνατολάς) parce que le Saint Esprit nous l'a commandé par la bouche de David, quand il dit: «Adoremus in loco ubi steterunt pedes Domini» (Ps. CXXXI, 7). Or quand les Juifs nous demandent où se trouvent les pieds du Seigneur, le Prophète Zacharie leur enseigne: »Stabunt pedes Domini in monte Olivarum ad Orientem, contra Jerusalem» (Zach. XIV. 4). C'est à cause de cela que les Juifs eux-mêmes, priant à Jérusalem vers l'Orient, prient dans la direction du Mont des oliviers. Que ceci suffise aux Juifs. Nous devons dire aux payens que nous prions vers l'Orient, pas comme si Dieu fût limité par les régions orientales, mais parce qu'Il est Dieu, et qu'Il est nommé la vraie lumière. C'est ainsi que, quand nous nous tournons vers la lumière créée, nous n'adorons pas cette lumière, mais son Créateur: *ex splendidissimo elemento Deum omnium elementorum et sæculorum splendidissimum venerantes.* Enfin les fidèles peuvent entendre et apprendre que pour la raison suivante les SS. Apôtres ont recommandé aux Chrétiens de tourner les églises vers l'Orient: à savoir, afin que nous gardassions le souvenir du Paradis, dont nous sommes tombés, notre ancienne patrie et notre région propre, et afin que nous priassions le Seigneur Dieu, qu'il veuille nous reconduire dans ces lieux, dont nous avons été rejetés, comme des exilés (ἀποκαταστῆσαι ἡμᾶς) [4]).

1) »Christl. Kirchenbau".
2) »Du Symbol." trad. de M. l'abbé Bourassé, p. 117.
3) »Adv. Valentin" c. III, *passim.*
4) »Scriptor Quæst. ad Antioch." Rép. à la Q. 37. *Opp. S. Athan.* Ed. Bened. II, 276.

L'an 1250: «Nous prions le visage tourné vers l'Orient: Premièrement, en souvenir de ce que Celui qui est la splendeur de la lumière éternelle a illuminé ceux qui étaient assis dans les ténèbres, parce que «l'Orient descendant de sa gloire nous a visités», Lui dont on lit: «Voilà que le nom de cet homme sera Orient.» En preuve de quoi il est dit dans le livre de la Sagesse; «Il faut adorer vers l'endroit où le soleil se lève»; non que la majesté divine réside localement dans l'Orient, elle qui remplit tout par sa puissance et par son essence, d'après ces paroles: «Je remplirai le ciel et la terre,» et d'après celles-ci du Prophète: «Si je monte au ciel, je t'y trouve; si je descends dans les enfers, tu y es présent;» mais parce que, pour ceux qui craignent, Dieu se lève, soleil de justice, qui éclaire tout homme venant en ce monde. Secondement, nous prions tournés vers l'Orient, afin que notre esprit soit averti de se tourner et de s'élever vers des biens plus excellents que ceux de cette terre. Troisièmement, parce que ceux qui veulent louer Dieu ne doivent pas lui tourner le dos. Quatrièmement, d'après Saint Jean Damascène, qui a écrit les quatre oraisons suivantes au quatrième livre (*Can.*, c. v), pour montrer que nous recherchons notre patrie. Cinquièmement, afin que nous tournions nos regards vers le Christ crucifié, qui est le véritable Orient, et à qui nous nous adressons dans nos prières. Sixièmement, pour montrer que nous attendons la venue du juge; car Saint Jean Damascène dit au même endroit: «Dieu a planté le paradis à l'orient, d'où il a exilé l'homme après son péché et l'a fait habiter à l'occident, en face du paradis.» Chassés donc de notre antique patrie, nous jetons un regard sur elle, en priant Dieu, tournés à l'Orient. Septièmement, parce que notre Seigneur sur la croix était tourné vers l'Orient (lisez: l'occident), voilà pourquoi nous prions les yeux tournés vers lui; et lui-même, dans son ascension, était emporté aux cieux dans la direction de l'Orient et c'est ainsi que les apôtres l'adorèrent. C'est ainsi qu'il viendra, en suivant la même voie qu'ils lui virent prendre pour monter aux cieux: c'est donc dans l'attente du Christ que nous prions vers l'Orient» [1]).

L'an 1480: «Tout bon chrétien adressera sa prière à Dieu le Père céleste, ayant, autant qu'il est possible, le visage tourné vers l'Orient où le soleil se lève: car d'après les ordonnances de la Sainte Église la Messe se dit plutôt vers l'Orient, que vers l'ouest, le midi, ou le nord. Et cela pour quatre raisons: Premièrement, afin que nous n'eussions pas l'air de suivre la coutume des Juifs, des Sarrasins, ou des Turcs et d'autres mécréants. Secondement, nous prions vers l'Orient, parce que là est situé le paradis terrestre, notre chère patrie, dont nous avons été expulsés par suite du crime de nos premiers parents. Et, afin qu'un jour nous puissions retourner dans notre pays (loin de cette vallée de larmes où nous ne sommes que des proscrits qui ne possèdent pas leur sol natal), nous nous tournons vers cette contrée avec nos désirs et avec nos prières — dans l'espérance du retour. Troisièmement, parce que notre cher Seigneur, le fils de

---

1) Durandus, "Rational", trad. Barthélemy, T. III, p. 42, 43. Le *Speculator* ajoute que S. Augustin n'a pas trouvé dans l'Écriture qu'il faille prier vers l'Orient. S. Augustin rend le même témoignage par rapport au signe de la croix. Personne n'en conclura à l'insignifiance de ces pratiques sublimes.

Dieu, a été suspendu à la croix ayant le visage tourné vers l'occident et le dos vers l'orient : c'est pour cela que, quand nous prions vers l'Orient, nous sommes face à face avec la croix, contemplant le visage de notre Seigneur Jésus-Christ. Pour que, au nom de Dieu, nous nous sauvions par sa passion amère, nous tournons les yeux vers lui, le désirant ardemment. Sans cela nous serions devant lui le dos tourné. Quatrièmement : parce que quand notre Seigneur monta au ciel il se tint en Orient, et c'est là que les apôtres l'adorèrent. C'est là aussi qu'il siégera au dernier jour, pour juger le monde. C'est pour cela encore qu'on nous enterre ayant la tête à l'occident et les pieds vers l'orient. Car quand au dernier jour nous serons éveillés de la mort, nous nous lèverons comme nous étions couchés, et, sans nous retourner, nous courrons devant le jugement de Dieu, siégeant dans l'Orient» [1]).

L'an 1670 : «D. De quel côté regardoit nôtre Sauueur crucifié ? — R. Vers l'Occident, comme dit S. Jean Damascene & plusieurs autres. — D. Pourquoy vers l'Occident? — R. Pour montrer qu'il venoit comme un Soleil leuant pour illuminer par sa mort l'Occident, lieu de tenebres, c'est a dire le monde qui croupissoit en tenebres : pour cela il s'appelle, *Oriens* ; *Visitauit nos Oriens ex alto* (Luc. I, 78). Aussi le Prophete adjoûte en suite · *Illuminare his qui in tenebris*, *& in umbra mortis sedent...* Pensez-vous que Dauid n'auoit pas la méme pensée, quand il dit, *Oculi eius super Gentes respiciunt ?* — D. Les anciens Chrétiens tenoient-ils cette traditition ? — R. Ouy, si exactement, qu'en leurs oraisons ils se tournoient toujours vers l'Orient, comme regardant le Crucifix en face, & se mettans continuellement au deuant de leurs esprits la sacrée humanité de N. Sauueur pendant en Croix, & portant en ses bras étendus la santé & le remede du genre humain. — D. D'où a-t-on cette ceremonie en l'Eglise, de regarder vers l'Orient en disant l'Oraison ? — R. De la tradition Apostolique, comme témoignent les SS. Peres Origene, Basile, Augustin, Damascene, Justin, Athanase, Clemens Rom. &c. — D. Faut-il encore maintenant se tourner vers l'Orient quand on prie ? — R. On se peut tourner vers quel côté que l'on veut, specialement aux oraisons priuées & domestiques, puisqu'il est vray que Dieu que nous prions, est en tout lieu : neantmoins aux assemblées & aux oraisons publicques qui se font dans les Eglises, on se tourne vers l'Orient, puis que les Eglises & les Autels sont dressés en sorte que le Crucifix regarde l'Occident, comme nôtre Sauveur au Caluaire» [2]).

Vous voyez, mon ami, que vers la fin du XVIIe siècle, la *Renaissance*, qui cependant commençait déjà à vieillir quelque peu, n'avait pas encore réussi à déraciner le principe de l'orientation ; et pourtant la tête lui a tourné si souvent qu'il est incroyable qu'elle ait jamais tenu compte de la ligne sacrée, avec la conscience de sa portée. La grande église réformée d'Amsterdam est, autant qu'on peut voir, orientée ; elle date de 1600 : mais l'on ne voit pas quelle

---

1) «Dat boexken vander Misfeu" etc. par le moine franciscain, frère Gérard vander Goude ; Ed. Willem Vorsterman.

2) Nicolas Turlot, D^r en Théol., Curé de Namur, «Le vray Thresor de la Doctrine Chrestienne", XIIIe Ed. 1663, p. 87.

intention symbolique son architecte, Hendrick De Keyser, peut avoir eue en affixant son clocher à la façade de l'occident — vu que l'église n'a point d'autel. Quelque fût, du reste, l'inconcevable ineptie des bâtisseurs d'églises de Louis XIV à Joseph II, il est prouvé que même en 1764 le principe de l'orientation n'était pas tombé en oubli près des théologiens. Je trouve dans George Rippel [1]) le même courant d'idées par rapport à l'Orient qu'auprès des contemporains de S. Athanase, de S. François, de Thomas van Kempen et de Mgr de Meaux. Écoutez seulement :

« Neubekehrter : Warum werden aber alle Kirchen, oder sollen aufs wenigst, gegen Sonnen-Aufgang gebauet seyn ? — Doctor : Weil erstlich diser der fürnehemste Theil Himmels und der Erden ist. 2. Dass wir unsere Augen in allweg gegen Gott wenden sollen, wie der weise Mann sagt : *Adorare ad ortum solis.* 3. Weil gegen Aufgang Christus unser Heyland gestorben und gen Himmel gefahren, wie David sagt : *Adorabimus in loco, ubi steterunt pedes ejus.* Letztlich ist solches vom Pabst Clemente also verordent worden » etc.

J'ai été loin de citer ici les théories personnelles des liturgistes et les spéculations des âmes mystiques. Je n'ai reproduit que la voix de l'enseignement public. J'ai voulu prouver que la doctrine avait pris chair et os, et que toute déviation des anciens préceptes et coutumes était condamnée par le catéchisme.

C'était réservé pour nos jours d'avoir oublié à tel point l'a. b. c. de l'art religieux, qu'il n'est pas plus rare d'entendre remettre en question l'axe orientée des églises, que les phénomènes intitulées *famille*, *propriéte*, et quoi que ce soit.

Si je ne me trompe, il y a, dans l'œuvre d'art qu'on appelle *une église*, trois choses qui doivent aller de pair : la *construction*, la *beauté*, la *pensée*. J'ai vu (et je suis sûr, mon ami, que vous le savez mieux que moi) que dans une église un peu bonne, ces trois choses au lieu de se contredire, de s'exclure (comme nos pseudo-constructeurs semblent vouloir nous le faire accroire), se soutiennent, se provoquent, se fécondent mutuellement. Et maintenant, adressez-vous un peu à nos nouvelles églises. Je ne sais pas où vous en êtes, « in 't vette landt van Pruisfen » [2]), comme nous disons avec l'hémistiche proverbial de notre Vondel ; mais chez moi, bon Dieu ! allez donc demander de la *construction* à nos tels,.... et tels,.... et tels, — jeunes gens sans le moindre savoir technique, et dont on demande de « beaux plans » d'églises ; demandez de la *beauté* à nos tels,... tels... et tels, — respectables pères de famille, raboteurs distingués, mais — inventeurs de lignes, amants de l'éternelle harmonie!.... autant vaudrait demander des pêches à une haie d'épines ; demandez de la *pensée* à nos bâtisseurs pleins de zèle et d'honnêteté, — ils vous répondront que la formule la plus courte pour définir leur *conception*, c'est le chiffre généreux ou despotique, caporal de cinq zéros, qui limite leur noble et fertile enthousiasme. Plût à Dieu que ce petit caporal ne dépassât jamais le nombre 2 ou 3 : pour *f* 20.000 ou *f* 30.000 nous aurions partout de bonnes granges ! Pour *f* 80.000 ou *f* 150.000 nous n'avons à-peu-près que de méchantes colonnaderies, ou, encore, des salles de musée très-bien.

1) „Urspr. u. Bedeutung aller Ceremonien", 7e Ed. 1764.
2) „Dans le *gras* pays de Prusse".

Je dis, que, pour Dieu, la *matière*, le *cœur*, et *l'intelligence* doivent aller ensemble; je dis, qu'une église est une église, et non pas une chose sans nom; je dis qu'une église, pour ne pas être une maison particulière, ne donne pas le droit à son «facteur» de se croire plus facilement débarrassé du soin de disposer le tout sagement et sans liberté aucune. Nos excellents bâcleurs de temples pensent qu'ils ont de la liberté, jusqu'au point où la commission paroissiale et la somme limitée commencent à leur lier les bras... Vous vous trompez étrangement, mes maîtres! De la liberté, pour vous — qui jamais vous a soufflé ce mot à l'oreille? Vous êtes libres, oui; mais seulement à condition que vous fassiez quelque chose de *bon*, de *beau*, et de *sensé*. Ces badauds voient devant leurs yeux une immense campagne, et ils pensent qu'ils peuvent s'y mettre à gambader, tout à leur aise.... Il est loin de là, mes braves: c'est un tout petit trou que celui de la formule $2 \times 2 = 4$; c'est une terrible corde au cou que cette corde du bon sens, pour de pauvres malades attaqués de crétinisme.....

Hélas, mon ami! je regrette plus profondément que personne au monde, que la violation journalière des premières règles du bon goût et du bon sens, s'exerçant sur l'œuvre la plus noble, la plus digne, la plus sacrée que le génie humain puisse concevoir, me force d'exhaler mon indignation et ma tristesse dans ces plaintes réitérées, mais moins monotones encore que ces éternels et inqualifiables écarts de nos soi-disant architectes!

Nous parlions d'orientation. Oh, que dans cette règle sacrée la *matière*, la *beauté*, et la *pensée* s'allient harmonieusement et brillent, chacune à son tour, de la lumière des deux autres. *Géométrie*, *esthétique*, *philosophie*, reflets de la vérité éternelle, que vous allez bien ensemble!

J'ai démontré, dans mon travail néerlandais, comment la LIGNE SACRÉE est comme l'épine dorsale de cet organisme sublime qu'on appelle une église; mais elle est plus: elle est comme l'âme humaine dans ce corps parfait: c'est en elle que repose le centre radieux de tous ses mouvements; c'est elle qui est le principe d'où émanent tous les éléments de l'église, qui en anime tous les détails, qui en détermine toutes les significations. C'est grâce à l'axe orientée que le *chevet* de l'église regarde l'Orient: l'Orient, nous savons ce que ce mot signifie pour des oreilles chrétiennes, depuis Tertullien jusqu'à la révolution française. Divisez cette axe en deux par une ligne qui va du nord au sud: vous avez en deça de la ligne l'ordre terrestre, la nef de l'église — une nef qui pourrait sombrer, si elle n'avait pas l'étoile d'Orient pour point d'attrait; au delà vous avez l'ordre surnaturel, la Jérusalem céleste, le sanctuaire de l'église. Ce sanctuaire il est environné de chapelles rayonnantes, c'est la sainte tête du Sauveur; si dans ces chapelles vous voulez venir vénérer les plaies de la couronne d'épines, il y a tout près de vous une Sainte, une mère, qui vous en bénira. L'axe orientée assigne à la Ste Vierge la chapelle qui est plus près de l'Orient que le maître-autel même: c'est ainsi que l'Aurore a dévancé le Soleil de justice, et l'Étoile du matin le lever de la »lumière de lumière». Écoutez les archéologues anglais qui nous envient nos apsides polygonales: «I may here notice one advantage that an apsidal east end has over our square ends; — on a bright morning the different sides of an apse give a triple effect of light as they catch the sun one

after the other» [1]). Car, n'oublions pas qu'avec le développement magnifique du système de l'orientation, l'apside a été percée de belles fenêtres; facettes resplendissantes de cette intaille colossale, nommée chœur d'église. Je ne parlerai pas du nombre de ces fenêtres; Bonanni, en décrivant le Vatican, nous apprend que les fenêtres sont les symboles de notre conversation avec le ciel; Guillaume Durand les appelle, avec une autre terminologie, les SS. Écritures, qui nous protégent contre le vent et la pluie, mais qui infiltrent dans nos cœurs le vrai Soleil, c'est à dire, Dieu.... Mon ami, je n'ai pas besoin de copier ici le «Rational» de Guillaume Durand, que nous connaissons tous, et à la traduction duquel M. Barthélemy a mis deux mille pages.... Mais nos pauvres architectes qui n'en savent rien! qui jamais n'ont entendu le nom du célèbre évêque de Mende; jamais le nom des évêques qui ont bâti Cologne et Utrecht; jamais le nom des abbés et prieurs architectes de Cluny, de Mont-Cassin, de S. Gall, de Liége!.... enfin *transeant in pace*! Le sanctuaire, dorénavant décidément tourné vers l'Orient, éclairé par d'éloquents vitraux,.... le fond de ce sanctuaire honoré au XIIIe siècle du nom mystérieux de LUCIDA [2]).... Oh, que ce moyen âge savait non-seulement FAIRE, mais encore DÉNOMINER ses belles choses!.... Qu'est-ce qu'il nous dit, ce sanctuaire? Voilà le Christ en croix; rapproché de nous, pour l'amour de notre amour, de quelques centaines de lieues, mais toujours dans la même ligne qu'il était là-haut au Calvaire! Voilà son sacrifice.... que nous dit-il autre chose que la même science de S. Paul: le Christ, le Christ crucifié! Mais ces fenêtres que frappent les rayons du soleil? Qu'est-ce-qu'elles nous disent? Écoutez le moyen âge; le XIIIe siècle prend la parole:

"Ut vitrum non læditur
Sole penetrante,
Sic illæsa creditur
Virgo post et ante."

Y a-t-il peut-être encore quelqu'un qui voudrait tourner l'apside vers le nord, pour que l' «Illustrator solis» ne put jamais s'épandre symboliquement sur cet autel, où il daigne descendre en réalité? D'après les rubriques, la Sainte Messe ne peut se faire que le matin (sauf la 1re messe de Noël) et, ce qui constitue le matin, le soleil levant, sera banni du sanctuaire, ou n'y jettera qu'une lumière oblique! Si l'on n'en croit pas le moyen âge — qu'on en croie les Prophètes, qu'on en croie les Pères qui nous les font comprendre. Ne sait-on pas qu' Ezechiel a dit que LA MAJESTÉ DU SEIGNEUR VIENDRAIT DANS LE TEMPLE PAR LE CHEMIN DE CETTE PORTE FERMÉE QUI EST A L'ORIENT [3]), et a-t-on oublié de qui il a été dit: «In sole posuit tabernaculum suum, et ipse tamquam sponsus procedens de thalamo suo» [4])? Et ce soleil qui pénètre par cette porte de l'Orient, par cette porte fermée qui vous rappelle celle qui ne s'ouvrirait que pour le Prince, par ces *vitraux* que le «soleil pénétrant» ne brise pas, — ne dit-il rien à votre cœur? et si vous pouviez avoir une apside orientée dans votre

1) Webb, "Cont. Eccles." p. 118.
2) Selon Vincent de Beauvais, le grand encyclopédiste; voir M. Kreuser, l. c. I, 86.
3) Ezech. XLIII, 4, XLIV, 2.
4) Ps. XVIII, 6.

église, auriez-vous encore rien à désirer — ayant le symbole si près de la réalité divine? Pour moi, que la LUCIDA de l'apside orientée me fasse toujours prier tout bas: «Salve porta, Ex qua mundo lux est orta!» 1)

Innocent III nous a parlé de l'entrée de nos églises au couchant, et de notre heureuse ascension vers l'Orient, figure de Dieu et de ce paradis, qui est représenté par le sanctuaire. Pour quiconque distingue un Couchant et un Levant, il doit y avoir un septentrion et un midi. C'est juste, et ils ne se font pas attendre. Si S. Grégoire de Nazianze *chante* la grande séparation de la nef et du sanctuaire (je ne puis entrer ici dans les riches et plus que logiquement «gegliederte» détails, appelons-la *jubé* 2) — séparation des deux mondes, du ciel et de la terre, du clergé et du peuple laïque 3), du monde périssable et du monde divin — si S. Grégoire trace la ligne de droite à gauche — S. Jean Chrysostôme constate la ligne qui va, de la porte, au centre du jubé, et qui divise l'église en deux *parts* 4): la part des hommes à droite; celle des femmes à gauche. Amalaire va vous dire ce que c'est que la gauche et la droite: «Masculi stant in australi parte et fœminæ in boreali»; Guillaume Durand, quatre siècles plus tard, est du même avis: L. I, ch. I, n°. 46.

Peut-il être question d'un côté nord et d'un côté sud — sans orientation? Et voyez pourtant, s'il faut en croire S. Jérôme, où cette distinction nous amène. Le prophète Ezéchiel a dit (XLVI, 9): «Cum intrabit populus terræ in conspectu Domini in solemnitatibus, qui ingreditur per portam Aquilonis, ut adoret, egrediatur per viam portæ Meridianæ: porro qui ingreditur per viam portæ Meridianæ, egrediatur per viam portæ Aquilonis.» Les gentils, dit S. Jérome, ont abandonné la porte du Nord, d'où tous les maux sont répandus sur la terre 5), et ils se sont approchés de la porte du Midi, qui est une porte de lumière et une porte de chaleur, — lorsqu'ils se sont convertis à la foi de Jésus-Christ. Les Juifs, au contraire, ont abandonné la porte de la lumière et de l'ardeur du divin amour et s'en sont allés à la porte du Nord, lorsqu'ils s'éloignèrent de la vérité, et ont mérité par leur malice la haine et la malédiction de Dieu.» Voilà le formule de la grande distinction liturgique du Septentrion et du Midi. La Sainte Eglise la met en pratique lors des solemnités de la consécration des églises, et une fois à chaque Messe. A la consécration, l'évêque fait des signes de croix dans la direction des quatre points cardinaux, vers l'occident, vers le septentrion, vers l'orient et vers le midi. Sur le pavé de l'église on trace avec de la cendre une croix de St André dont les deux barres vont du coin du sud-est au coin

1) Dans l'office de l'immaculée conception, on trouve à tout moment l'occasion de se souvenir de ce beau symbole.

2) Voir J.-B. Thiers, "Dissert. ecclés. sur.... la clôture du chœur et les Jubés des églises".

3) Même l'Empereur Théodose, tout sacré qu'il est, fut du nombre: Theodoret — V, XVIII; Sozomène — VII, XXV.

4) Hom. LXXIII in Matth. LXXXIV. Bibl. choisie des Pères, T. XXIV, 80.

5) D'après Jérém. I, 13, 14: "Et factum est verbum Domini secundo ad me dicens: Quid tu vides? Et dixi: Ollam succensam ego video, et faciem ejus a facie aquilonis. — Et dixit Dominus ad me: Ab aquilone pandetur malum super omnes habitatores terræ."

du nord-ouest, et du coin du nord-est au coin opposé. Sur une de ces deux barres l'évêque écrit, de son bâton pastoral, l'alphabet grec, en commençant «a sinistro angulo orientali», c'est-à-dire au coin du sud-est [1]), et procédant jusqu'au coin du nord-ouest: c'est, selon l'évêque de Mende qui a rassemblé les opinions des plus illustres écrivains ecclésiastiques, la figure de la venue du Christ, venant de l'orient et laissant les Juifs à sa gauche (au midi), pour aller trouver les Gentils dans le nord-ouest. Puis étant passé, le long du nord, au coin du nord-est, l'évêque commence à écrire l'alphabet latin sur l'autre barre, croisant celle de l'alphabet grec: c'est, encore d'après Guillaume Durand, la figure de l'action du Sauveur qui a placé les Gentils à sa droite (à l'orient: au nord-est) et qui, passant après aux Juifs dans le coin gauche à l'ouest (au sud-ouest), les trouva dans une plus triste situation que celle dont il venait de retirer les Gentils. «Rational» L. I, ch. VI, nº 21.

Dans la Messe, le missel est porté de droite à gauche, ou, objectivement parlant (et en effet plus proprement), de gauche à droite: dans nos livres d'édification néerlandais, jusqu'à la 1re moitié du XVIIe siècle, on dit toujours: le missel est porté du Midi au Septentrion, pour figurer que l'évangile a été retiré de ceux »qui n'ont pas reçu le Verbe", et qu'il a été donné aux Gentils. Tout le monde connait cette explication; mais peu de gens s'apperçoivent que ce n'est que par la réalité de l'orientation que ce symbole devient une vérité et qu'il répond aux exigences qu'on est en droit de lui poser, comme phénomène plastique soumis aux lois générales de l'esthétique. Je n'ignore pas que, en considération des églises non-orientées, l'usage a introduit dans le langage liturgique, la coutume d'adopter, dans les temples et oratoires, un Orient imaginaire: mais parce que la Sainte Eglise n'exige pas, comme condition essentielle du service, que l'Orient imaginaire corresponde au véritable Orient, serait-ce une raison, pour ceux qui «chérissent la beauté de la Maison de Dieu», de se permettre une violation si palpable des premières règles de l'esthétique religieuse? Si, dans l'esthétique, ce principe d'imagination par rapport aux effets des formes sur les spectateurs pouvait être admis, il ne serait plus nécessaire d'observer des distinctions dans les lignes et dans les couleurs du tout. La différence entre les formes belles et sensées et les formes inadmissibles, la différence entre les styles disparaîtrait: puisque, en voyant par exemple une architrave ou un arc plein cintre, le spectateur n'aurait qu'à s'imaginer que c'était un arc ogival; en voyant, dans une grande église, six colonnes colossales de l'ordre composite, s'élevant du pavage à la voûte — le fidèle n'aurait qu'à s'imaginer qu'il ne voyait que quatre piliers, placés aux coins de la croisée d'église, soutenant la tour centrale qui, selon Durand, symbolise la foi parfaite; quatre piliers figurant, depuis des temps immémoriaux, les quatre évangelistes: c'est-à-dire l'Ange et l'Aigle du côté du sanctuaire, et le Lion avec le Bœuf du côté de la nef ou de l'ordre terrestre. On pourrait bien s'imaginer que les deux colonnes composites, qui nous restent, se brisassent en douze morceaux cylindriques, pour figurer les douze apôtres, soit dans le chœur, soit dans la nef! Il est, comme l'on voit, de toute nécessité

1) C'est prouvé par un dessin de la croix dans un beau Pontifical du XVe siècle, qui se trouve à la bibliothèque Teyler, à Harlem.

de maintenir les bornes des catégories dans le raisonnement; et surtout un architecte ne devra jamais croire que, pour ne pas avoir enfreint les règles de la morale et pour ne pas avoir agi en opposition directe avec les institutions liturgiques, il puisse être tranquille dans la supposition d'avoir fait son devoir. Nous savons parfaitement qu'une Sainte Messe dite dans une grange, orientée ou non, n'a pas moins de valeur intrinsèque et peut porter autant de fruits que celle qu'on célèbre à Saint-Paul à Rome, en présence des effigies de tous les successeurs de S. Pierre; mais quand une fois la religion veut bien accepter les offrandes des arts et des sciences, quand une fois il est bon et louable de sacrifier au service divin ce que le génie de l'homme peut produire de plus beau et de plus imposant, si nos ancêtres n'ont pas tort avec leurs cathédrales magnifiques, l'Église de Rome avec la pompe de ses cérémonies, et le million d'oratoires de tous les siècles avec leurs axes orientées, il faudra que l'art, qui est un don magnifique de celui » qui surpasse en Beauté les enfants des hommes [1])», s'abstienne de ce qui est incompatible avec sa nature. Si l'art doit être vrai partout — il devra l'être avant tout à l'église, dans le sanctuaire resplendissant de vérité divine et dans la présence du Dieu de vérité, habitant corporellement avec nous.

S. Jérome nous a rappelé, tout à l'heure, que du nord tous les maux étaient répandus sur la terre. C'est le séjour du froid, des neiges, des ouragans; et Lucifer, selon la Ste Écriture [2]), a dit qu'il ferait sa demeure au septentrion; c'était au nord qu'on adorait l'idole Baal [3]); au nord qu'on pleurait l'idole Adonis [4]). Le nord c'est le symbole du paganisme, du péché, des maux, de la faiblesse. Le Père Lebrun a prouvé, par des extraits de divers cérémoniaux du moyen âge, que si le diacre se tourne vers le nord, quand il chante l'Evangile, c'est parce qu'il conjure les esprits des ténèbres, et qu'il symbolise encore l'annonciation de l'Evangile aux payens. Il faut donc, premièrement, se représenter le septentrion comme la figure du pouvoir satanique; c'est très bien: mais si maintenant l'Evangile est chantée dans la direction du sud-est, et qu'on devra se figurer, en second lieu, que ce sud-est est le septentrion, quoique le soleil du matin, passant par les grandes verrières du transsept au coin de l'Evangile, nous prouve que c'est là le domaine de la lumière et de la chaleur, le symbole va disparaître, car l'illusion ne pourra rien contre le soleil véritable...... Ajoutez à cela que ce soleil éclaire des vitraux où sont peints les saints évêques et abbés qui ont plaidé la cause de l'Orient et qui n'ont bâti que des églises orientées; que peut-être sur ces verrières sont représentés des calendriers qui récusent l'orientation feinte du service; que peut-être sur le pavage de l'église un méridien est tracé qui rend témoignage du véritable état des choses.....

Dans mon travail proprement dit, j'ai encore rappelé que l'arrangement de la chapelle latérale de la Ste Vierge qu'on trouve quelquefois (comme à Bois-le-duc), la place des fonts, la chapelle des morts, les deux clochers, les portails des transsepts, que tout cela se rapporte à l'orientation — question fondamentale: mais je n'ose pas me répéter entièrement. Il n'y a qu'une observation essentielle encore à faire, et alors je laisserai flotter mon plaidoyer au gré des vents ecclésiologiques.

---

1) Ps. XLIV, 3. 2) Ezech. VIII, 3 3) Ezech. VIII, 14. 4) Isaïas, XIV, 13.

qu'on plante là comme le hasard le veut. La longueur d'une église va de l'occident à l'orient, et c'était justement de l'occident à l'orient que le terrain était trop petit. Le peuple était profondément attristé de ce contretemps; mais le saint évêque se retire durant la nuit dans un lieu isolé. «Seigneur Jésus,» dit-il, «vous avez dit que si nous aurions la foi, nous dirions à une montagne *lève-toi et jette toi à la mer* et que cela se ferait ainsi, je vous prie, Seigneur, souvenez-vous de moi.» Et quand le lendemain le peuple vint, le promontoire s'était retiré suffisamment en arrière, et l'église put être étendue de l'orient à l'occident. Certes je ne demande pas que nos architectes soient des thaumaturges: leurs antécédents ne semblent pas les engager à soutenir pareil titre — mais pour un architecte consciencieux, convaincu, les cas seront rares, où il ne pourra pas orienter son autel, sans qu'il soit nécessaire d'avoir recours aux autels dits isolés.

Je n'entre pas dans une disquisition sur les *déviations* de la ligne sacrée. Pour dévier vers le nord, il y a la raison prévue et prescrite dans le livre de la Sagesse [1]: «On doit prévenir le soleil pour Vous bénir et pour Vous adorer à la naissance du jour!» Pour dévier vers le sud, il y a l'attraction irrésistible des Saints-Lieux. Quelquefois les axes des églises semblent des rayons d'un cercle dont le centre est en orient: telles sont San Giovanni in Laterano, San Clemente et Santa Maria Maggiore. Du reste, pour un intéressant examen de la question sous d'autres points de vue je renvoie le lecteur à la revue de MM. Otte et Von Quast, I, 32. Pour la notice savante de M. Otte, vous avez fourni des matériaux, mon ami, par votre publication des théories remarquables de l'architecte Larenz Lacher [2].

Si l'on pouvait se décider à reprendre autant qu'il serait nécessaire l'arrangement des autels isolés, on ne ferait que se replier sur l'exemple de la célèbre église abbatiale de St Gall, où les deux autels principaux, dans les deux chœurs opposés, et tous les autels en général, sont orientés [3]. Sulpice Boisserée aussi n'a pu recomposer le temple du St Graal à moins d'orienter les 72 autels, placés dans un nombre égal de chœurs, qui entourent comme les rayons d'un cercle le centre de l'église [3]. Des 36 autels qui ressortissent à l'hemisphère occidental, 18 sont *isolés*; les 18 autres sont adossés aux murailles latérales des chœurs; des 36 autres, 18 sont placés au fond des chœurs et dévient plus ou moins vers le nord et vers le sud; 18 enfin sont placés contre le côté latéral du polygone apsidial le plus proche de l'Orient.

Je passe sous silence la question de l'orientation des cimetières; je ne puis y revenir sans l'approfondir quelque peu, et je n'aimerais pas d'y entrer deux fois, quoiqu'un intérêt aussi puissant que délicat fasse qu'elle m'aille autant à cœur que les autres biens précieux que nous avons recueillis de l'héritage de nos pères.

Mon ami, je dépose cette plume impatiente. Si elle demande trop, et trop impérieusement, ce n'est pas vous qui lui en voudrez. Hélas, j'aime tant notre chère sainte Barbe, et le légendaire de ma patrie m'apprend non-seulement qu'elle fixa le principe de l'orientation au moyen

---

1) Sap. XVI, 28. 2) »Vermischte Schriften", page 139.
3) Voir le »Dict. de l'architecture", par M. Viollet-le-Duc, I, 242, III, 465.
3) »Abhandl. der München. Akad." 1835, I. Conf. San Marte, Titurel, III 91, II, 147.

de la sainte croix qu'elle imprima à la colonne «jeghen dat Osten», «comme si ç'eût été de la cire» — mais que le père de la jeune vierge n'avait fait faire ses deux fenêtres qu'au midi et au septentrion. Le père, dit la légende (le père, payen endurci qui destinait la tour, selon quelques-uns, au culte de ses idoles) ne voulait pas que la clarté du soleil levant gênât la jeune vierge dans son sommeil. Mais Barbe dit aux ouvriers : «faites ce que je vous commande, et mettez encore une fenêtre et du côté de l'Orient!» Faut-il reconnaître ici une allusion au développement de notre système, développement qui a perforé la majestueuse apside latine, des glorieuses verrières des âges subséquents, et qui nous a doté de cette LUCIDA, innovation magnifique dont même la vénérable cathédrale du Saint-Père, St Jean de Latran, n'a pas dédaigné l'adoption? Pourquoi aussi Ste Barbe ne serait-elle pas la patronne spéciale de l'apside rayonnante, de tout notre art gothique, depuis que cet art a le bonheur de faire son plus beau titre d'un nom réputé odieux, le titre de *gotica*, synonyme de *barbara*!

Adieu, mon ami! ne jugez pas mon application à l'étude de la «ligne sacrée» d'après ce rapide exposé des principaux arguments; et que surtout personne ne mesure l'importance de la matière d'après la rédaction défectueuse d'une lettre écrite au courant de la plume.

La cause de l'art chrétien gagne tous les jours en importance et en force, car il me paraît qu'on est en voie d'aller toujours mieux la connaître.

Tout à vous, de cœur.

JOS. ALB. ALBERDINGK THIJM.

THIJM, Josephus
De heilige linie.

N36
T439h

